ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો.

ભાગ ૧.

કિંમત ૩ આના.

The Department of Public Instruction Bombay

OUTLINES OF GEOGRAPHY

PART I.

By

A. R. Desai,

Late First Assistant, P. R. Training College, Ahmedabad

and

A. M. Diwanji, B. A.,

First Assistant Deputy Educational Inspector,
Surat.

FOURTH EDITION

Copies 80,000

PUBLISHED BY

Chimanlal, Chunilal & Co.

Proprietors,

Chimanlal Maneklal,

AND

Chunilal Khushaldas

AHMEDABAD.

1914.

Price Annas 3.

The "Satyanarayan" Printing Press,

Printer Motilal Kalidas Patel

Near District Court,—*Ahmedabad.*

મુંબઈ ઇલાકાનું સરકારી કેળવણીખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો

ભાગ ૧.

રચનાર,

અમીધર રણછોડજી દેસાઈ.

માજી ફર્સ્ટ આસિસ્ટંટ, પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કૉલેજ, અમદાવાદ,

અને

આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી, બી. એ.

ફર્સ્ટ આસિસ્ટંટ, ડે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર, સુરત

ચોથી આવૃત્તિ. **નકલ ૮૦,૦૦૦.**

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ચીમનલાલ, ચુનીલાલની કંપની, અમદાવાદ.

માલીક—ચીમનલાલ માણેકલાલ

અને

ચુનીલાલ ખુશાલદાસ.

ઇ. સ. ૧૯૧૪.

કિંમત ૩ આના.

શ્રી "સત્યનારાયણ" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પટેલ મોતીલાલ કાળીદાસે છાપી.
ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટ પાસે—અમદાવાદ.

શિક્ષકોને સૂચના.

ત્રીજા ધોરણમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાના જિલ્લાની તેમજ ગુજરાત અને ઉત્તર વિભાગની ભૂગોળ શીખી ગયા છે, તોપણ એને સારૂ શિક્ષકોને માટે તૈયાર કરેલાં મોટા પુસ્તકોમાથી વિદ્યાર્થીઓના અધિકાર પ્રમાણે જ્ઞાન અપાયું હશે, તેથી બધા શિષ્યોમા તેજ જાતનો અને તેટલોજ સસ્કાર થયો હશે, એ કહી શકાય નહિ, માટે આ ધોરણમા ત્રીજા ધોરણ માટે આપેલી જિલ્લા ભૂગોળનો **મુખ્ય ભાગ** અને ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાતની સામાન્ય ભૂગોળમા જે જે લખવામા આવ્યુ છે તે બધું વિદ્યાર્થીઓએ જાણવાની જરૂર છે, માટે તેનુ સારૂ પુનરાવર્ત્તન કરાવવુ (જુઓ ગુજરાત શાળાપત્ર પુ. ૪૬. પા. ૩૦૧)

આ ધોરણમાં ગુજરાતની જિલ્લા અને એજન્સિવાર વિશેષ ભૂગોળ શીખવવાની છે, માટે સામાન્ય ભૂગોળનું માત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યુ છે, કારણ કે સામાન્ય ભૂગોળ તેઓ જાણે છે માત્ર પ્રાચીન અને અર્વાચીન રાજ્ય, અને લોકો વિષે સહજસાજ કહેવામા આવ્યુ છે.

પોતાના જિલ્લા કે એજન્સિની ભૂગોળનુ બાળકોને જોઈએ તેટલું જ્ઞાન છે, એમ ધારીને દરેક વિદ્યાર્થીને બીજા જિલ્લાઓ અને એજન્સિઓ વિષે જેટલુ જાણવાની જરૂર છે, તેટલુ આ પુસ્તકમા આપેલુ છે, માટે આમા આપેલી હકીકત દરેક બાળકે જાણવી જોઈએ આ વિશેષ માહીતીથી ગુજરાતની સામાન્ય ભૂગોળના તેમના જ્ઞાનમાં વધારો થશે.

પોતાના જિલ્લાનો કે એજન્સિનો ઉત્તર વિભાગ સાથેનો તેમજ આસપાસના જિલ્લાઓ અને એજન્સિઓ સાથેનો સબંધ છોકરાંઓના મન પર બરાબર ઠસાવી પછી પડોશના જિલ્લા વિષે હકીકત શીખવવી. ત્યાંની જમીન, ખેતી, ઝાડ, વેપાર, રસ્તા, અને લોકો વગેરેને પોતાના જિલ્લા કે એજન્સિ સાથે સરખાવવા. ત્યા પણ રાજ્યપદ્ધતિ તેમજ અમલદારોનાં નામો અને તેમની ફરજો તેજ

છે તેમ સમજાવવું, અને પછી તે બધાના ઉપરી કમિશનર અને તેમના હાથ નીચેના ખાલસા મુલક "ઉત્તર વિભાગ" સાથે તેનો સંબંધ જોડી દેવો કમિશનર, એડયુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર વગેરે આખા વિભાગને માટે રાખેલા અમલદારો અને તેમની ફરજો વિષે જ્ઞાન આપવુ ઉત્તર વિભાગમાં આવેલા દેશી રાજ્યો અને એજન્સિઓના મુનકના વર્ણન સાથે રાજાઓનો અને તે ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે રાખેલા સરકારી અમલદારોનો મુબઈ ઇલાકા અને ગવર્નર સાથે શો સબંધ છે તેનો છોકરાઓને બરાબર ખ્યાલ આપવો

કોઈ પણ જિલ્લો, એજન્સિ, ઇલાકો, પ્રાત કે દેશ શીખવતી વખતે બને તો માટીના નમુના બનાવી જમીનના ઢાળ, પહાડ, નદીઓ વગેરે બતાવવાં. તેને અનુસરીને જગલ, રણ, જમીનની જાત વગેરેનો સબધ જોડવો. દેશની સ્થિતિ, દરીઆથી તેનું અંતર, અને પહાડો, જગલો કે રણોને અનુસરીને વરસાદ ઓછો વધતો આવે છે તેનું પણ સહજ સકારણ જ્ઞાન આપવુ. તે ઉપરથી આબોહવા શીખવવી, અને આબોહવાને અનુસરીને પેદાશ, જાનવર, લોકોનો ઉદ્યોગ, વેપાર, વગેરે વિષયો સંબંધપૂર્વક વિદ્યાર્થીઓની યોગ્યતા પ્રમાણે શિક્ષકે સહજ સહજ કારણો સાથે શીખવવાં, એટલે તેમના કુદરતી ભૂગોળના પણ કંઈક જ્ઞાનનો પાયો રચાય આ ઠેકાણે ખસુસ કરીને શિક્ષકોને સૂચના આપવાની જરૂર જણાય છે કે તેમણે બીજા ભાગમા આપેલી પ્રાકૃતિક ભૂગોળ વાચીને પક્કા માહીતગાર થવુ, કે જેથી નકશામા અક્ષાશ, રેખાશ વગેરે દોરેલી લીટીઓ અને તેના ઉપયોગ વિષે પણ પોતે કંઈક જ્ઞાન આપી શકે.

આજ પ્રમાણે ઇલાકા કે પ્રાતોનો સબધ જોડીને હિદના સામ્રાજ્યની ભૂગોળ શીખવવાની છે પ્રાતવાર જમીનનો અને લોકોનો ભેદ શો છે તે, તેમજ આખા હિંદી રાજ્યનું ઐક્ય શા માટે ગણવામા આવે છે તે પણ શીખવવું આખા દેશનો સામાન્ય ચિતાર આપ્યા પછી ઇલાકા કે પ્રાતવાર તેની વિશેષ માહીતી આપવી.

નકશા વગર કોઈ પણ ભૂગોળનો પાઠ આપવો નહિ, તેમજ જે ભાગ પોતે છોકરાઓને કલાસમાં પરસ્પર સંબંધ દર્શાવીને શીખવ્યા નથી તે ભાગ ચોપડીમાથી તૈયાર કરી લાવવાનું કહેવું નહિ. પર્વતો, નદીઓ વગેરેના નામની ટીપો ગોખી જવાથી કંઈ ફાયદો નથી. પણ તેમની રચના, તેના દેશની આબોહવા, વનસ્પતિ, લોકો, ખેતી, વેપાર, વગેરે ઉપર તેથી થતી અસર એમ વિદ્યાર્થીને શક્તિ પ્રમાણે આપેલુ જ્ઞાન તેમને વધારે કામનુ થઈ પડવાનો સંભવ છે.

જે જે ભાગની ભૂગોળ ચાલતી જાય તે તે ભાગોનો પાટીઆ ઉપર નકશો દોરી એક વખત તેનુ (ઉચ્ચ, નીચ પ્રદેશ, પહાડો, નદીઓ, ઢોળાવો વગેરે) કુદરતી સ્વરૂપ બતાવવુ બીજી વખત ખનીજ, ખેતી, ઉદ્યોગ વગેરેથી થતી પેદાશ, અને રેલવે, નદીઓ વગેરે વ્યવહારના રસ્તાઓ, લખીને કે ચીતરીને બતાવવા ત્રીજી વખત વનસ્પતિ, જાનવર, અને લોકોની વહેચણી. વળી એક વખત રાજકીય વિભાગો, અને મોટા શહેરો દર્શાવી દેખાડવા. એક નકશામાં આ બધુ સામટુ બતાવવાથી ગુચવાડો થાય છે, અને છોકરાઓના મનમા બધી હકીકત સાથે સારી ઠસતી નથી.

હિંદુસ્તાનની પેદાશ, વેપાર (આયાત અને નિકાસ), અને જુદે જુદે દેશ માલ લઈ જવા લાવવાના જમીનના કે દરિઆઈ રસ્તા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાનું છે રાજકીય ભૂગોળ કરતા વ્યાવહારિક ભૂગોળ ઉપર ઓછુ ધ્યાન આપવાનુ નથી હિંદુસ્તાનની અંદરના રેલવેના મુખ્ય રસ્તાઓથી પણ બાળકને વાકેફ કરવાં ભૂગોળની સાથે સહજ ઇતિહાસ પણ શીખવવાની જરૂર છે. દેશી રાજ્યોના ઉપર દેખરેખ રાખવાને સરકારે શી ગોઠવણ કરી છે તે શીખવતાં દેશી રાજાઓને તથા તેની વસ્તીને બ્રિટિશ રાજ્યની દેખરેખથી થતી સારી અસર વિષે પણ કહેવું હિંદુસ્તાનની રાજ્યપદ્ધતિ શીખવ્યા પછી " બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય " ની સાથે આપણો શો સબંધ છે તે શીખવવું.

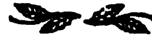
ભૂગોળના પારિભાષિક શબ્દો (ભૂશિર, અખાત વગેરે) જેમ જેમ આવતા જાય તેમ તેમ પ્રસંગાનુસાર માટીના નમુનાની અને નકશાની મદદથી શીખવવા. તેની વ્યાખ્યાઓ ગોખાવવી નહિ.

શહેરની પાસે વસ્તીના કે પહાડ પાસે ઉંચાઇના આંકડા આપ્યા છે તે ગોખાવવા માટે નથી. શિક્ષકે તેની મદદથી જાણીતાં શહેરો કે પહાડો સાથે સ્થૂળ રીતે સરખાવવા સારૂ આપેલા છે એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવુ.

કેળવણીખાતાએ આગળ આપેલી સૂચનાઓનુ શિક્ષકોએ વારવાર મનન કરી તે શિક્ષણપદ્ધતિને અનુસરી શીખવવુ કે ભૂગોળનો અભ્યાસ અરસિક કે શુષ્ક થઈ જાય નહિ (જુઓ ગુજરાત શાળા પત્ર પુસ્તક ૪૧ પા. ૨૦૦, ૩૦૩ તથા પુસ્તક ૪૬ પાનુ ૨૯૮)

અગ્રેજી શબ્દોના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરતા શિક્ષકો અંગ્રેજી જાણનાર પાસેથી શીખે એ ઇચ્છવા લાયક છે.

અનુક્રમણિકા.

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૧લો.

મુંબઈ ઇલાકો.

તમે ઉત્તર વિભાગ, કાઠિઆવાડ અને ગાયકવાડી રાજ્યની ભૂગોળ શીખી ગયા, પણ એ ઉત્તર વિભાગ મુબઈ ઇલાકાનો એક ભાગ છે. જે પ્રાતનો ઉપરી અધિકારી ગવર્નર હોય છે, તે પ્રાત ઇલાકો કહેવાય છે આપણા કમિશનર સાહેબનો ઉપરી એ ગવર્નર છે. આ મુબઈ ઇલાકો અરબી સમુદ્ર પર લાબો, સાકડો, પટી જેવો પ્રદેશ છે, અને એની રાજધાની મુબઈ શહેર છે, તેથી એનુ નામ મુબઈ ઇલાકો પડયુ છે.

સીમાઃ—આ ઇલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઇશાની સરહદ પર જોશો તો બલુચિસ્તાન, પજાબ, અને રજપુતસ્તાન છે, પૂર્વની સરહદ પર મધ્ય હિદુસ્તાનના દેશી રાજ્યો, મધ્ય પ્રાતો, અને નિઝામનું રાજ્ય છે, દક્ષિણે મદ્રાસ ઇલાકો અને મ્હૈસુર છે, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

વિસ્તારઃ—આપણા ઉત્તર વિભાગના ખાલસા મુલક સાથે મુબઈ ઇલાકાને સરખાવીએ, તો માલમ પડશે, કે આ ઇલાકો લગભગ તેનાથી સાડાચૌદગણો મોટો છે*

મુબઈ ઇલાકાના ખાલસા ભાગનુ ક્ષેત્રફળ ૧,૨૨,૯૮૪ ચો. માઈલ અને મુબઈ ઇલાકાના દેશી રાજ્યોનુ ક્ષેત્રફળ ૬૫,૭૬૧ ચો માઈલ એટલે કુલ મુબઈ ઇલાકાનુ ક્ષેત્રફળ ૧,૮૮,૭૪૫ ચો માઈલ છે ગાયકવાડી રાજ્ય મુબઈ ઇલાકાનો વિભાગ નથી, પણ આપણી પાસેનુ રાજ્ય છે, માટે જો તેને દાખલ કરીએ તો ક્ષેત્રફળ ૧,૯૬,૮૩૨ ચો માઈલ થાય છે

કુદરતી વિભાગોઃ—કેટલીક વખતે કુદરતી રીતેજ ભાષા ઉપરથી યા તો લોકોના રિવાજ ઉપરથી અથવા દેશની રચના

---

* શિક્ષકે પોતાના જિલ્લાના ક્ષેત્રફળ સાથે સરખાવવુ.

ઉપરથી દેશના વિભાગ થાય છે. આ બધી બાબત લક્ષમાં રાખીને જો આપણે આપણો ઇલાકો તપાસીશુ, તો માલમ પડશે કે કાઠિઆવાડની ઉત્તરે આવેલા નવા દેશના લોક કચ્છી ભાષા બોલે છે. તેમ તે કચ્છના અખાત અને રણને લીધે ગુજરાતથી કુદરતી રીતે છુટો પડેલો છે આ દેશને કચ્છ કહે છે. કચ્છની ઉત્તરે લોકો સિંધી ભાષા બોલે છે, અને તે દેશ **સિંધ** કહેવાય છે. તે પણ કચ્છના રણને લીધે ગુજરાત અને કચ્છથી છુટો પડે છે. આપણા વિભાગમા છેક દક્ષિણનો જિલ્લો **થાણા** છે, અને ત્યાના લોક મરાઠી ભાષા બોલે છે એ થાણા જિલ્લો દમણગગા નદીથી શરૂ થાય છે, એટલે દમણગગાની દક્ષિણનો બધો પહાડી મુલક **મહારાષ્ટ્ર** નામે ઓળખાય છે એ મહારાષ્ટ્ર પરથી "મરાઠી" શબ્દ નીકળેલો છે. મહારાષ્ટ્રની છેક દક્ષિણમા જઇશુ તો તે જરા નિચાણનો પ્રદેશ છે ત્યા કાનડી ભાષા બોલાય છે અને તે ભાગ **કાનડા** કહેવાય છે આ પ્રમાણે આ ઇલાકાના કુદરતી રીતે પાંચ ભાગ થઈ શકે છે:--૧ **गुजरात**, ૨ **कच्छ**, ૩ **सिंध**, ૪ **महाराष्ट्र** અને ૫ **कानडा**.

राजकीय विभागो:—કુદરતી વિભાગો પ્રમાણે હમેશ રાજકીય વિભાગો હોતા નથી. રાજકીય વિભાગો તપાસતાં એક વાત યાદ રાખવાની છે, અને તે એ છે કે ખાલસા મુલક દેશી રાજ્યોથી તદન અળગો છે. દેશી રાજ્યો ધ્યાનમા ન લેતાં ઉત્તર તરફ **સિંધ વિભાગ** છે આપણી દક્ષિણે **મુંબઈ** શહેર છે, તે એક જુદોજ વિભાગ ગણાય છે. આપણા વિભાગની અને મુંબઈનો પૂર્વનો ભાગ **મધ્ય વિભાગ** ગણાય છે મધ્ય વિભાગની દક્ષિણે જઈએ તો **દક્ષિણ વિભાગ** આવે છે. આ પ્રમાણે મુખ્ય ચાર રાજકીય વિભાગો છે.—**उत्तर विभाग, सिंध, मध्य विभाग** અને **दक्षिण विभाग**.

कुदरती रचना:—મુંબઈ ઇલાકો અરબી સમુદ્રના પૂર્વ કિનારા પર આવેલો છે. તેની ઉત્તરનો સિંધ વિભાગ રણનો પ્રદેશ

છે, અને તેમાં રેતીના ડુંગર છે, ઉત્તર વિભાગ ચગાનો સપાટ વિશાળ પ્રદેશ છે, અને તેમાં પૂર્વ સરહદ પર ડુંગરો છે. મધ્ય વિભાગ ‡ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને એમાં પુષ્કળ કાળી જમીન આવેલી છે. એ વિભાગમાં ઘણા ડુંગરો છે. દક્ષિણ વિભાગમા કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે નીચો પ્રદેશ આવે છે, અને પશ્ચિમ તરફના બે જિલ્લા રત્નાગિરિ અને કોલાબા દરીઆની સપાટી પર દરીઆ અને પહાડ વચ્ચે આવેલા છે.*

पहाडो:—સિંધ દેશની પશ્ચિમની સરહદ પર **हाला** પર્વત છે. ઉત્તર વિભાગમા નાના ડુંગરાઓ છે, અને એની પૂર્વની સરહદ પર જે ડુંગરો આવેલા છે તે **विंध्याचळ** અને **सातपुडाना** ફાટાઓ છે. દક્ષિણમા ઉત્તર દક્ષિણ **सह्याद्रि** આવેલો છે. એ પર્વત **पश्चिमघाट**ને નામે પણ ઓળખાય છે.

સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમે આવેલા રત્નાગિરિ, કોલાબા, અને થાણા જિલ્લા "**कोंकण**" નામે ઓળખાય છે. એમાં **मेथेरान** અને **महाबळेश्वर** નામના ઉંચાં શિખરો છે.

नदीओ:—સિંધની અંદર જમીનનો ઢાળ દક્ષિણ તરફનો હોવાથી **सिंधु** નદી સિંધ પ્રાંતમા દાખલ થઈ દક્ષિણ તરફ વહે છે. ગુજરાતની જમીનનો ઢાળ પશ્ચિમ તરફનો હોવાને લીધે **नर्मदा** અને **तापी** નદી અરબી સમુદ્રમા પડે છે. સહ્યાદ્રિની પૂર્વમા ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે. તેથી **गोदावरी** અને **कृष्णा** નદી પૂર્વ તરફ વહે છે. આ છેલ્લી બે નદીનો થોડો ભાગ આપણા ઇલાકામાં છે.

ગોદાવરી નદી નાશક પાસેથી અને કૃષ્ણા મહાબળેશ્વરના ડુંગરમાંથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહે છે.

धोध:—નદીનુ પાણી પહાડ ઉપરથી અથવા ખડક ઉપરથી

---

‡ શિક્ષકે ઉચ્ચ પ્રદેશ શુ છે, તે સમજાવવું

* શિક્ષકે માટીનો નમુનો કરી આ પ્રમાણે મુબઈ ઇલાકાની રચનાનો ખ્યાલ સારી રીતે આપવો.

ધોધની માફક પડે છે ત્યારે તેને ધોધ કહે છે. મુંબઈ ઇલાકામાં જોવા લાયક ધોધ બે છે, એક નર્મદા નદીનો **सुरपाण**નો અને બીજો દક્ષિણમાં ગરસપ્પાનો છે *

रणः—મુબઈ ઇલાકામાં કચ્છની ઉત્તરે એક મોટું રણ છે. રણમાં વનસ્પતિ હોતી નથી, અને મુસાફરોને ઊંટ પર મુસાફરી કરવી પડે છે. આ રણ લગભગ આપણા સુરત જિલ્લાથી પાંચગણું મોટું છે. સમુદ્રનો અસલ એ ફાટો હતો કે સરોવર હતુ તે નક્કી કહી શકાતું નથી. ચોમાસામા રણનાં જ્યારે પાણી ફરી વળે છે, ત્યારે કચ્છ એક ટાપુ બની જાય છે.

किनारोः—હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાનો લગભગ પોણો ભાગ આ ઇલાકામા છે સિંધમા **करांची** મોટુ બંદર છે દક્ષિણમાં આવતાં આપણે કચ્છની દક્ષિણે **कच्छनो अखात** જોઈશુ ત્યારપછી કાઠિઆવાડના કિનારા પર આવતાં ત્યાં ઘણા બંદરો જોવામાં આવે છે; પણ આ બંદરોમાં ચોમાસામા વહાણ રહી શકતાં નથી કાઠિઆવાડની પૂર્વે **खंभात**નો અખાત છે ત્યાથી દક્ષિણમાં આવતાં **मुंबई** મોટામા મોટુ બંદર છે, અને દુનીઆના સારાં અને મોટા બંદરોમાંનુ એક છે છેક દક્ષિણમાં **कारवार** નામનું મોટુ બંદર છે

आबोहवाः—સિંધમાં રણ હોવાને લીધે તથા કોઈ પહાડ ન હોવાને લીધે વરસાદ ઘણોજ ઓછો પડે છે, અને ઉનાળામા રેતાળ જમીનને લીધે તથા વનસ્પતિની તાણને લીધે તાપ વધારે લાગે છે ગુજરાતમાં સિંધ કરતાં વરસાદ વધારે પડે છે, પણ તાપ ઓછો છે. નૈર્ઋત્યનો ભેજવાળો પવન સહ્યાદ્રિથી ઠંડો પડે છે, અને તે ગુજરાતમા ફરી વળે છે. સહ્યાદ્રિના પશ્ચિમ ભાગ પર નૈર્ઋત્યનો પવન બરાબર કાટખુણે આવવાથી વરસાદ રત્નાગિરિ અને કોલાબા જિલ્લા અને મુબઈ તરફ વધારે પડે છે મધ્ય વિભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે અને વરસાદ સહ્યાદ્રિ પર પડી જવાથી મધ્ય વિભા-

* શિક્ષકે ધોધ આગળના કુદરતી દેખાવનુ વર્ણન આપવું. (પાઠ ૧૯, પાચમી ચોપડી.)

અને માટે બહુ રહેતો નથી, અને એજ કારણને લીધે તે ભાગમાં હવા કોરી રહે છે. પશ્ચિમ બાજુએ દરીઆ પરના પ્રદેશની હવા ભિનાશવાળી (ભેજવાળી) છે. ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં દરીઓ પાસે ન હોવાથી તેમજ રણના જેવી ભૂમિને લીધે હવા સુકી છે.

वनस्पतिः—જ્યા જ્યા ડુંગરો હોય છે, ત્યા ત્યા જંગલો વિશેષ હોય છે. કાઠિઆવાડના ગીરનાર ડુંગરમા, પંચમહાલ અને પૂર્વના ડુંગરો તરફ મહુડા, સીસમ, રાયણ, સાગ, અને વાસ પુષ્કળ થાય છે ઘાટ પર સાગ અને ખેરનુ લાકડુ અને વાસ થાય છે કાનડા તરફ સુખડના ઝાડ જંગલોમા જોવામા આવે છે. આ ઉપરાત આબા, ફણસ, લીમડા, પીપળા, વડ, આમલી, વગેરે ઝાડ આ ઇલાકામા ઘણે ખરે ઠેકાણે જોવામા આવે છે સિંધમા મુખ્ય ઝાડ બાવળ છે *

जानवरः—દેશની હવા અને દેશની રચના પર જનાવરોનો આધાર છે ગાય, ભેંસ, બકરા, ઘેટા વગેરે સર્વ જગામા જોવામા આવે છે તે ઉપરાત સિંધમા રેતાળ પ્રદેશને લીધે ઊંટ અને ગધેડા જોવામા આવે છે. ગીરનારના જગલમા સિંહ છે ડુંગરો પર અને જંગલોમા વાઘ, દીપડા, ચિત્તા, રીંછ, સાબર, ડુક્કર, અને હરણ ઘણા જોવામા આવે છે ડુંગરો પર પાડા પાસે, સિંધમા ઊંટ પાસે, અને બીજા ભાગોમા બળદ પાસે ખેતી કરાવવામા આવે છે કાઠિઆવાડના ઘોડા વખણાય છે.

वस्तीः—મુબઈ ઇલાકાની કૂલ વસ્તી આસરે પોણાચાર કરોડ છે. તેમા નાના દેશી રાજ્યોમાં ૭૪ લાખ, ગાયકવાડી રાજ્યમા ૨૦ લાખ ને ૩૨ હજાર, અને ખાલસા મુલકમા ૧ કરોડ ૯૬ લાખ છે. [૧]

આપણા ઇલાકાની મુખ્ય વસ્તી હિંદુ, મુસલમાન, તથા પારસી છે વસ્તીનો પોણો ભાગ હિંદુ છે, મુસલમાનો હિંદુઓનો ચોથો ભાગ છે, અને પારસીની વસ્તી ઘણીજ થોડી છે (૮૦,૦૦૦); [૨]

---

* શિક્ષકે આ બધા ઝાડ બનતા લગી બતાવવા.

૧. શિક્ષકે પોતાના તાલુકા અને જિલ્લાની વસ્તી સાથે આ આકડા સરખાવવા આ આકડા 'લગભગ' કે 'આસરે' સમજવા

૨. મુખ્ય પ્રાતો, તેમાના મુખ્ય શહેરો, તથા મુબઈ ઇલાકાના જિલ્લા,

પણ તેઓ ચતુર, સાહસિક, અને હોશિયાર છે. મુંબઈમાં પારસીની વસ્તી વધારે છે. આ ઉપરાંત ખ્રિસ્તી, યાહુદી વગેરે જોવામાં આવે છે. જંગલના ભાગોમા ભીલ, કોળી, નાયકા વગેરે અનાર્ય જાત રહે છે[1]

ધર્મ:—મુખ્ય ધર્મ પાચ છે. **હિંદુ** ધર્મમા સ્માર્ત[2] અને વૈષ્ણવ[3] એવા બે મોટા સંપ્રદાય છે. સ્માર્ત ધર્મવાળા શ્રીમચ્છંકરાચાર્યના અનુયાયી છે. વૈષ્ણવ ધર્મવાળા વિષ્ણુના ભક્ત છે

બીજો ધર્મ **મુસલમાની** છે. એ લોકો મહમદ પેગમ્બર સાહેબના અનુયાયી છે.

પારસીઓ **જરથોસ્ત** પેગમ્બરના અનુયાયી છે અને તેઓ અગ્નિને પૂજે છે.

કેટલાક લોકો **જૈન** ધર્મ પણ માને છે. એ જૈન ધર્મના બે મુખ્ય વિભાગ છે:—દિગંબરી અને શ્વેતાંબરી

દિગંબરી પારસનાથને આંગી ચઢાવતા નથી, પણ શ્વેતાંબરી આંગી[4] ચઢાવે છે

ખ્રિસ્તી ધર્મ માનનારાની સંખ્યા આ ઇલાકામા બે લાખ ઉપર છે તેમા ૨૦ હજાર યુરોપીઅનો છે, અને બાકીના દેશી ખ્રિસ્તી છે. એ ધર્મવાળા લૉર્ડ* જીસસ ક્રાઇસ્ટના અનુયાયી છે

ભાષાઓ:—આગળ બતાવ્યું છે તેમ સિંધમા **સિંધી**, કચ્છમા **કચ્છી**, ગુજરાતમા **ગુજરાતી**, મહારાષ્ટ્રમા **મરાઠી**, અને છેક દક્ષિણમા **કાનડી** ભાષા બોલાય છે

વિભાગ તથા શહેરો વગેરેની વસ્તીના આંકડા સને ૧૯૧૧ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે દાખલ કરેલા છે

૧ શિક્ષકે ચોથી ચાપડીના ૩૫મા પાઠનો ઉપયોગ શીખવતી વખતે કરવો, અને પોતાને જ્ઞાન હોય તે ઉપરથી આ જાતો વિષે કંઈ કંઈ રસિક રીતે કહેવુ

૨, ૩, ૪. આ શબ્દો સમજાવવા

* લૉર્ડનો અર્થ અહીં શ્રી જેવો થાય છે. ખ્રિસ્તી લોકો લૉર્ડનો અર્થ આ જગાએ પ્રભુ કરે છે.

કચ્છની અંદર અને કાઠિઆવાડના દરીઆકિનારા પરના ભાગમા કચ્છી ભાષા બોલાય છે. તે ગુજરાતી અને સિંધીનું મિશ્રણ છે, અને તે માત્ર બોલવાનાજ કામમા આવે છે.

મુસલમાનોની સામાન્ય ભાષા ઉર્દુ છે.

ગુજરાતમાંના કેટલાક મુસલમાનો ગુજરાતી અને દક્ષિણના કેટલાક મરાઠી બોલે છે.

ધંધાઓઃ—મુબઈ ઇલાકાના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે, અને તેમા વસ્તીનો અડધા ઉપરાત (૫૯ ટકા) ભાગ કામે લાગેલો છે. એ ઉપરાત બીજા મુખ્ય ધંધા કારીગરી કે મજુરી, વેપાર અને ખાનગી નોકરી છે.

ગામડામા કેટલાક જાડુ સુતરાઉ કાપડ વણીને, કેટલાક નોકરી કરીને, અને કેટલાક સાધારણ ઉપયોગની વસ્તુ બનાવીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. મોટા શહેરોમા વણવા, કાતવા વગેરેનાં સાચા-કામ ઉઘડ્યા જાય છે, અને તેમા પણ લાખો લોકોને રોજી મળે છે. ખાલસા મુલકમા ૬ લાખ ૩૫ હજાર, અને દેશી રાજ્યોમા આસરે પોણાબે લાખ માણસ રેશમ, રૂ વગેરેના વણાટકામમા રોકાએલા રહે છે. કિનારાના લોક ખલાસીનો ધંધો કરે છે.

ખનીજઃ—કાઠિઆવાડના ડુંગરોમાથી ઘર બાધવા લાયક પુષ્કળ **પત્થર** નીકળે છે, તેથી પોરબંદર તરફ આવા પત્થરોનો વેપાર વધારે છે. ધારવાડમા **લોઢાની કાચી ધાતુ** નીકળે છે, પણ બળતણના તોટાને લીધે મોટા પાયા પર તે ગાળવામા આવતી નથી. ધારવાડમાંથી **સોનું** પણ નીકળે છે, અને હાલ તે ખોદી કાઢવામાં આવે છે. સિંધની પશ્ચિમમા પહાડમાથી **ફટકડી, ત્રાંબું, સીસું, અને ગંધક** નીકળે છે; પણ તે મોટા જથામા ન નીકળવાથી ખોદી કાઢવામા આવતું નથી. માત્ર ફટકડીનોજ વેપાર છે. રાજપીપળાના ડુંગરમાથી **અકીક**ના પત્થર નીકળે છે, અને તે ખંભાતમાં પકવવામાં આવે છે, અને તેના બોરીઆ, એરીંગ વગેરે બને છે. આરાસુરી વગેરે કેટલીક જગાએથી **આરસ** નીકળે છે. પંચમહાલમાથી **લોઢું** તથા **મેગેનીઝ** નીકળે છે. દરીઆના અથવા કુવાના પાણીમાથી મીઠુ પકવવામાં આવે છે.

खेती वगेरे:—મુબઈ ઇલાકાનો ઉત્તર દક્ષિણ વિસ્તાર ઘણો હોવાથી તે ઘણા અક્ષાંશ રોકે છે, તેથી જુદી જુદી જાતની હવા તથા જમીનને લીધે પાક જુદા જુદા થાય છે સામાન્ય રીતે ઘણેખરે ઠેકાણે ઘઉ, ડાંગર, બાજરી, કઠોળ, જુવાર, તલ, સરસવ, એરડી, શેરડી વગેરે ચોડાઘણા જથામા જોવામાં આવે છે. સિધમા તૂલની આબાદાનીનો આધાર નદીના પૂર અને નહેર પર છે ત્યા મુખ્ય પાક ઘઉં, બાજરી, જુવાર, અને ડાંગર છે. ઉત્તર વિભાગમા ભરૂચ જિલ્લો **कपास**નો, ખેડા જિલ્લો **तमाकु**નો અને પચમહાલ **मकाई**નો મહાલ છે કપાસ અને ઘઉ કાળી જમીનમા સારા થાય છે, તેથી ભરૂચ જિલ્લો, સુરત જિલ્લો અને મધ્ય વિભાગના અને દક્ષિણ વિભાગના જિલ્લાઓમા કાળી જમીન છે, ત્યાં **कपास** અને **घउं** એ મુખ્ય પાક છે કોકણની પહાડી અને વરસાદવાળી ધરતીમા મુખ્ય પાક **डांगर**નો છે બાગાયત જમીનમા **पान, सोपारी**, **पींपर**, **कळां** વગેરે થાય છે. ખાસ દરીઆકિનારા તરફ નાળિએર અને સોપારીનો પાક વિશેષ છે, કારણ કે આ બે ચીજને દરીઆ પાસેની જમીન ઘણી માફક આવે છે

नहेरो:—સિંધ સિવાય બીજા ભાગોમા મોટા પાયા પર નહેરોથી ખેતરને પાણી પહોચાડવામા આવતુ નથી કેટલેક ઠેકાણે નાની નહેરો જોવામાં આવે છે (અમદાવાદના પ્રાંતીજ તાલુકામા હાથમતીની નહેર છે.)

हुन्नरो:—સુતરાઉ કાપડ, રેશમી કાપડ, અને મીઠુ એ ત્રણ ઉદ્યોગની મોટી ચીજો છે મુબઈ અને અમદાવાદમા ઘણી મિલો હોવાને લીધે પુષ્કળ સુતરાઉ કાપડ બને છે. સુરત, અમદાવાદ, નાશક, અને પુનામા રેશમી કાપડ વણાય છે આ જિલ્લાઓમા રેશમ થતું નથી. પણ બહાર દેશથી આવે છે તે વણવાના કામમાં આવે છે. વળી અમદાવાદમા અને સુરતમા સારો કસબ બને છે, તેથી ત્યાં સોનેરી ફીત અને કીનખાબ સારાં બને છે. સુરત હજુ હાથીદાતનાં રમકડાં અને સુખડનાં નકશી કામો માટે પ્રખ્યાત છે. કચ્છ

અને સિંધ રૂપા અને સોના પરના કોતરકામ માટે પ્રખ્યાત છે. નાશક અને પુનાનાં ત્રાંબાપિત્તળના વાસણ વખણાય છે. આ ઉપરાંત લક્કડ અને ધાતુની કોતરણી, કુંભારકામ, કાચનુ કામ વગેરે બીજા ઘણા હુન્નરો કેટલાક શહેરમા છે. પણ તે ચીજો જથાબંધ નહિ થવાથી પરદેશ મોકલાતી નથી.

वेपारना मार्गोः—અગાઉના વખતમાં જ્યારે આગગાડી નહોતી, ત્યારે વેપારને બહુ અગવડ હતી. માલ એક ભાગમાથી બીજા ભાગમા જલદી મોકલી શકાતો નહિ હાલ મોટી મોટી રેલવેને લીધે લોકોને અગવડ વેઠવી પડતી નથી. ઉત્તર વિભાગમાં મોટી રેલવે **बोम्बे बरोडा एन्ड सेन्ट्रल इंडिआ रेलवे** છે મધ્ય વિભાગમાં **ग्रेट इन्डीअन पेनिनस्युलर रेलवे** છે, અને દક્ષિણ વિભાગમાં **सधर्न मराठा रेलवे** છે કાઠિઆવાડમા નાના માપની ગાડીઓ છે, અને સિંધમા કરાચી બંદરેથી ઉત્તરે મુલતાન તરફ ગાડી જાય છે. આગગાડીને રસ્તે કરાચી જવુ હોય તો હાલ ફેરો ખાઈ રજપુતસ્તાનમા થઈને જવાય છે.

મોટા મોટા શહેરો અને ગામોને આગગાડીને લીધે વેપારની ઘણી સગવડ છે વળી નાનાં ગામોથી મોટાં ગામ અથવા શહેરોમાં આવવા પાકી અને કાચી સડકો બાંધેલી છે. આવા રસ્તા અગાઉ નહોતા, અને વળી રસ્તે ભય પણ બહુ હતો, તેથી લોકોને અગવડ પડતી હતી. હાલ અંગ્રેજી રાજ્યમા કોઈ પણ જાતનો ભય નથી, એટલે વેપારીઓ ગમે તે સડકો ઉપરથી માલ લઈ રેલવે સ્ટેશને લાવે છે.

દરીઆકિનારા પરનાં શહેરો વચ્ચે જળમાર્ગે વહાણોથી વેપાર ચાલે છે. આ ઇલાકામાં નદીઓ બહુ મોટી નથી, એટલે નદીમાર્ગે વેપાર ચાલતો નથી માત્ર નર્મદા, તાપી, અને મહીમાં મુખથી થોડે દૂર સુધી હોડીઓ ફરે છે.

वेपारः—निकास—આપણા દેશમાં જે વધારાની ચીજ હોય છે તે આપણે પરદેશ મોકલીએ છીએ. મિલોમા સુતરાઉ કાપડ બને છે, તે અને અનાજ આપણે જથાબંધ પરદેશ ચઢાવીએ છીએ.

એ ઉપરાંત તેલી બીઆ, ચામડાં, શણ, અને ગળી પણ આપણા મુલકમાંથી પરદેશ જાય છે.

आयातः— આપણા દેશમાં લોખંડનાં કારખાના નથી, તેથી લોખંડનો સામાન પરદેશથી પુષ્કળ આવે છે આ ઉપરાત ખાડ, સુતરાઉ, ગરમ અને રેશમી કાપડ, કેરોસીન, કોલસા, કાચ, દવાઓ વગેરે પરદેશથી આવે છે. આપણા ઇલાકામા કોલસા નથી, તેથી ઘણા મોટા કારખાના કાઢવા મુશ્કેલ છે

राज्यतंत्रः—પટેલ, તલાટી, મામલતદારો, અને કલેક્ટરો વિષે તથા તેમની ફરજો વિષે તમે જાણો છો, એક વિભાગમા કલેક્ટરોના ઉપરી કમિશનર છે. આ ઇલાકામા પાચ વિભાગ છે, અને તે દરેકના ઉપરી કમિશનર છે. એ બધા કમિશનરના ઉપરી અધિકારી ગવર્નર સાહેબ છે, અને તે આખા ઇલાકાની દેખરેખ રાખે છે. તેની નીમણુક નામદાર શહેનશાહના હુકમથી થાય છે, અને તે પાચ પાચ વર્ષ સુધી ચાલે છે. એમને રાજ્યકારભારમા મદદ કરવા બે મડળ છે તેમાનુ એક ઇલાકાનો કારભાર ચલાવનારૂ (એગ્ઝીક્યુટિવ) અને બીજુ કાયદાકાનુન બાધનારૂ (લેજિસ્લેટિવ) છે. કારભાર ચલાવનાર મંડળમા ગવર્નર સાહેબ અને ત્રણ બીજા સભાસદો મળી ચાર જણ છે, અને એ મડળ મુબાઈ સરકારને નામે ઓળખાય છે આ મુબાઈ સરકારને તાબે ખાતાના વડાઓ પણ છે.[1]

બીજુ મડળ માત્ર કાયદાજ બાધે છે, અને તેમાં ઉપલા ચાર સભાસદ ઉપરાન ૨૧ લોકોના ચૂટી કાઢેલા સભાસદો, ૨ સરકારે નીમેલા (એક્સ્પર્ટ) ખાસ માહીતી ધરાવનારા સભાસદો, અને ૨૧ સરકારે નીમેલા સભાસદો હોય છે. સરકારે નામેલા સભાસદો પૈકી સરકારી અમલદારની સંખ્યા ૧૪થી વધારે હોતી નથી, તેમજ એ એક્સ્પર્ટ સભાસદો સરકારી નોકર અથવા તે સિવાય બીજા પણ હોઈ શકે છે.

---

૧ શિક્ષકે ચોથી ચોપડીના ૭૨મા પાઠનો, આ ભાગ શીખવતી વખતે સબધ રાખી શીખવવુ.

આ સભામા કુલ ૪૮થી વધારે સભાસદ હોતા નથી. સરકારી બધુ કામકાજ સેક્રેટરિ તૈયાર કરી કારભારીમડળ પર મોકલી આપે છે.

ન્યાયખાતાનો વહીવટ મુબઈની ૧હાઇ કોર્ટના હાથમાં છે. તે ગવર્નરથી સ્વતત્ર છે, અને મુનસફો વગેરે ન્યાયખાતાના તમામ અધિકારીઓ ઉપર તેની સત્તા છે

देशी राज्यो:—દેશી રાજ્યોના બે વિભાગ છે. એક હિંદી સરકારના તાબા હેઠળ અને બીજો મુબઈ સરકારની દેખરેખ નીચે છે આ ઇલાકામાં આવેલાં દેશી રાજ્યોના ઉપર દેખરેખ રાખવાની નીચે પ્રમાણે ગોઠવણુ છે.

ગાયકવાડી રાજ્ય ઉપર દેખરેખ રાખવાનુ કામ મુબઈ સરકાર પાસેથી લઈ ઇ સ. ૧૮૭૫મા હિદી સરકારને સોપવામા આવ્યુ, અને ત્યારથી ત્યા વાઇસરોય તરફથી નીમેલો રેસિડન્ટ રહે છે

મુબઈ સરકારની દેખરેખ નીચેના દેશી રાજ્યોના પાછા બે ભાગ છે એક ભાગ મુબઈ સરકારની ખુદ દેખરેખ નીચે અને બીજો કમિશનરની દેખરેખ નીચેનો છે કાઠિઆવાડ, કચ્છ, અને કોલ્હાપુર મુબઈ સરકારની દેખરેખ નીચે છે. કમિશનરની દેખરેખ નીચેના રાજ્યોમા જો †એજન્સિ મોટી હોય છે, તો જુદો પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે, અને જો એજન્સિ નાની હોય છે તો પાસેના જિલ્લાના કલેક્ટર તે એજન્સિના પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે આ એજન્ટો રાજાઓને સલાહ આપે છે, અને રાજાઓ રાજ્યમા સારો બદોબસ્ત રાખે છે કે નહિ તેની દેખરેખ રાખે છે એ ઉપરાત તેઓ રાજારજવાડામાથી ખડણી વસુલ કરી ગાયકવાડ અથવા બીજા જે સંસ્થાનને ભરવાની હોય છે તેને ભરે છે કોઈ રાજા, ઠાકોર, નવાબ, વગેરે બાળકુંવરને મૂકીને મરી જાય છે, ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજન્ટ લે છે, અને સસ્થાનનુ કામ સભાળથી ચલાવી મરનાર દેવુ મૂકી ગયો હોય તે અદા કરે છે

उत्तर विभाग अने गुजरात.

ઉત્તર વિભાગમા (૩૬,૮૫,૦૦૦) નીચેના જિલ્લાઓ (ખાલસા મુલક) અને એજન્સિઓ આવેલાં છે.

---

૧ મોટી અદાલત. † નાના રાજ્યના સમૂહને **એજન્સિ** કહે છે.

खालसा मुलक.	एजन्सिओ.
१ अमदावाद जिल्लो.	१ पालणपुर एजन्सि.
२ खेडा जिल्लो.	२ महीकांठा एजन्सि.
३ भरुच जिल्लो.	३ रेवाकांठा एजन्सि.
४ पंचमहाल जिल्लो.	
५ सुरत जिल्लो	
६ थाणा जिल्लो.	

ઉત્તર વિભાગના કમિશનરના હાથ નીચે જિલ્લા દીઠ એકેક કલેક્ટર છે. એજન્સિઓમા દેશી રાજ્યોના ઉપર દેખરેખ રાખવાને પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે, અને તેઓ પણ ઘણી બાબતમા કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે **रेवाकांठा** અને **सुरत** એ બે નાની એજન્સિઓ હોવાથી ત્યાના એજન્ટ તરીકેનુ કામ અનુક્રમે પચમહાલ અને સુરત જિલ્લાના કલેક્ટરોને સોપેલુ છે. ખેડાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે **खंभात**, અને થાણાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે **जवार** સસ્થાનો છે. આમાનો થાણા જીલ્લો ગુજરાતને લગતો નથી પણ દક્ષિણને લગતો છે.

આ ઉત્તર વિભાગની સાથે ગાયકવાડી રાજ્યનો મુલક ચાર કડકામાં વહેંચાએલો સેળભેળ થઈ ગએલો છે તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ કમિશનરને હાથ રાખેલુ નથી, પણ આખા હિંદુસ્તાનના ઉપરી (વાઇસરોય) ના હાથમા રાખેલુ છે

કાઠિઆવાડ એજન્સિના ઉપરી પોલિટિકલ એજન્ટ મુબઇ ઇલાકાના ગવર્નરને તાબે છે, અને તે એજન્ટ દુ ધ ગવર્નર કહેવાય છે.

થાણા જિલ્લો બાદ કરતા આખો ઉત્તર વિભાગ, ગાયકવાડનો મુલક અને કાઠિઆવાડ એજન્સિ, એટલો મુલક મળીને **गुजरात** પ્રાત થાય છે, એ તમે આગળ શીખી ગયા છો.

ગુજરાત પ્રાતમા મૂળ રજપુત રાજ્ય હતુ તેમની પાસેથી અલ્લાઉદ્દીન ખીલજી એટલે મુસલમાન લોકોએ લીધુ. ત્યારબાદ દિલ્હી સરકાર તરફથી સુબા નિમાતા, અને તેઓ પાટણમા રહીને રાજ્યવહીવટ

ચલાવતા. દિલ્હીના રાજાઓનું રાજ્ય નબળુ પડવાથી આ સુબાઓ રાજ્ય ચલાવતા ચલાવતા સ્વતંત્ર થયા, અને ત્યારથી ગુજરાતમા સલ્તનત સ્થાપન થઈ અને અહમદશાહ નામના એક સુલતાને અમદાવાદ વસાવી તેને રાજનગર ઠરાવ્યુ આ બાદશાહી ઘણા વરસ ચાલ્યા પછી અકબર બાદશાહે ઇ સ ૧૫૭૩મા અમદાવાદના સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજાને હરાવી ગુજરાત દિલ્હીના રાજ્યમા જોડી દીધુ. વળી પાછા દિલ્હીમાથી સુબાઓ આવી અમદાવાદમા રાજ્ય કરવા લાગ્યા એટલામા મરાઠી રાજ્યનુ જોર વધી પડયુ, અને વડોદરા, સોનગઢ અને પાવાગઢમા ગાયકવાડે રાજ્ય જમાવ્યુ. દિલ્હીના રાજાઓ પાછા નબળા પડયા, ત્યારે ગુજરાતમા અંધાધુધી ચાલી. ગાયકવાડે આખા ગુજરાતના રાજાઓને સતાવી ખડણી ઠરાવી, અને સુબાઓને નસાડી આખું ગુજરાત તાબે કર્યું પેશ્વાએ તેમની પાસેથી ભાગ લીધો. આખરે અગ્રેજ સરકારે પેશ્વાઈ (ઇ સ ૧૮૧૮મા) જીતી લઈ ગુજરાત કબજે કર્યું, અને ગાયકવાડ સાથે કરાર કરી કેટલોક ખાલસા મુલકનો બદલો કરી હાલની સ્થિતિમા ગુજરાતને આણ્યુ ગાયકવાડની ખડણીની અમુક રકમ ઠરાવી અગ્રેજ સરકારે દેશી રાજ્યોને પછી તાબામા લીધા, અને તે પર દેખરેખ રાખવા પોલિટિકલ એજંટો નીમી એજન્સિઓની ગોઠવણ કરી છેવટે ગાયકવાડનુ એજન્સિમા રહેલુ લશ્કર પણ કમી કરી તેજ પૈસામાથી અગ્રેજ સરકારે એજન્સિઓમા પોલીસ ફોજ રાખી

ગુજરાતની પૂર્વે આવેલા વિંધ્યાચળના ફાંટાને આરાસુરના ડુંગરોમાથી નીકળેલા ફાટા દક્ષિણ તરફ જઈ મળે છે. આ ઉચ્ચ પ્રદેશના નૈઋત્ય તરફના ઢાળમાં થઈને **બનાસ**, **સરસ્વતી**, **સાબરમતી**, **મહી** વગેરે નદીઓ રણમા કે ખભાતના અખાતમાં જાય છે. ગુજરાતની પૂર્વે પણ વિંધ્યાચળ, સાતપુડા, અને સહ્યાદ્રિના છેડા મળી જાય છે. આ બીજા ઉચ્ચ પ્રદેશને ચીરીને **નર્મદા** અને **તાપી** એ બે મોટી નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહે છે. નર્મદાના પ્રદેશથી ઉત્તરનાં પહાડી જગલોમા મહુડો, સાગ, ખાખરો, લીમડો એ મુખ્ય ઝાડ છે. તાપીના પ્રદેશમાં વડ, સાગ, ખેર, અને આમલી એ મુખ્ય ઝાડ છે. પશ્ચિમ તરફનો ઢોળાવ હિંદુસ્તાનમાની સારામાં સારી જમીન જેવો ફળદ્રુપ છે, અને ત્યા દરેક જાતની ખેતી થાય છે ઉત્તર તરફનો નિચાણનો પ્રદેશ ખભાતના અખાત અને રણ વચ્ચે આવીને કાઠિઆવાડને

સાધે છે. એ ભાગ ખારવાળો તથા વનસ્પતિ વિનાનો છે આ ઠેકાણે આગળ દરીઓ હશે અને તે ઉપરથી કાઠિઆવાડ બેટ હશે એવું ધરાય છે. ઉત્તર ગુજરાતનો પશ્ચિમ ભાગ પણ રણને લગતો હોવાથી ખેતી અને બીજી વનસ્પતિની પેદાશમાં તે ઉતરતો છે. કાઠિઆવાડનો ચારે તરફથી ચઢતો ઢાળ બર્ડા અને થાન સુધી ૭૦૦ ફુટ ઉંચો થાય છે ત્યાથી નદીઓ નીકળી ચારે તરફ સમુદ્રમા જાય છે. તેમા પશ્ચિમ તરફ જનારી ભાદર અને પૂર્વમા જનારી શેત્રુંજી મુખ્ય છે આ નદીઓના પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે. તેમા ગીરનાર જેવા જ્વાળામુખીથી થએલા પણ કોઈ કોઈ ડુગરા છે

ગુજરાતના નિચાણના ભાગોમા મુખ્ય ઝાડ આબો, મહુડો, લીમડો, આમલી વગેરે છે. ગુજરાતમા મુખ્ય ધધો ખેતીનો છે, તો-પણ ઘણા લોકો મજુરી, વેપાર, ખાનગી કારીગરી કે નોકરી ઉપર પણ આધાર રાખે છે સુતર અને સુતરાઉ કાપડની, કપાસ લોઢવાની, વહેરવાની, દળવાની, પીલવાની, ચોખા કાઢવાની, વગેરે મિલો ગુજરાતમા ઘણી છે, અને તેથી બે ત્રણ લાખ કરતા વધારે માણ-સને રોજી મળે છે પહાડોમાથી સારા પત્થર નીકળે છે. તેમજ લોઢુ, મેંગેનીઝ, વગેરે પણ કોઈ કોઈ જગાએ નીકળે છે, અને તેમા પણ ઘણા માણસોને રોજી મળે છે. ગુજરાતમાથી સુતરાઉ કાપડ, સુતર, કપાસ, તેલી બીઆ અને બીજી કેટલીક કારીગરીની ચીજો બહાર ગામ મોકલવામા આવે છે લોકોના વ્યવહાર માટે સરકારે આખા ગુજરાતમા રેલ્વે તેમજ કાચી પાકી સડકો કરી છે લોકો ઉદ્યોગી, પૈસાદાર, અને વેપારમા કુશળ છે, અને તેઓ કાયદાને અનુસરીને તેમજ સરકાર તરફ ઘણું માનપૂર્વક જોઈ વર્તે છે, તેથી તેમને શાતિનો લાભ મળે છે.

આ ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાત આપણો મુલક છે, અને તેને વિષે બારીક ગ્નાનની જરૂર છે, માટે તે આપણે ભાગવાર તપાસીએ.

———

उत्तर विभाग.

अमदावाद जिल्लो.

ઉત્તર વિભાગમા સૌથી ઉત્તરમા આવેલો જિલ્લો અમદાવાદ છે, અને તે આ વિભાગમા બધા જિલ્લાઓમા સૌથી મોટો છે. (૩,૮૦૦ ચો. મા.) આ જિલ્લો બધો એક જથે નથી, પણ ઇશાનમા **મોડાસા** પેટામહાલ અને **પ્રાંતીજ** તાલુકો, ગાયકવાડી મુલક તથા મહીકાઠા એજન્સિના મુલકથી જુદા પડ્યા છે, અને દક્ષિણમાં **ઘોઘા** પેટામહાલ ભાવનગરનુ રાજ્ય વચ્ચે આવવાથી જુદો પડયો છે. આ જિલ્લામા **સાબરમતી** મોટી નદી છે, અને તે **અંબાજીના** નામીચા ધામથી થોડેક છેટે **અરવલ્લીના** ડુગરમાથી નીકળી ખભાતના અખાતને મળે છે ઉત્તર વિભાગના બીજા જિલ્લા કરતા અહીં દરીઓ પાસે ન હોવાને લીધે તાપ તેમ ટાઢ અતિશય પડે છે. ઘોઘા તરફ દરીઓ નજીક હોવાથી તાપ ઓછો લાગે છે આ જિલ્લામા વસ્તી લગભગ સવાઆઠ લાખની છે લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે અમદાવાદમા સુતરાઉ, રેશમી અને કસબી કાપડ (કીનખાબ) વણી ઘણા લોકો ગુજરાન ચલાવે છે અમદાવાદ જિલ્લામા ૭ તાલુકા—**ઉત્તર દશક્રોઈ, દક્ષિણ દશક્રોઈ, વીરમગામ, પ્રાંતીજ, ધોળકા,** અને **ધંધુકા,** અને ત્રણ પેટામહાલ **મોડાસા, સાણંદ,** અને **ઘોઘા** છે પેટામહાલમા સૌથી ઉપરી અમલદારને મહાલકરી કહે છે, અને તાલુકાના ઉપરી અમલદારને મામલતદાર કહે છે. પેટામહાલનુ ક્ષેત્રફળ નાનું હોવાને લીધે મામલતદારથી ઉતરતી પક્તિનો અમલદાર મહાલકરી ત્યાં રાખવામા આવે છે

जाणवा लायक स्थळोः—अमदावाद (૨,૧૭,૦૦૦)* શહેર ઇ. સ. ૧૪૧૨માં ગુજરાતના સુલતાન અહમદશાહે વસાવ્યુ હતું, અને પોતાના નામ પરથી એનું નામ અમદાવાદ

* શહેરની પાસે કૌંસમા આકડા મૂકેલા છે તે વસ્તીના છે. આ આકડા ગોખાવવાની જરૂર નથી. માત્ર શહેર કેવડું મોટુ છે તે જાણવા આપ્યા છે

(અહમદાબાદ) રાખ્યુ હતુ. શહેર સુલતાનોના વખતમાં ગુજરાતની રાજધાનીનુ નગર હતું, અને હાલ ઉત્તર વિભાગના કમિશનરનુ તથા જિલ્લાના કલેક્ટરનુ સદર સ્ટેશન છે અહીં જુના વખતનાં ઘણા જોવા લાયક મકાનો છે.—જુમામસજીદ, શાહઆલમનો રોઝો, કાંકરીઉં તળાવ, હઠીસીગનુ દહેરૂં વગેરે. આ શહેરમા ૫૦ કરતાં વધારે મિલો છે, અને દીવાસળી બનાવવાની પણ એક મિલ છે. શહેર કીનખાબ, રેશમી કાપડ, રેશમી કોરના ધોતીઆં અને મિલના સુતરાઉ કાપડના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે અમદાવાદ રેલવેનું મોટુ જંકશન[1] છે, ત્યાથી દિલ્હી, મુબઈ, ધોળકા, પ્રાતીજ, અને વઢવાણ તરફ ગાડી જાય છે

વીરમગામ (૨૦,૭૦૦) તાલુકા ગામ છે એની પડોશમાં સિદ્ધરાજની મા મીનલદેવીનુ બધાવેલુ મુનસર તળાવ છે. ગામમા મુખ્ય વેપાર રૂનો છે.

ખારાઘોડા[2]મા વરાગડુ મીઠુ પકવવામાં આવે છે. ત્યાથી મીઠુ લાવવાને ખાસ વીરમગામથી ખારાઘોડા સુધી રેલવે બનાવેલી છે

ધોળકા (૧૩,૬૦૦) તાલુકા ગામ સુઠ અને દાડમને માટે વખણાય છે. મહાભારતમા આવેલા વિરાટનગરની જગાએ આ ગામ વસ્યુ છે, એમ કહેવાય છે ગામ ઘણુ પ્રાચીન જણાય છે. અહીં મીનલદેવીનું બધાવેલુ મલાવ તળાવ છે.

ઘોઘા (૨,૯૦૦) અગાઉ તાલુકા ગામ હતું. અહીંની હવા દરીઓ પાસે હોવાથી સારી ગણાય છે, તેથી ગરમીની ઋતુમા ઘણા લોકો ત્યા જઈને રહે છે ઘોઘા નામીચુ બદર હતું, પણ ખભાતના અખાતનો આ ભાગ પુરાઈ જવાથી વેપાર ભાંગી પડયો છે.

ખેડા જિલ્લો.

અમદાવાદ જિલ્લાની દક્ષિણે અને પૂર્વે આવેલો ખેડા જિલ્લો અમદાવાદ જિલ્લાથી લગભગ અડધો છે. એનો મધ્ય ભાગ ચરોતર

---

૧ જ્યા આગગાડીના રસ્તા મળે છે તે જગા જંકશન કહેવાય છે

૨. જે ગામ મુબઈ ઇલાકાના નકશામા ન આવ્યા હોય તે જિલ્લાના નકશામાથી બતાવવા.

નામે ઓળખાય છે, અને તે ઘણોજ ફળદ્રુપ છે આ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી **મહી** અને **સાબરમતી** છે. મહી નદી સાબરમતી કરતાં દોઢી લાંબી છે, અને એ ખેડા જિલ્લાને પંચમહાલ અને ગાયકવાડી રાજ્યથી જુદો પાડે છે. આખા મુંબઈ ઇલાકામાં (૬,૫૨,૦૦૦) ક્ષેત્રફળના પ્રમાણમાં ઘાડામા ઘાડી વસ્તીવાળો આ જિલ્લો છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે જમીન સારી હોવાને લીધે જુદો જુદો પાક—બાજરી, ડાંગર, તુવર, કોદરા, બાવટો, તમાકુ, વરિઆળી, જીરૂં વગેરે થાય છે ખાસ કરીને આ જિલ્લો તમાકુને માટે ઘણો વખણાય છે. કપડવંજમાં સાબુ બનાવવાનાં તથા કાચ બનાવવાનાં કારખાનાં ઘણાં છે. આ બની શકવાનું કારણ એ છે કે ત્યાં ઊસ અને સાજીખાર પુષ્કળ મળી આવે છે. કપડ-વંજથી ૧૫ માઇલ પર આવેલી માજમ નદીમાથી અકીકના પત્થર નીકળે છે. એ પત્થર ખંભાત મોકલવામાં આવે છે અને ત્યા તેને પકવી સાફ કરવામા આવે છે.

આ જિલ્લાના સાત તાલુકા **કપડવંજ, ઠાસરા, આણંદ, નડિઆદ, મેમદાવાદ, માતર,** અને **બોરસદ** પાડવામા આવ્યા છે.

जाणवा लायक स्थळोः—कपडवंज (૧૩,૧૦૦) તાલુકા ગામ મોહર નદી પર આવેલુ છે, અને કાચની ચીજો તથા સાબુને માટે પ્રખ્યાત છે **લસુંદ્રા** કપડવંજ તાલુકામા ઉના પાણીના કુંડને માટે પ્રખ્યાત છે

डाकोर (૭,૭૦૦) ઠાસરા તાલુકામા જાત્રાનુ ધામ છે. ત્યાં શ્રીરણછોડજીની મૂર્ત્તિ છે, અને દર માણેકઠારી પુનમે મોટો મેળો ભરાય છે

नडिआद (૨૭,૧૦૦) આખા જિલ્લામાં મોટું ગામ છે. ત્યાથી એક ગાડી કપડવંજ તરફ જાય છે

वडताल નડિઆદ તાલુકામાં બોરીઆવી સ્ટેશનથી દોઢ માઇલ પર સ્વામીનારાયણ ધર્મવાળાનુ જાત્રાનુ મુખ્ય ધામ છે.

खेडा (૭,૪૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય કિલ્લેબંધી ગામ વાત્રક અને શેઢીના સંગમ પર આવેલુ છે. મેમદાવાદ સ્ટેશનથી ખેડા જવાની પાકી સડક છે.

મેમદાવાદ (૬,૩૦૦) નુ અસલ નામ મહમુદાબાદ હતું અને એ ઇ સ. ૧૪૭૯મા મહમુદ બેગડાએ વસાવ્યુ હતું

આણંદ (૧૦,૧૦૦) રેલવેનુ જંકશન હોવાને લીધે અગત્યનુ ગામ છે. ત્યાથી એક ગાડી ખભાત તરફ અને બીજી ગોધરા તરફ થઈ રતલામ જાય છે

પંચમહાલ.

ખેડા જિલ્લાની પૂર્વે આવેલો જિલ્લો પચમહાલ નામે ઓળખાય છે. એની અદર આવલા પાચ મહાલ **ગોધરા, કાલોલ, હાલોલ, ઝાલોદ,** અને દાહોદ ઉપરથી એનુ નામ પચમહાલ પાડ્યુ છે **રેવાકાંઠા** એજન્સિના જગલવાળા અને ડુગરવાળા **બારીઆના** રાજ્યથી એના બે ભાગ પડયા છે પૂર્વ ભાગમા ઝાલોદ અને દાહોદ, અને પશ્ચિમ ભાગમા ગોધરા, કાલોલ, અને હાલોલ આવેલા છે આ જિલ્લામા નૈર્ઋત્ય તરફના ભાગ વધારે રસાળ અને ખેડાણ લાયક છે ગોધરાની દક્ષિણે ૨૫ માઈલ પર પાવાગઢ નામે ૨,૫૦૦ ફુટ ઉંચો ડુગર આવેલો છે એ ડુગર પરનો કિલ્લો તાબે કરવાને અહી ઘણી વખત હિદુ રાજા અને ગુજરાતના મુસલમાન રાજાઓ વચ્ચે લડાઈઓ થઈ હતી હાલ તે કિલ્લો ખડિએર સ્થિતિમા જોવામા આવે છે ઉપર કાળીકા માતાજીનુ દહેરુ છે, અને ઉનાળામા કેટલાકો ત્યા ઉપર જઈને રહે છે. જગલોને લીધે પચમહાલની હવા સારી નથી પચમહાલમા જગલો ઘણા છે મહુડાના ઝાડ એટલા બધા છે કે આખા કાઠિઆવાડ, ગુજરાત, અને દક્ષિણમા મહુડા પુરાં પડે છે અહીં ઇ સ ની ૧૭મી સદીમા જગલોમા હાથી જોવામા આવતા હતા પંચમહાલ લગભગ ખેડા જિલ્લા જેવડો છે, પણ વસ્તી (૩,૨૩,૦૦૦) ખેડાની વસ્તીથી અડધીએ નથી આ જિલ્લામાં ભીલની વસ્તી વધારે છે, અને તેઓ જગલમાથી લાખ એકઠી કરી વેચી પોતાનુ ગુજરાન ચલાવે છે અહીં મુખ્ય પાક મકાઈનો છે ડુંગરોમાથી સીસુ, લોખડ, અને મેંગેનીઝ નીકળે છે.

આ જિલ્લામાં **ગોધરા, દાહોદ,** અને **કાલોલ** ત્રણ તાલુકા અને **હાલોલ** અને **ઝાલોદ** બે પેટામહાલ છે.

जाणवा लायक स्थळोः—गोधरा (૨૨,૧૦૦) જિલ્લાનુ મુખ્ય ગામ છે. એની પાસે ગોધરક નામે તળાવ છે

हालोल પાવાગઢની વાયવ્યમા આવેલુ છે મહમુદ બેગડાના વખતમાં આ જગાએ હાલુર નામના સુથારે સુદર બાગ બનાવ્યો હતો એ ઉપરથી મહમુદ બેગડાએ આ જગાનુ નામ હાલોર રાખ્યુ હતું

दाहोद (૯ ૩૦૦) ઔરંગઝેબની જન્મભૂમિ છે પાસે છાબ તળાવ નામે જુનુ તળાવ છે સિદ્ધરાજના વખતમા જસમા ઓડણની સરદારી નીચે ઓડ લોકોએ આ તળાવ બાધ્યુ હતું. આ લોકોની એટલી મોટી સખ્યા હતી કે એકેક જણે છાબડી ભરી મટોડુ કાઢયુ કે તળાવ ખોદાઈ ગયુ એવી દતકથા છે.

चांपानेर વનરાજના વખતમા વસ્યુ હતું, અને ચાપા નામના મત્રી પરથી વનરાજે તેનુ નામ ચાપાનેર રાખ્યુ હતું હાલ તે ખડિએર છે.

भरुच जिल्लो.

ખેડા જિલ્લાની દક્ષિણે ખભાતના અખાત પર આવેલો જિલ્લો ભરૂચ જિલ્લાને નામે ઓળખાય છે આ જિલ્લો પચમહાલ કરતા સહેજ નાનો છે, પણ વસ્તી (૩,૦૬,૦૦૦) લગભગ તેટલીજ છે. આ જિલ્લાની લગભગ $\frac{૬}{૭}$ જમીન કાળી છે, અને તેમા રૂનો પાક ઘણો સારો ઉતરે છે આ જિલ્લામાં મોટામા મોટી નદી **નર્મદા** છે એ નદી સાબરમતી કરતા ચારગણી લાબી છે, અને એ પણ સાબરમતીની માફક ખભાતના અખાતને મળે છે નર્મદા નદી પર ભરૂચ મોટુ શહેર છે, અને ત્યાસુધી વહાણો આવી શકે છે. ગુજરાતમા જેમ ખેડા જિલ્લા તમાકુનો મહાલ ગણાય છે, તેમ આ જિલ્લો કપાસનો મહાલ ગણાય છે રેલવે સ્ટેશનો પાસે કપાસ લોઢવાના કારખાના પુષ્કળ છે. તેથી રૂની મોસમ વખતે ટ્રેનમાથી

પસાર થતી વખતે રૂ સિવાય બીજુ કાંઈ ભરૂચ જિલ્લાના સ્ટેશન આગળ નજરે પડતું નથી આ જિલ્લાના **ભરૂચ** અને **અંકલેશ્વર** તાલુકામા થઈને રેલવે જાય છે બાકીના ત્રણ તાલુકા **વાગરા, આમોદ** અને **જંબુસરમાં** જવા આવવા માટે પાકી સડકો બાંધેલી છે. **હાંસોટ** પેટામહાલ છે. ભરૂચથી જમ્બુસર સુધી રેલવેનો એક ફાટો તૈયાર થાય છે

जाणवा लायक स्थळोः—भरुच (૪૩,૪૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર નર્મદા નદીને દક્ષિણ કિનારે પાધડી પને આવેલુ છે. એ શહેરમા ભૃગુ ઋષિનો આશ્રમ હતો, અને તેમના નામથી એનું નામ ભરૂચ પડયુ છે ભરૂચના ભાર્ગવ બ્રાહ્મણો ભૃગુ ઋષિના કુળમાથી ઉતરી આવેલા છે. શહેરની પૂર્વમાં બલિ રાજાએ કરેલા યજ્ઞની જગા અને ભૃગુ ઋષિનું દહેરૂ જોવા લાયક છે.

अंकलेश्वर (૧૧,૩૦૦) તાલુકા ગામ અને રેલવે સ્ટેશન છે અહીંથી નાદોદ જવાની નાના માપની ગાડી છે. નાદોદથી લાકડા, વાસ, મીણ, ગુંદ, વગેરે જગલની પેદાશ તથા કપાસ અહી આવે છે

भाडभुत નર્મદા નદી પર ભરૂચથી ૮ માઇલ પર આવેલુ નાનુ ગામડુ છે ત્યા ભાડભૂતેશ્વર મહાદેવનું દહેરૂ છે, તેથી ગામનુ નામ ભાડભુત પડયુ છે જ્યારે અધિક માસ ભાદરવા મહીનામા આવે છે ત્યારે ત્યા મોટી જાત્રા ભરાય છે.

शुक्लतीर्थ ભરૂચથી પૂર્વે દશ માઇલ પર નર્મદાના કિનારા પર આવેલુ નાનું ગામડુ છે અહીં દર કાર્તિકી પુનમે મેળો ભરાય છે, અને તે પાચ દિવસ રહે છે ત્યા ૐકારેશ્વરની મોટી મૂર્તિ છે.

શુકલતીર્થ પાસે ક**બીર**વડ નામનો એક મોટો વડ છે. તે એટલો મોટો હતો કે ૭,૦૦૦ માણસનું લશ્કર નીચે ખુશીથી રહી શકતું હજુ પણ ગુજરાતમાનુ એક જોવા લાયક એ ઝાડ છે. કબીરે દાતણ કરી જે ચીરી નાખી હતી તેમાથી આ વડ ઊગ્યો છે એમ કહેવાય છે, અને તેથી એ કબીરવડ નામે ઓળખાય છે.

सुरत जिल्लो.

ગુજરાતનો છેક દક્ષિણમા આવેલો જિલ્લો, સુરત જિલ્લો નામે ઓળખાય છે. જેમ બારીઆનુ રાજ્ય પચમહાલના બે વિભાગ કરે છે તેમ ગાયકવાડી મુલક પણ સુરત જિલ્લાના બે વિભાગ કરે છે. એટલે **માંડવી** અને **બારડોલી** તાલુકાને સુરત જિલ્લાના બીજા તાલુકાથી ગાયકવાડી મુલક જુદા પાડે છે એમા જાણવા જેવો ડુગર માત્ર **પારનેરા**નો છે, અને તે વલસાડની પાસે આવેલો છે. એ ડુગર પર હિદુ રાજાનો કિલ્લો હતો. હાલ ત્યાં માત્ર માતાનુ દહેરૂ અને કિલ્લાના ખડિએર ભાગ જોવામા આવે છે. આ જિલ્લામા ઘણી નદીઓ છે પણ તે સર્વમા **તાપી** નદી મોટી છે તાપી સાબરમતીથી બમણી લાબી છે એ નદી મધ્ય પ્રાંતમા આવેલા પીડલ અથવા બેતુલ જિલ્લા-માથી નીકળી ખભાતના અખાતમા પડે છે એ નદીમા ઘણી વખત મોટી રેલ આવે છે, તથી આજુબાજુના ગામડામા નુક-સાન થાય છે એ નદીના મુખ આગળ સુરત મોટુ શહેર છે, અને ત્યાસુધી વહાણો આવી શકે છે સુરત જિલ્લાનુ ક્ષેત્રફળ ભરૂચ જિલ્લાથી સહજ મોટુ છે, પણ વસ્તી (૬,૫૪,૦૦૦) ભરૂચ જિલ્લાથી લગભગ બમણી છે આ જિલ્લાના ૫ તાલુકા **ઓરપાડ, ચોર્યાસી, જલાલપોર, વલસાડ,** અને **પારડી** દરીઆ પર આવેલા છે, તેથી ત્યા તાપ વિશેષ લાગતો નથી અદરના ત્રણ તાલુકા **માંડવી, બારડોલી,** અને **ચીકલી** છે, તેમા માડવીની હવા જગલોને લીધે ખરાબ ગણાય છે. ઇ સ ના ૧૬મા સૈકાથી તે ઇસ ના ૧૮મા સૈકા સુધી સુરત એ ઘણુંજ મોટુ બદર ગણાતું અને પશ્ચિમ કિનારા પર વેપારનુ મુખ્ય મથક હતું તેથી યુરોપની જુદી જુદી પ્રજાઓએ વેપારને માટે અહી કોઠી રાખી હતી

जाणवा लायक स्थळोः—सुरत—(૧,૧૪,૮૦૦) જિ-લ્લાનું મુખ્ય શહેર તાપી નદીના કિનારા પર આવેલુ છે ઇ સ ૧૬૮૭મા કપની સરકારે મરાઠાઓના હુમલા તથા લુટફાટને લીધે

સુરત બદલી મુબઈ મુખ્ય સ્થળ રાખ્યુ, ત્યાસુધી એ ઘણુંજ આબાદ શહેર હતું એના નામ વિષે ઘણી દતકથા છે કેટલાક કહે છે કે સુરતા નામની રાણજણી પરથી એ શહેરનુ નામ સુરત પડ્યુ છે. એ શહેર હજુ એના રેશમી કાપડ તથા કસબકામને માટે પ્રખ્યાત છે શહેરમા ત્રણ મિલો છે રીતભાતમાં સુરતની વસ્તી ઘણી સુઘડ છે.

વલસાડ (૧૬,૦૦૦) બદર છે અહીંથી ઇમારતી અને બાળવાના લાકડા, અનાજ, ગોળ અને ઈટ બહાર ગામ મોકલવામા આવે છે વલસાડની પાસે **તીથલ** દરીઆકિનારા પર હવા ખાવાનું સ્થળ છે

ડુમસ સુરતથી આસરે દશ માઇલ પર સચીન રાજ્યના તાબાનુ ગામ દરીઆકિનારા પર આવેલુ છે, અને ત્યા ઉનાળામા શ્રીમત લોકો જઈ રહે છે

ઉદવાડા પારડી તાલુકામા પારસીઓનુ જાત્રાનુ ધામ છે.

હજીરા તાપી નદીના મુખ ઉપર જમણે કિનારે ઓરપાડ તાલુકામા હવા ખાવાનુ મથક છે. ગામનુ નામ ઢરૂ છે પણ વોકસ સાહેબની ત્યા કબર (હજીરો) છે તેથી એ જગા હજીરા નામે ઓળખાય છે ત્યા દીવાદાડી પણ છે

બહુધાન માડવી તાલુકામા તાપી નદીને તીરે આવેલુ જત્રાનુ ધામ છે દર બાર વર્ષે સિહસ્થ* વર્ષમા ત્યા જાત્રા ભરાય છે.

આ ઉપરાત, સુરત પાસે આવેલુ જુનુ ગામ **રાંદેર** જાણવા લાયક સ્થળ છે

થાણા જિલ્લો.

ઉત્તર વિભાગનો સૌથી દક્ષિણનો જિલ્લો થાણા છે. આ જિલ્લાનુ ક્ષેત્રફળ લગભગ અમદાવાદ જિલ્લા જેવડુ છે, પણ અમદાવાદ જિલ્લા કરતા અહીં વસ્તી વધારે છે. પશ્ચિમ તરફનો દરીઆકિનારાનો પ્રદેશ નીચો અને ફળદ્રુપ છે. પૂર્વ તરફ સહ્યાદ્રિ આવેલો છે, અને તે ઉપરના જગલોમા ભીલ જેવી અનાર્ય જાત

* ગુરુ દર બાર વર્ષે સિંહ રાશિમા આવે છે, અને તે વર્ષે સિંહસ્થ (સધસ) કહેવાય છે

વસે છે. આખા જિલ્લામાં વસ્તી ૮,૮૨,૦૦૦ માણસની છે. આ ભાગના બ્રાહ્મણ ગુજરાતની પેઠે ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ કહેવાતા નથી, પણ તેઓ ચિત્તપાવન અથવા કોકણસ્થ કહેવાય છે લોકો ગુજરાતી ભાષાને બદલે મરાઠી ભાષા બોલે છે, તેથી આપણા જિલ્લાઓ કરતા આ જિલ્લો જુદો પડે છે. આ ભાગમા ડાગરનો પાક વધારે છે, કારણ કે વધારે વરસાદ અને પથરાવાળી જમીન એટલે તેમા ડાગર સિવાય બીજો પાક થઈ શકતો નથી. કિનારા તરફના તાલુકા ફળદ્રુપ છે, અને તેમા શેરડી, કેળા, પાન, આદુ, નાળિએર વગેરે થાય છે. આગાશીમા સુકા કેળાં થાય છે, એવા બીજી કોઈ પણ જગાએ થતા નથી. ભાયદર અને વસઈ ગામ આગળ સુરત જિલ્લાના ધરાસણાની* માફક મીઠુ પકવવામા આવે છે.

આ જિલ્લાના નવ તાલુકા કરવામા આવ્યા છે. તેમાના **ડાહાણું, માહીમ, વસઈ, સાષ્ટી** અને **ભાંવડી** દરીઆકિનારે આવેલા છે, અને બાકીના ચાર, **વાડે, શાહપુર, મુરવાડ,** અને **કલ્યાણ** અદરના ભાગમા આવેલા છે.

जाणवा लायक स्थळोः—थाणा (૧૫,૬૦૦) જિલ્લાનુ મુખ્ય ગામ સાલસેટ (સાષ્ટી) બેટમા આવેલુ છે. મુબઈની પાસે હોવાને લીધે કેટલાક લોક ત્યાં રહી દર રોજ મુબઈ જાઆવ કરે છે.

वांद्रा (૨૪,૦૦૦) મુબઈથી નવ માઈલ પર આવેલુ છે. એ થાણા જિલ્લાનુ નાકુ છે વાંદરા મુકયા પછી માહીમ આવે છે, તે મુબઈનો ભાગ છે

वस्सई (૯,૬૦૦) તાલુકા ગામ છે. એ વસઈ સ્ટેશનથી પાચ માઈલ પર આવેલુ છે, ત્યા પાન, શેરડી, કેળા વગેરે થાય છે.

बोरीवली સ્ટેશનથી દોઢ માઈલ પર **कनेरी** ગુફા જોવા લાયક છે.

कल्याण (૧૨,૬૦૦) ઘણું જુનુ શહેર છે ઇ. સ ની ૧૪મી સદીમા મુસલમાનોએ એનુ નામ ઇસ્લામાબાદ રાખ્યુ હતું આ

* વલસાડની પાસે ગામ છે.

ગામથી જી. આ. પી. રેલવેનો એક ફાંટો નાશક તરફ જાય છે.

देशी राज्यो.

ઉત્તર વિભાગની પડોશમા ત્રણ તરેહના દેશી રાજ્યો છે. કેટલાક દેશી રાજ્યો અથવા એજન્સિ (પાલણપુર, મહીકાઠા વગેરે) આપણા ઉત્તર વિભાગના કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે કાઠિઆવાડની મોટી એજન્સિ ગવર્નરની તરફથી નિમાયલા અમલદાર એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નરની દેખરેખ નીચે છે, અને એ અમલદારને આપણા ઉત્તર વિભાગના કમિશનર જોડે કાંઈ સબધ નથી ત્રીજા પ્રકારનું રાજ્ય ગાયકવાડી છે, અને તે રાજ્ય હિદુસ્તાનના સર્વથી ઉપરી અમલદાર વાઇસરોયની દેખરેખ નીચે છે, અને તેમની તરફથી રેસિડન્ટ નામનો અમલદાર વડોદરે રહે છે

एजन्सिओ.

पालणपुर एजन्सि

ગુજરાતમા મોટામા મોટી એજન્સિ પાલણપુર છે, અને તે ગુજરાતના છેક ઉત્તર ભાગમા આવેલી છે એ મૂકીને આગળ જતા રજપુતાના આવે છે આ એજન્સિમા નાના મોટા ૧૩ રાજ્યો છે, અને તેમા **पालणपुर** અને **राधनपुर** એ બે મુખ્ય છે આ એજન્સિ અમદાવાદ જિલ્લાથી બમણી મોટી છે, પણ ઘણો ભાગ રેતીનુ મેદાન હોવાને લીધે તેમા વસ્તી ઘણી થોડી (૫,૧૫,૦૦૦) છે આ ભાગમા **बनास** અને **सरस्वती** એ નદીઓ છે તેમા સરસ્વતી પવિત્ર નદી મનાય છે ઉનાળાની ઋતુમા અહીં તાપ સખત પડે છે, તેથી દિવસે મુસાફરી કરવી ઘણી મુશ્કેલ થઈ પડે છે ફળદ્રુપ જમીનમા મુખ્ય પાક કપાસ, ડાગર, શેરડી, બાજરી જુવાર, ઘઉ, અને કઠોળ છે આ ભાગના લોકો મારવાડ પાસે આવ્યાને લીધે કાંઈક અશે મારવાડીને મળતા આવે છે વેપારમા મુખ્ય નિકાસ ઉસેખાર, અનાજ, સરસવ, તલ, કપાસ, ચપા, અને કવડાનુ અત્તર

છે. વેપારના સ્થળો **पालणपुर, राधनपुर,** અને **मुंजपुर** છે. આ એજન્સિનો સર્વથી ઉપરી અમલદાર પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે, અને તેનું સદર સ્ટેશન પાલણપુર છે. એજન્સિનુ કેટલુક કામકાજ ઉત્તર વિભાગના કમિશનરની મારફતે ચાલે છે, અને બાકીનું કામકાજ ગવર્નર સાહેબ જોડે બારોબાર ચાલે છે.

राज्योः—

पालणपुरનુ મુસલમાની રાજ્ય સૌથી ઉત્તરમાં આવેલુ છે, અને તે લગભગ અમદાવાદ જિલ્લા જેવડુ મોટુ છે ત્યાના રાજા દિવાન તરીકે ઓળખાય છે, અને તેની રાજધાનીનું શહેર પાલણપુર (૧૭,૨૦૦) છે. **डीसा** (૭,૧૦૦) પાલણપુરમા અંગ્રેજી લશ્કરનું સ્થળ પાલણપુર ગામની પશ્ચિમે ૧૮ માઈલ પર આવેલુ છે.

राधनपुर એ પાલણપુર એજન્સિમાં બીજુ મોટુ રાજ્ય છે. અને ક્ષેત્રફળમા તે અમદાવાદ જિલ્લાનો ત્રીજો ભાગ છે. રાધનપુરના રાજા નવાબ કહેવાય છે, અને તેની રાજધાની રાધનપુર (૧૧,૫૦૦) છે એની મુખ્ય નિકાસ સુરોખાર છે.

આ ઉપરાત **वाव, थराद** વગેરે બીજા' નાનાં રાજ્યો છે.

महीकांठा एजन्सि.

ગુજરાતના ઈશાન ભાગની સરહદ પર આવેલા ૬૩ રાજ્યોનો સમૂહ મહીકાઠા એજન્સિ નામે ઓળખાય છે આ રાજ્યોમા ફક્ત ઈડરનું રાજ્ય મોટુ છે અમદાવાદ જિલ્લા જેવડી આ એજન્સિનો ઉત્તર તરફનો અને પૂર્વનો ભાગ ડુગરાળ ને જગલવાળો છે. આ ભાગમા થઈને **साबरमती, वात्रक, हाथमती, सरस्वती** વગેરે નદી નૈર્ઋત્ય તરફ વહે છે હાથમતીનુ પાણી અમનગરની ઉત્તરે બધ બાધી ખેતીવાડીને પુરૂ પાડવામાં આવે છે. ડુગરો અને જગલોને લીધે આ એજન્સિમા વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાથી અડધી છે લોકોનો ઘણો ભાગ કોળી અને ભીલ છે, અને તેઓ જગલી અવસ્થામા રહે છે આ એજન્સિની મુખ્ય પેદાશ બાજરી, મકાઈ,

ઘઉં, ચણા, તલ, અને રૂ છે. આ એજન્સિનો વહીવટ ચલાવવા એક પોલિટિકલ એજન્ટ સાદરામા રહે છે તેનું થોડુ કામકાજ ઉત્તર વિભાગના કમિશનર મારફત અને બાકીનુ કામ ગવર્નરની જોડે બારોબાર કરવામા આવે છે

ईडरनुं રાજ્ય લગભગ ભરૂચ જિલ્લા જેવડુ છે, પણ વસ્તી ભરૂચ જિલ્લાથી અડધી છે. એનો ઉત્તર અને ઈશાન તરફનો ભાગ ડુગરાળ છે ડુગરાની તળેટીમા મહુડા, આબા, રાયણ વગેરે ઝાડોનાં જગલ આવેલા છે એની મુખ્ય પેદાશ અનાજ, તલ, સાબુ, અફીણ અને શેરડી છે અમનગર પાસે પથરાની ખાણ છે. આ રાજ્યમા **ईडर** અને **अमनगर** એ મોટા ગામો છે ઈડર (૪,૮૦૦) રાજધાની છે, અને ત્યા રાઠોડ રજપુત રાજા રહે છે. અમનગર (૪,૨૦૦) અમદાવાદના સુલતાન અહમદશાહે ઈડરના રાજાને દાબમા રાખવાને ઇ. સ ૧૪૨૭મા વસાવ્યુ હતું એનુ અસલ નામ અહમદશાહના નામ ઉપરથી અહમદનગર છે

दांतानुं નાનું રાજ્ય અંબા માતાના દહેરા તથા એમા આવેલા આરાસુર પહાડને લીધે પ્રખ્યાત છે દહેરાની આવક રાજ્યમા જમા થાય છે ત્યાનો રાજા પરમાર રજપુત છે

આ બે ઉપરાત **पेथापुर**, **वडाळी**, **मालुसणा** વગેરે બીજા નાના રાજ્યો છે

रेवाकांठा एजन्सि.

આ એજન્સિ ગુજરાતની પૂર્વે છે અને એમા ૬૨ નાના રાજ્યો છે. એમાના કેટલાક રાજ્યો રેવા (નર્મદા) નદી પર આવેલા છે, તેથી એ રેવાકાઠા એજન્સિ નામથી ઓળખાય છે આ એજન્સિ મહીકાઠા એજન્સિ કરતા દોઢી મોટી છે, અને એમા પાચ મોટા રાજ્યો આવેલા છે આ એજન્સિમા ડુગરાની બે મોટી હાર આવેલી છે એક દક્ષિણમા રાજપીપળાના ડુગર નામે ઓળખાય છે, અને તે સાતપુડાના પશ્ચિમ તરફના છેડાના ભાગો છે, અને બીજી હાર એજન્સિના મધ્ય ભાગમા આવેલી છે, અને તે વિધ્યાચળના છેડા છે

मही અને **नर्मदा** એ બે મોટી નદી આ એજન્સિમા વહે છે. રેવાકાઠાના ઘણાખરા ભાગમા મોટા જગલો આવેલા છે,

અને તેમાં મુખ્ય ઝાડો મહુડા, સાગ, સીસમ, આમલી, આંબા, રાયણ, સાદડ, બીલી, હળદરવો, વાસ, અને ખેર છે. જગલોમા શિકાર કરવા લાયક જગલી જનાવરો વાઘ, ચિત્તા, રીંછ, ડુક્કર વગેરે નજરે પડે છે. આ ભાગમા વસ્ની સાડા છ લાખ માણસની એટલે મહીકાઠા એજન્સિ કરતા વધારે છે. આ ભાગમા પણ ભીલની વસ્તી વધારે છે. ખેતીનો મુખ્ય પાક ડાગર, જુવાર, રૂ, મકાઈ, અને ચણા છે. ડુગરોમાથી અફીક, આરસ, અને લાલ, સફેદ વગેરે જુદા રંગના પત્થરો નીકળે છે. આ એજન્સિમાંથી ગુજરાતના બીજા ભાગમા મહુડા, સાગ, અને તેલી બીઆ (ખરસાણી કે રામતલી) મોકલવામા આવે છે. પચમહાલ જિલ્લાનો કલેક્ટર આ એજન્સિનો પોલિટિકલ એજન્ટ છે, અને એ કલેક્ટરનું સદર સ્ટેશન **गोधरा** છે, એટલે પોલિટિકલ એજન્ટનું પણ સદર સ્ટેશન ગોધરા છે.

राज्यो:-

राजपीपळानुं રાજ્ય બધા રાજ્યમાં મોટુ છે, અને તેનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ખેડા જિલ્લા જેવડુ છે, પણ વસ્તી ખેડા જિલ્લાની વસ્તીથી છટ્ઠે ભાગે છે. આ સંસ્થાનમા ડુગરા અને જગલો ઘણા છે અને તેમા ઇમારતી લાકડા પુષ્કળ થાય છે નર્મદાની ખીણનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે, અને તે ભાગમા બાજરી, જુવાર તેમજ બીજુ અનાજ થાય છે રાજધાનીનું નગર **नांदोद** (૧૧,૧૦૯) કરજેણ નદી પર આવેલુ છે રાજા ગોહીલ રજપુત જાતનો છે, અને તેણે પોતાના રાજ્ય માટે રેલવે બાધી છે અકલેશ્વરથી અથવા મિયાગામથી નદોદ જવાય છે નાંદોદ ગામમા એક હાઇ સ્કૂલ છે.

छोटाउदेपुर अने बारीआ:- એ બે રાજ્યો ચોહાણ રજપુતોનાં છે, અને બને રાજાઓ એકજ કુળના છે છોટાઉદેપુરના રાજ્યમા રાજપીપળાથી અડધી અને બારીઆના રાજ્યમા રાજપીપળાથી પોણી વસ્તી છે. બંને ભાગની હવા જગલોને લીધે ખરાબ ગણાય છે **छोटाउदेपुर** સાડાત્રણ હજાર અને **बारीआ** ચાર હજાર માણસની વસ્તીનાં ગામ છે.

लुणावाडाનુ રાજ્ય સોલકી રજપુત રાજાના તાબામાં છે. આ રાજ્યમાં વસ્તી છોટાઉદેપુરના રાજ્ય જેટલી છે. આ ભાગમાં ડુંગરા છે, પણ બીજા રાજ્યોની માફક તે પર જગલો નથી. એની રાજધાની **लुणावाडा** દશ હજાર માણસની વસ્તીનુ ગામ છે

આ ઉપરાત **सुंथ** અને **वाडासिनोर** એ બે રાજ્યો છે. બાકીના બીજાં તો ઘણાજ નાના છે વાડાશિનોરનો નવાબ મુસલમાન છે, અને તે બાબી કુટુબનો છે. **वाडासिनोर** આઠ હજાર માણુસની વસ્તીનું ગામ છે સુથનુ રાજ્ય પરમાર જાતના રજપુતના તાબામા છે. વાડાશિનોરના રાજ્યમા ૩૩,૦૦૦ અને સુથના રાજ્યમાં ૪૦,૦૦૦ માણુસની વસ્તી છે

खंभातनुं राज्य.

ખેડા જિલ્લાની પશ્ચિમે અને મહી નદીની ઉત્તરે આવેલું નાનું મુસલમાની રાજ્ય ખભાતના રાજ્ય નામે ઓળખાય છે. આ રાજ્યનુ ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચો મા. છે આ રાજ્ય સપાટ મુલક છે, પણ જમીનમા એટલો બધો ખાર છે કે દર પાંચ વર્ષે નવા કુવા ખોદવા પડે છે એનો પૂર્વનો ભાગ ફળદ્રુપ છે. તેમા જુવાર, બાજરી, તુવેર, ઘઉં, કપાસ, ગળી, તમાકુ વગેરે થાય છે. એ રાજ્યમા જગલ નથી, તેમજ ખનીજ પણ નથી. છતા રાજપીપળા વગેરે ભાગો તરફથી અકીકના પત્થર આવે છે, તે પકવી તેના બોરીઆ, એરીગ વગેરે બનાવવાનો ત્યા મોટો હુન્નર છે ખભાતના રાજ્યમા વસ્તી ૭૨,૬૦૦ માણુસની છે રાજા મોગલ જાતનો મુસલમાન છે અને તે નવાબ કહેવાય છે. ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટર આ રાજ્યના પોલિટિકલ એજન્ટ છે રાજધાનીનું નગર **खंभात** (૨૮,૦૦૦)નું જુનુ નામ **स्तंभावती** છે. આગળ તે ઘણુંજ માતબર શહેર હતું. હાલ તો ખભાત શહેરથી દરીઓ પાચ માઇલ દૂર છે, અને બધો વેપાર ભાગી ગયો છે. ખભાતના અખાતના આ ભાગમા ભરતી ઘણી જોરથી આવે છે, એટલે વહાણો છેક નાકા સુધી આવવા હિંમત કરતા નથી.

सुरत एजन्सि.

સુરત જિલ્લા પાસે આવેલાં સચીન, વાંસદા, અને ધરમપુર એ ત્રણ નાનાં રાજ્યો સુરત એજન્સિ નામે ઓળખાય છે, અને સુરત જિલ્લાના કલેક્ટર આ ત્રણ રાજ્યોના પોલિટિકલ એજન્ટ ગણાય છે. હાલ ડાગના જગલનુ રાજ્ય પણ આ કલેકટરને સોંપવામાં આવ્યુ છે. આ ચારે રાજ્યનુ કુલ ક્ષેત્રફળ સુરત જિલ્લા જેટલુ છે, અને તેની વસ્તી ૨,૦૮,૦૦૦ છે.

सचीनનું રાજ્ય મુસલમાની રાજ્ય છે, અને ત્યાંના રાજા નવાબ કહેવાય છે. એ નવાબ જંજીરાના નવાબના કુળના છે. સચીન તાબાના ગામો ચોરાસી તાલુકામા વિખરાએલા છે. એ સંસ્થાનમા મુખ્ય પેદાશ જુવાર, કપાસ, ડાગર, અને શેરડી છે. સચીન તાબાનું **डुमस** ગામ દરીઆકિનારા પર આવેલુ છે, અને એ હવા ખાવાનું સ્થાન છે. એ રાજ્યની રાજધાની **सचीन** છે. આ રાજ્યમા વસ્તી ૨૧,૦૦૦ છે

धरमपुरનુ રાજ્ય જુના વખતમાં રામનગર નામે ઓળખાતું હતું. એ રાજ્યમા ઘણો ભાગ જગલ હોવાથી હવા ખરાબ ગણાય છે ધરમપુરના રાજ્યમા સચીનથી વસ્તી પાચગણી છે. વલસાડથી ધરમપુર જવાની ૧૮ માઇલની પાકી સડક છે. ધરમપુરના રાજ્યમાંથી નાશક જવાનો પણ એક રસ્તો છે. મુખ્ય નિકાસ કઠોળ, શેરડી, ડાગર, અને નાગલી છે. રાજ્યમા જગલ હોવાને લીધે ઇમારતી લાકડાનો મોટો વેપાર છે રાજધાની **धरमपुर** ચાર હજાર માણસની વસ્તીનુ ગામ છે રાજા સિસોદીઆ જાતના રજપુત છે

वांसदाના રાજ્યનો ઘણો ભાગ ડુગરા અને જગલવાળો છે. એની રાજધાનીનુ નગર **वांसदा** ત્રણ હજાર માણુસની વસ્તીનુ ગામ છે તે બિલીમોરાથી પૂર્વ ૨૯ માઇલ પર આવેલુ છે. આ રાજ્યની વસ્તી સચીનના રાજ્યની વસ્તીથી બમણી છે. બિલીમોરાથી વાસદા જવા માટે પાકી સડક છે એની મુખ્ય ઉપજ ડાગર, નાગલી, કઠોળ, કોદરા, તલ, અને જુવાર છે એમા જગલ હોવાને

લીધે ઇમારતી લાકડુ પણ થાય છે. એ રાજ્યની સરહદ પર વાંસદાની ઉત્તરે ૭ માઈલ પર उनाई નામનો ઉના પાણીનો કુડ છે. દર વર્ષે ચૈત્રી પુનમે અહીં જાત્રા ભરાય છે આખુ વર્ષ એ કુડમા ઉનુ પાણી રહે છે, પણ ફક્ત જાત્રાને દિવસે પાણી ઠડુ નાહવા જેવુ હોય છે. આ કુડ આગળ બ્રિટિશ, ગાયકવાડી, અને વાસદા એ ત્રણે રાજ્યોની સરહદ મળે છે, તેથી મેળા વખતે ત્રણે રાજ્યો તરફથી ત્યા બદોબસ્ત રાખવામા આવે છે. વાસદાના રાજા સોલંકી રજપુત છે.

डांगनुं રાજ્ય તદ્દન જગલનો પ્રદેશ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ખભાતના રાજ્યથી બમણું છે, પણ વસ્તી ખભાત શહેરથી અડધી છે. મુખ્ય પેદાશ જગલની છે. ભીલો પોતાને સારૂ ડુગરો પર જુવાર, બાજરી, બટાટા, અને ઘઉં વાવે છે.

जवार संस्थान.

થાણા જિલ્લામા આવેલા આ નાના સસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૩૦૦ ચો. મા છે. વાસદાના રાજ્યની માફક તેમાં જગલો અને ડુગરો આવેલા છે એની મુખ્ય પેદાશ ડાગર, નાગલી, બાવટો અને કઠોળ છે રાજા કોળી જાતનો છે આ સસ્થાનના પોલિટિકલ એજન્ટ થાણાના કલેક્ટર છે

काठिआवाड.

અરબી સમુદ્રની અંદર બહાર પડતો દ્વીપકલ્પ હાલ કાઠિઆવાડ એજન્સિ નામે ઓળખાય છે એનું જુનુ નામ સૌરાષ્ટ્ર અથવા સોરઠ છે જુનાગઢ, દીવ, અને કોડિનારનો મુલક આજે પણ સોરઠ નામે ઓળખાય છે કાઠિઆવાડ નામ કાઠી નામના રજપુતો પરથી પડ્યુ છે. અને તેઓના પસ્થાનો ઝાલાવાડના મધ્ય ભાગથી તે જુનાગઢની દક્ષિણ સીમા સુધી આવેલા છે. આ દ્વીપકલ્પમા ગાયકવાડી અમરેલી પ્રાત અને ઓખામડળ, ફિરગીનુ દીવ, અને અગ્રેજી ધધુકા તાલુકો, અને ઘોઘા પેટામહાલ છે તે ઉપરાંત તેમાં ૧૯૩ નાનાં રાજ્યો છે. એમાંનાં ભાવનગર, પોરબંદર, ગોંડળ,

ધ્રાંગધ્રા, મોરબી, નવાનગર, જુનાગઢ, અને જાફરાબાદ પહેલા વર્ગના છે છ બીજા વર્ગના છે, અને બાકીના બધા નાના છે. બધા રાજ્યોની દેખરેખ સારૂ ગવર્નર તરફનો ખાસ અમલદાર રાજકોટમા રહે છે, અને તે અમલદાર એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર કહેવાય છે. એના હાથ નીચે બીજા ચાર અમલદાર છે, અને તે દરેકને પોલિટિકલ એજન્ટ કહે છે દરેકના ચાર્જમા કાઠિઆવાડનો એકેક પ્રાંત આપવામા આવ્યો છે. કાઠિઆવાડના ચાર પ્રાંતના નામ હાલાર, ઝાલાવાડ, ગોહીલવાડ, અને સોરઠ છે, અને રાજકોટ, વઢવાણ, સોનગઢ, અને જેતલસર એ પ્રાતોના પોલિટિકલ એજન્ટના સદર સ્ટેશનો છે કાઠિઆવાડ વગેરે બધી એજન્સિઓના રાજા ગાયકવાડ અને અગ્રેજ સરકારને ખડણી આપે છે. ગાયકવાડની ખડણી અગ્રેજ સરકાર ઉઘરાવી તેને રવાના કરે છે એનુ ક્ષેત્રફળ ૨૧,૦૦૦ ચો. માઇલ છે, એટલે આપણા ઉત્તર વિભાગના ક્ષેત્રફળથી દોઢુ છે

એની રચના પરથી માલમ પડે છે કે આ દ્વીપકલ્પ એક વખત ટાપુ, અથવા જ્વાળામુખીના નાના નાના ટાપુઓનો સમૂહ હોવો જોઈએ એની આખી સપાટી ડુગરાવાળી અને કિનારાવાળો ભાગ રેતાળ છે એમા મુખ્ય પર્વતો **गीर, गीरनार, शेत्रुंज** , અને **बर्डा** છે. ગીરનાર જુનાગઢની પાસે હિદુ જૈન દહેરા માટે પ્રખ્યાત છે, અને શેત્રુજા પાલીતાણા પાસે જૈન દેહેરા માટે તથા જૈન લોકોના જાત્રાના સ્થળ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ગીરનાર ડુંગરો, સોરઠના દક્ષિણ ભાગમા છે, અને ત્યા સિહ નજરે પડે છે હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત ગીરના ડુગરમાજ સિહ છે બર્ડા પર્વત, હાલાર અને બર્ડાની વચ્ચે આવેલો છે, અને તેમાથી લોખડ નીકળે છે. કાઠિઆવાડની નદીઓ નાની છે તેમા **भाद्दर** (૧૧૫ માઇલ) અને **शेत्रुंजी** (૧૦૦ માઇલ) મોટી છે ભાદર જસદણ પાસેના ડુગરમાથી નીકળી નવીબદર આગળ અરબી સમુદ્રને મળે છે. અને શેત્રુજી ગીરમાથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહી, પાલિતાણા પાસે થઇ, ખભાતના અખાતમાં પડે છે. કાઠિઆવાડને ઉત્તર કિનારે એક મોટો બેટ

આવેલો છે, તેનું નામ શંખોદ્ધાર છે, પણ તે બેટને નામે ઓળખાય છે. બેટ ગાયકવાડને તાબે છે, અને હિંદુઓનું જાત્રાનું ધામ છે. કિનારા પર દ્વારકા, પોરબંદર, વેરાવળ, દીવ, જાફ્રાબાદ, અને ભાવનગર એ મુખ્ય બંદરો છે.

અહીં ગુજરાત જેવો વરસાદ પડતો નથી. દરીઆના પવનને લીધે તાપ કિનારા પર વધારે લાગતો નથી, પણ મધ્યના ઉનાળામાં તાપ વધારે લાગે છે. ત્યા ખેતીની મુખ્ય પેદાશ બાજરી, જુવાર, ઘઉં, કઠોળ, અને તેલી બીઆં છે કાઠિઆવાડમાં વસ્તી ૨૫,૦૦,૦૦૦ એટલે ઉત્તર વિભાગથી પોણી છે. તેમા ચાવડા, સોલકી, જાડેજા પરમાર, કાઠી વગેરે રજપુત જાતો, અને મેમણ, મિઆંના વગેરે મુસલમાન જાતો જોવામા આવે છે લોકોનો મુખ્ય ધધો ખેતી છે, પણ કેટલીક જગાએ સોનેરી કસબનુ કામ અતલસ, કીનખાબ, ગુલાલ, કકુ, મીઠુ વગેરે લોકો બનાવે છે, અને તે ઉપર તેઓ પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે પોરબદરી પત્થર, ઘી, રૂ, અને તેલી બીઆ કાઠિઆવાડની મુખ્ય નિકાસ છે દેશી રાજાઓએ પોતાની સગવડને માટે રેલવે બાધેલી છે રેલવે વઢવાણથી ધોળે થઈ ભાવનગર જાય છે, અને એક ફાટો ધોળેથી પશ્ચિમે છેક પોરબદર સુધી જાય છે એક રેલવે વેરાવળથી જેતલસર તથા રાજકોટ થઈ જામનગર સુધી પણ જાય છે મોરબી લાઇન વઢવાણથી રાજકોટ જાય છે હાલ શેત્રુજા જવા માટે ભાવનગર દરબારે સિહોરથી પાલિતાણા સુધી એક ફાટો કાઢેલો છે

हालार प्रांत.

હાલાર પ્રાત કાઠિઆવાડની વાયવ્યમા આવેલો છે, અને એમા **नवानगर, मोरबी,** અને **गोंडळ** એ ત્રણ પહેલા વર્ગના મોટા રાજ્યો છે.

नवानगर રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૦૦ ચો. માઇલ એટલે લગભગ અમદાવાદ જિલ્લા જેવડું છે, અને વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાથી અડધી છે. એની અદર બર્ડા પર્વત છે, તેમાથી આરસ તથા લોખડ નીકળે છે, ખભાળીઆમાથી તાબુ નીકળે છે. એની રાજધાની

નવાનગર (૫૪,૦૦૦) કકુ તથા રેશમી અને કસબના ભરતકામને માટે પ્રખ્યાત છે. ત્યાંના રાજા કાઠિઆવાડના જાડેજા રજપુતોના શિરોમણિ ગણાય છે, અને જામને નામે ઓળખાય છે. નવાનગરના રાજ્યની હદના દરીઆમાથી મોતી નીકળે છે. નવાનગર એના રાજાના નામ પરથી જામનગર નામે પણ ઓળખાય છે.

મોરબીના રાજ્યનુ ક્ષેત્રફળ ૮૦૦ ચો માઇલિ એટલે ખભાતના રાજ્યથી અઢીગણું છે, પણ વસ્તી ખભાતના રાજ્યથી સહેજ વધારે છે. એની રાજધાની **મોરબી** (૧૪,૯૦૦) મચ્છુ નદી પર આવેલુ શહેર છે. એનો રાજા જાડેજા રજપુત છે.

ગોંડળના રાજ્યનુ ક્ષેત્રફળ ૧,૦૦૦ ચો માઇલિ એટલે ખભાતના રાજ્યથી ત્રણગણું મોટુ છે, અને એની વસ્તી ખભાતના રાજ્યથી બમણી છે એના રાજા પણ જાડેજા રજપુત છે એની રાજધાની **ગોંડળ**માં (૧૫,૧૦૦) ગરાસીઆઓને માટે એક સ્કૂલ તથા એક હાઇ સ્કૂલ છે.

વાંકાનેર, **ધ્રોળ**, અને **રાજકોટ** એ ત્રણ બીજા વર્ગના રાજ્ય છે તેમા રાજકોટ વધારે અગત્યનુ છે, કારણ કે ત્યાની હવા સારી છે, અને એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર રાજકોટમા રહે છે* રાજકોટ (૨૬,૪૦૦) મા રાજકુમારોને ભણવા સારૂ એક શાળા, એક હાઇ સ્કૂલ, બે ટ્રેનિંગ કોલેજો, અને એક ઉદ્યોગશાળા છે.

ઝાલાવાડ.

આ પ્રાંત હાલારની પૂર્વે આવેલો છે, અને ઝાલા રજપુતો ઉપરથી એનું નામ ઝાલાવાડ પડ્યુ છે એમાં **ધ્રાંગધ્રા** પહેલા વર્ગનુ, અને **વઢવાણ** અને **લીમડી** એ બે રાજ્યો બીજા વર્ગનાં છે.

ધ્રાંગધ્રા રાજ્યનુ ક્ષેત્રફળ લગભગ ગોંડળ જેટલુ છે, અને એ રાજ્યમાં વસ્તી ગોડળના રાજ્યથી અડધી છે. એનો રાજા ઝાલા

* રાજકોટ રાજાના તાબાનુ ગામ છે અને તેની પાસેજ રાજકોટ કૅમ્પ છે, ત્યા એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર રહે છે

રજપુત છે લીમડી, વઢવાણ, અને વાંકાનેર એ ત્રણ રાજ્યો ધ્રાગધ્રાની શાખા છે વઢવાણ (૧૫,૫૦૦) ધ્રાગધ્રા (૧૪,૯૦૦) ને લીમડી (૧૧,૦૦૦) એ ત્રણ આ પ્રાતમા મોટા ગામો છે વઢવાણ ૧કૅમ્પમા તાલુકદારી ગરાસીઆ સ્કૂલ છે.

વઢવાણ રાજાના તાબાનુ ગામ છે, અને વઢવાણ કૅમ્પ વઢવાણ પાસે પોલિટિકલ એજન્ટનું સ્થાન છે

ગોહીલવાડ પ્રાંત.

આ પ્રાત કાઠિઆવાડના અગ્નિ ખુણા તરફ આવેલો છે, અને ગોહીલ રજપુતો ઉપરથી તેનું નામ ગોહીલવાડ પડયુ છે. તેમા **ભાવનગર** પહેલા વર્ગનુ અને **પાલિતાણા** બીજા વર્ગનુ એમ બે મોટાં રાજ્યો છે.

ભાવનગરનુ રાજ્ય ગોડળના રાજ્યથી ત્રણગણું છે, અને વસ્તી અઢીગણી છે એ રાજ્યમા ઘણે ભાગે જમીન કાળી છે તેથી કપાસ થાય છે એની રાજધાનીનુ નગર **ભાવનગર** (૬૦,૦૦૦) ઇ સ. ૧૭૪૨મા ભાવસિગે વસાવ્યુ હતું. એ એક મોટુ અને શોભીતુ શહેર છે હાલમા દરીઓ ત્યાથી વેગળો ગયો છે તેથી ખાડી ખોદી નાના નાના વહાણોને માટે માર્ગ કરેલો છે આ રાજ્યનો ઘણો વેપાર દરીઆમાર્ગે ચાલે છે ભાવનગર શહેરમા એક મહાવિદ્યાલય (આર્ટ્સ કોલેજ), એક હાઇ સ્કુલ, અને એક મિલ છે બીજુ રાજ્ય **પાલિતાણા** શેત્રુજાના ડુગરને લીધે પ્રખ્યાત છે.

સોરઠ પ્રાંત.

કાઠિઆવાડના નૈઋર્ત્ય ખુણા તરફ જે પ્રાત આવેલો છે, તે સોરઠ કહેવાય છે એની અંદર **જુનાગઢ**, **પોરબદર**, અને **જાફરાબાદ** એ ત્રણ પહેલા વર્ગના રાજ્યો છે

જુનાગઢના રાજ્યનુ ક્ષેત્રફળ અમદાવાદ જિલ્લા કરતા સહેજ નાનું છે, અને વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાથી અડધી છે આ મુસલમાની રાજ્ય છે, અને રાજા બાબી કુટુબનો નવાબ છે એની રાજ-

---

૧ શિક્ષકે કૅમ્પનો અર્થ સમજાવવો

ધાની **जुनागढ** (૩૫,૪૦૦) મા હાઇ સ્કૂલ, મહાવિદ્યાલય (આર્ટ્સ કૉલેજ), નવાબ સાહેબનો મહેલ વગેરે જોવા લાયક મકાનો છે એની પાસે ગીરનાર પર્વત છે, તે હિંદુ તથા જૈન લોકોનુ જાત્રાનુ ધામ છે સોમનાથ પાટણ જુનાગઢના રાજ્યમાં દરીઆ પર આવેલુ જુનું શહેર છે અહી સોમનાથ મહાદેવનું દહેરૂ છે તે મુસલમાન રાજાઓએ ઘણી વખત ભાગી નાખ્યુ હતું હાલ તેનો ઘણો ભાગ ખડિએર છે.

पोरबंदरના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૬૦૦ ચો. માઈલ અને તેની વસ્તી ૮૩,૦૦૦ છે. રાજા જેઠવા રજપુત જાતના છે એની રાજધાની **पोरबंदर** (૨૪,૮૦૦) દરીઆકિનારા પર બદર છે. કેટલાક કહે છે કે આ જગાએ સુદામાપુરી હતી અહીંથી મુબઈ, સુરત, અમદાવાદ વગેરે જગ્યાએ પત્થરો મોકલવામા આવે છે

जाफराबादનું નાનુ મુસલમાની રાજ્ય જજીરાના નવાબને તાબે છે

गायकवाडी राज्य.

આ રાજ્યનો અમરેલી પ્રાત કાઠિઆવાડમાં આવેલો છે, અને તે ત્રણ કડકે વહેંચાએલો છે મોટો ભાગ સોરઠની પૂર્વે છે, અને બાકીના બે કડકા એક ઓખામડળ વાયવ્ય ખુણા પર અને બીજો કોડિનાર સોરઠની દક્ષિણે દીવની પાસે છે. અમરેલી પ્રાતની મુખ્ય પેદાશ રૂ છે ઓખામડળમા દ્વારકા બદર છે અને હિદુઓનું જાત્રાનુ ધામ છે બેટ નામનો ટાપુ કચ્છના અખાતમાં આવેલો છે અને તે શખોદ્ધાર નામે ઓળખાય છે. બેટ પર ઘણાં જુના મદિર છે, અને એ પણ જાત્રાનુ ધામ છે

दीव अने दमण.

દીવ નામનો નાનો ૨૫ ચો. માઈલનો બેટ કાઠિઆવાડના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલો છે અને તે ફિરગીઓને તાબે છે. દીવના ભાવસારો છાપવાનુ કામ સારૂ જાણે છે. દ્વીપ ઉપરથી તેનું નામ દીવ પડયું હશે. જયારે એ વેપારનું મોટું મથક હતું, તે વખતે ત્યા ૫૦,૦૦૦ માણુસની વસ્તી હતી.

દમણ સુરત જિલ્લાની દક્ષિણે ફિરંગીનું બીજું મસ્થાન છે, અને તેનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ખંભાતના રાજ્ય જેવડું છે દમણ તાબાનો **નગર હવેલી** તાલુકો ઘણો ફળદ્રુપ છે, અને તેમા મુખ્ય પેદાશ, ડાંગર, ઘઉં, નાગલી, કઠોળ, અને તમાકુ છે.

गायकवाडी राज्य.

મુબઈ ઇલાકાના ગવર્નરની સત્તા નીચે નહિ એવું ગુજરાતમા મોટુ દેશી રાજ્ય ગાયકવાડી છે, અને તે આપણી પડોશમા છે, માટે ઉત્તર વિભાગની ભૂગોળ શીખી રહ્યા પછી તેની ભૂગોળ જાણવી એ અવશ્યનુ છે. એ રાજ્ય ઇ સ ૧૮૭૫ સુધી મુબઈ સરકારના તાબા હેઠળ હતુ અને ત્યારપછીથી વાઇસરોયની સત્તા નીચે છે હિંદુસ્તાનના જે ચાર રાજ્યો (૧) નિઝામનુ રાજ્ય, (૨) મ્હૈસુરનુ રાજ્ય, (૩) ગાયકવાડી રાજ્ય અને (૪) કાશ્મીર પહેલા વર્ગના ગણાય છે તેમાનુ આ એક છે રાજા સુધરેલા હોવાથી રાજ્ય સુધરેલી પદ્ધતિ પર ચાલે છે એ રાજ્ય એક જથે નથી પણ ચાર ભાગમા ગુજરાતમા વહેચાઈ ગએલુ છે વડોદરા પ્રાત એ ભરૂચ જિલ્લાની પૂર્વે, કડી પ્રાત અમદાવાદ જિલ્લાની ઉત્તરે, નવસારી પ્રાત સુરત જિલ્લાની પૂર્વે, અને અમરેલી પ્રાત કાઠિઆવાડમા જુદે જુદે ઠેકાણે વહેચાએલો છે અમરેલી પ્રાતનો એક પેટામહાલ ઓખામડળ છેક દરીઆકિનારા પર કાઠિઆવાડની વાયવ્યમા આવેલો છે આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮,૧૦૦ ચો માઈલ છે એનો કડી પ્રાત સૌથી મોટામા મોટો પ્રાત છે

આ રાજ્ય જુદા જુદા ભાગમાં વહેચાએલું છે, એટલે કુદરતી રીતે જુદા જુદા પ્રાતની કુદરતી રચના જુદીજ માલુમ પડયા વગર રહેતી નથી. ઓખામડળ રેતીનું રણ છે, અમરેલી તરફ ગીરના ડુગરો આવેલા છે, વડોદરા અને કડી પ્રાત સપાટ મેદાનો છે અને નવસારી પ્રાંતમા સોનગઢ અને વ્યારા એ ડુગરના અને જગલના પ્રદેશ છે. આ રાજ્યમાં ગુજરાતમાં વહેતી ઘણી નદીઓ આવેલી છે કડી પ્રાતમાં **बनास** અને **सरस्वती** એ બે નદીઓ વહે છે. **विश्वामित्री** નદી પર વડોદરા શહેર આવેલુ છે, અને તે પાવાગઢના પશ્ચિમના ઢોળાવ ઉપરથી નીકળી **ढाढर** નામે બીજી નદીને મળે છે.

બધા પ્રાંતોમાં કડી પ્રાંતની હવા સારી ગણાય છે નવસારી પ્રાંતમાં જંગલવાળા ભાગોની હવા ખરાબ છે નવસારી પ્રાંતમાં બીજા પ્રાંતો કરતા વરસાદ વધારે પડે છે અમરેલી અને નવસારી પ્રાંત દરીઆ-કિનારા ઉપર આવવાથી તેમાં શિઆળામાં કડી પ્રાંત જેટલી ઠંડી રહેતી નથી કડી પ્રાંત, વડોદરા પ્રાંતનો પશ્ચિમ ભાગ, અને નવસારી પ્રાંતના દરીઆ તરફના તાલુકા ઘણાજ ફળદ્રુપ છે કડી પ્રાંતમાં અળસી, તેલી બીઆ, અને અફીણ, અમરેલીમાં રૂ, નવસારીમાં શેરડી, અને વડોદરા પ્રાંતમાં રૂ અને તમાકુ મુખ્ય પેદાશ છે આ ઉપરાંત દરેક જાતનું અનાજ આ રાજ્યમાં થાય છે નવસારી પ્રાંતમાં બાગાયત પેદાશ પુષ્કળ છે, અને ત્યાં આંબા, અનનાસ, ફણસ વગેરે મેવો પણ થાય છે હાલ ગાયકવાડી મુલકમાંથી કેટલીક જગાએથી આરસનો પત્થર નીકળે છે

આ રાજ્યની વસ્તી ૨૦,૩૨,૦૦૦ છે આ રાજ્ય જુદા જુદા ભાગમાં વહેંચાઈ ગએલું છે, એટલે કુદરતી રીતે એમાં વસ્તી પણ જુદી જુદી જાતની છે વડોદરામાં દક્ષિણી બ્રાહ્મણો અને મરાઠાઓ, ઓખામંડળમાં વાઘેર રજપુતો, અમરેલી પ્રાંતમાં કાઠી રજપુતો, સિદ્ધપુરમાં ઔદીચ બ્રાહ્મણો અને વહોરાઓ, પેટલાદમાં પાટીદારો, નવસારીમાં પારસી અને અનાવલા બ્રાહ્મણો, અને સોનગઢ વ્યારા તરફ અનાર્ય જાતના ચોધરા વગેરે જોવામાં આવે છે લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે, અને રાજ્ય તરફથી ખાનગી કારીગરી, કારખાના, વેપાર વગેરેને પણ ઉત્તેજન મળેછે અમરેલી સિવાય ત્રણે પ્રાંતોમાં રેલવે બાંધવામાં આવેલી છે

રાજ્યમાં વાઇસરોય તરફનો એક અમલદાર રેસિડન્ટ રહે છે. રાજ્યવ્યવસ્થા લગભગ અંગ્રેજી રાજ્યની માફક છે, પણ અમલદારોના નામ જુદા છે તાલુકાના ઉપરીને મામલતદારને બદલે વહીવટદાર, પ્રાંત તેજ જિલ્લો, અને તેના ઉપરી અમલદારને કલેક્ટરને બદલે સુબો કહે છે તેવા ચારે સુબાઓના ઉપરીને સરસુબો કહે છે તેના ઉપરી તરીકે દિવાન અને માથે રાજા છે કાઠિઆવાડ, પાલનપુર, મહીકાંઠા અને રેવાકાંઠા વગેરે એજન્સિના રાજાઓ તથા તાલુકદારો પાસે ગાયકવાડની લેણી ખડણી અંગ્રેજ સરકાર વસુલ કરી ગાયકવાડને પહોંચાડે છે

जाणवा लायक स्थळोः—

वडोदरा (૯૯,૩૦૦) ગાયકવાડી રાજ્યની રાજધાનીનું નગર

છે રાજા ચદને આ નગર વસાવ્યુ હતું, અને પોતાના નામ પરથી એનું નામ ચદનાવતી રાખ્યુ હતુ શહેરમા કોલેજ, ન્યાયમદિર, રાજાના મહેલો, મગ્રહસ્થાન, બાગ વગેરે ઘણા જોવા લાયક સ્થળો છે. આ શહેર રેલવેનું જંકશન છે અને રેલવેનો એક ફાટો ગોધરા મથુરા તરફ જાય છે.

डभोई (૧૪,૦૦૦) વડોદરાથી ૧૮ માઇલ ઉપર જુના કિલ્લાને માટે પ્રસિદ્ધ છે ડુભોઈ નામના એક ઇજનેરના નામ ઉપરથી એનું નામ ડભોઈ પડયુ છે ડભોઈ રેલવે જંકશન છે, અને ત્યાથી નાહોદ જવાય છે

पाटण (૩૧,૦૦૦) કડી પ્રાતમા આવેલુ શહેર છે તે વનરાજે ઇ સ ૭૪૫મા વસાવ્યુ હતું. પ્રાચીન કાળમા એ ઘણુ પ્રસિદ્ધ શહેર હતું અને જુના વખતના ખડેરો હજુ જોવામા આવે છે. રાણીવાવ અને વનરાજની મૂર્તિ એ એ જુના વખતના કામો હજુ મોજુદ છે મિદ્ધરાજનુ સહસ્ત્રલિગ તળાવ તદન પુરાઈ ગએલુ છે, અને તે પર ખેતી કરવામા આવે છે એ શહેર તરવાર, સુડી, પટોળાં, અને માટીના વાસણને માટે હજુ પ્રખ્યાત છે

वडनगर (૧૪,૦૦૦) જુનુ ઐતિહાસિક શહેર છે એક વખતે એમા ઘણો પૈસો હતો આ ગામ વડનગરા નાગરનું મૂળ સ્થાન છે અને અહીંથી તેઓ ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગમા જઈને વસ્યા છે તાજુબની વાત એ છે કે વડનગર વડનગરા નાગરનુ મૂળ સ્થાન છે, પણ ત્યા માત્ર તેઓના હાલ એક કે બેજ ઘર છે.

सिद्धपुर (૧૫૦,૦૦) સરસ્વતી નદી પર જાત્રાનું ધામ છે. આ સ્થળ પર માતૃશ્રાદ્ધ કરવામા આવે છે અહીં રુદ્રમાળ નામના પ્રસિદ્ધ દહેરાના ખડિએરો જોવામા આવે છે

नवसारी (૨૧,૦૦૦) જુનુ શહેર નવસારી પ્રાતમા આવેલુ છે ત્યા પારસીઓની વસ્તી વધારે છે અને ત્યાની હવા સારી ગણાય છે.

सोनगढ નવસારી પ્રાતમા તાપટી વેલી રેલવે પર રેલવે સ્ટેશન છે. એ ગુજરાતમા ગાયકવાડનુ પહેલુ રાજધાનીનુ શહેર હતું હાલ માત્ર તેના જુના કિલ્લાને માટે પ્રસિદ્ધ છે

कर्नाळी નર્મદાને તીરે મોટુ યાત્રાનું ધામ ગણાય છે.

આ ઉપરાત **महेसाणा** (૯,૦૦૦) એ રેલવેનુ જકશન છે. **बहुचराजी**§ યાત્રાનુ સ્થળ છે અને **उंझा**મા§ કડવા કણબીની કુળદેવીનું સ્થાન છે. **कडी** (૧૩,૦૦૦)અને **वीसनगर** (૧૭,૦૦૦) જાણુવા લાયક જગાઓ છે.

कच्छ.

તમે ઉત્તર વિભાગની, કાઠિઆવાડની, ગાયકવાડી રાજ્યની અને મુબઈ ઇલાકાની સામાન્ય ભૂગોળ શીખી ગયા હવે મુબઈ ઇલાકાના બાકીના વિભાગો અને દેશી રાજ્યની તમારે ભૂગોળ શીખવાની છે. ગુજરાતની ઉત્તરે કચ્છનું રણ અને અખાત આવેલા છે. એ ઓળગીને ઉત્તરમા જઈએ તો પહેલો મુલક **कच्छ** આવશે. એ દેશી રાજ્ય છે, અને એનુ ક્ષેત્રફળ અમદાવાદ જિલ્લાથી બમણુ છે

(કચ્છ એ શબ્દનો અર્થ દરીઆકિનારાની ભૂમિ થાય છે)

कुदरती रचनाः—એનો દક્ષિણુ કાંઠો તદન સપાટ છે, અને ત્યાની ભૂમિ રસાળ છે. બાકીની બીજી દિશામા ડુગરા અને પથરા· વાળી જમીન છે અહી ઘણી વખત ધરતીકપ* થાય છે ઇ સ ૧૮૧૯ની અંદર જે ધરતીકપ થયો હતો, તેને લીધે ભુજની અદર ૭,૦૦૦ ઘરો (કચ્છના રાવના મહેલ સુદ્ધા) નાશ થયા હતા અને રણુની કેટલીક જમીન બેસી ગઈ હતી.

---

§ શિક્ષકે આ બે જગાના સ્થાન નકશા પર બતાવવા

* આ શબ્દ સારી રીતે સમજાવવો. એથી શુ નુકસાન થાય છે, અને જમીનમા શા ફેરફાર થાય છે તે કહેવા

વસ્તી:—કચ્છની વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાની અડધી વસ્તી કરતા પણ ઓછી છે લોકો ઘણા મજબુત અને વેપારમા સાહસિક છે, અને વેપારને અર્થે દૂર દેશમા જઈને વસેલા જોવામાં આવે છે. મુબઈમા ભાટીઆ લક્ષાધિપતિ અને કરોડાધિપતિ છે, તે કચ્છના રહેવાસી છે

વેપાર અને ઉદ્યોગ:—ભુજનું કસબી અને હીરનુ ભરતકામ બહુ વખણાય છે ફટકડી, સુરોખાર, અને સોનારૂપાના નકસીના વાસણો અહીથી પરદેશ ખાતે મોકલવામા આવે છે.

રાજ્ય:—એ રાજ્ય જાડેજા રજપુતનું છે, અને રાજાને, રાવ કહે છે. એમાં **ભુજ** અને **માંડવી** એ બે મોટા શહેર છે, અને **કંથકોટ** જુનુ ઐતિહાસિક શહેર છે. ભુજમા રાજાને સલાહ આપવા એક પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે

ભુજ* (૨૧,૬૦૦) કચ્છની મધ્યમા રાજધાનીનું નગર છે. ઇ સ ૧૬૦૫ મા રાવ શ્રી ખેગારજીએ આ શહેર વસાવ્યુ હતુ, એમા ભુજગ નામના સાપનુ દહેરૂ હતું, તેથી એનુ નામ ભુજ પડેલુ છે એમ કહેવાય છે. શહેરમા રાવ શ્રી પ્રાગમલજીનો નવો મહેલ જોવા લાયક છે અગ્રેજી કેળવણી આપવા એક હાઇ સ્કૂલ પણ ત્યાં છે

માંડવી (૨૪,૨૦૦) દક્ષિણ કિનારે બદર છે અહીં આગબોટ આવે છે, અને ખલાસીઓની સગવડ માટે દીવાદાડી બાધેલી છે.

સિંધ.

કચ્છની ઉત્તરમા રણ ઓળગીને આપણે જઈએ તો **સિંધ વિભાગ** આવે છે એ મુબઈ ઇલાકાનો છેક ઉત્તરનો વિભાગ છે આ વિભાગની સરહદ ઓળગીને ઉત્તરમા જઈએ તો બલુચિસ્તાન

* ગામની પાસે જે કૌસમા આકડા છે તે ત્યાની વસ્તીના છે, માટે શિક્ષકે પોતાના ગામની અથવા જાણીતા શહેરની વસ્તી સાથે સરખાવવા, અને વસ્તી વધારે અથવા ઓછી છે તેનુ કારણ સમજાવવું. આ આકડા છોકરા પાસે ગોખાવવાના નથી

અને પંજાબ આવે છે. આપણા ઉત્તર વિભાગથી આ વિભાગ લગભગ સાડાત્રણગણો છે એ વિભાગને લગતું **खैरपुरनुं राज्य** છે અને તેના પોલિટિકલ એજન્ટ સક્કરના કલેક્ટર છે.

આ વિભાગનુ નામ **सिंध** સિંધુ નદી પરથી પડ્યુ છે (હિંદુ અને હિંદુસ્તાન નામ પણ સિંધુ નદી પરથી પડયા છે.)

कुदरती देखाव:–આ દેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન છે એના પશ્ચિમ ભાગમા ડુંગરા છે, અને તેમા ચારો પુષ્કળ ઊગે છે, તેથી ભરવાડો ત્યા ઘેટા ચરાવે છે એના પૂર્વ ભાગમા મોટુ રણ છે, અને તેમાં રેતીના મેદાન અને ટેકરા છે એનો દક્ષિણ ભાગ નીચો અને ખારવાળો છે, તેથી ત્યાની હવા રોગી છે. જે ભાગ પર સિંધુ નદીનો કાંપ ઠરે છે તે ભાગ ફળદ્રુપ છે ફળદ્રુપ જમીન પર પણ જો નદીનો કાંપ ઠરતો નથી તો તે ઉજડ થઈ જાય છે, કારણ કે અહીં વરસાદ ઘણોજ ઓછો પડે છે

नदी:–સિંધુ નદી (જુઓ હિંદુસ્તાન, નદીઓ) એ નદી પર કરાચી, કોટ્રી, હૈદ્રાબાદ, સક્કર અને રોહરી શહેરો આવેલા છે આ નદી પોતાનો માર્ગ બદલ્યા કરે છે, તેથી એક વખતે એના પર જે આબાદ શહેરો હતા, તે પાણી જતુ રહેવાને લીધે ઉજડ થએલા છે (બે ત્રણ દાખલા આપવા) એ નદીનો મુખ આગળનો તેના કાંપથી બનેલો ત્રિકોણ પ્રદેશ (ડેલ્ટા)* ખેડા જિલ્લાથી બમણો મોટો છે.

आबोहवा:—સિંધમા વરસાદ ઘણોજ ઓછો પડે છે, અને રેતી તપે છે, તેથી ગરમી વધારે પડે છે જેકોબાબાદમાં અતિશય ગરમી પડે છે. કિનારા પરની હવા દરીઆને લીધે સારી છે. ઉત્તર વિભાગ કરતા આ વિભાગમા વરસાદ ઓછો અને તાપ વિશેપ છે

वनस्पति.—આ વિભાગમા ઉત્તર વિભાગ, મધ્ય વિભાગ,

* આ શબ્દ સારી રીતે સમજાવવો, તેની ઉત્પત્તિ વિષે પણ ગજા પ્રમાણે જ્ઞાન આપવું

અને દક્ષિણ વિભાગના જેવા ઇમારતી લાકડાના જંગલ નથી, પણ જે જંગલો છે, તેમા બાવળના ઝાડ પુષ્કળ છે અહી બાવળના બીઆ ઢોરને ખવડાવવામા આવે છે, એની છાલ ચામડુ કમાવવાના કામમા આવે છે, એના પાંદડા ઊંટ અને બકરા ખાય છે, અને એનુ લાકડુ બાળવાના કામમા આવે છે

ખારેક, કેળા, કેરી, નારગી, દાડમ, અજીર, શેતુર, ખડબુચાં, અને તડબુચ વગેરે ગરમ પ્રદેશને માફક એવો મેવો અહીં ઉત્પન્ન થાય છે

लोको, धर्म, अने भाषाः—સિંધ વિભાગ ક્ષેત્રફળમા આપણા વિભાગથી સાડાત્રણગણો છે, તોપણ વસ્તી તો આપણા વિભાગથી સહેજ ઓછી છે સિંધી અને બલુચી એ બે મુખ્ય ભાષા છે વસ્તીનો પોણો ભાગ મુસલમાન છે અહીંના હિંદુઓ મુસલમાન જેવા કપડા પહેરે છે

खेतीवाडी, धंधो, અને **वेपारः**—આ વિભાગનો મુખ્ય પાક ડાંગર, જુવાર, બાજરી, ઘઉ, મગ, જવ, કપાસ તથા તેલી બીઆ છે સિંધમા ઉંચી જાતના રૂ (ઇજીપ્શિયન) ની વાવણી અજમાવી છે ને તે ફતેહમંદ થઈ છે શેતરંજી, ચામડાની વસ્તુઓ, અને માટીના વાસણો માટે આ પ્રદેશ પ્રખ્યાત છે વેપારનુ મુખ્ય મથક કરાચી છે, અને તેનો મુખ્ય વેપાર અનાજ બહાર ગામ મોકલવાનો છે ચોખા, ઘઉં, રૂ, ઊન, ચામડા, અને હાડકા અહીંથી બહાર ગામ મોકલવામા આવે છે અમદાવાદથી કરાચી જતાં હાલ રજપુતસ્તાનમા થઈને જવુ પડે છે, પણ તે રસ્તો લાંબો હોવાને લીધે કચ્છના રણમા થઈને ટુકે રસ્તે આગગાડી લઈ જવાની હાલ યોજના ચાલે છે

इतिहासः—હિંદુસ્તાન ઉપર મુસલમાનોએ ઇ સ ૭૧૨ મા પહેલી ચઢાઈ દરીઆમાર્ગે કરી હતી, અને ત્યારપછી જે જે ચઢાઇઓ થઈ છે, તે બધી જમીનમાર્ગે ખાઈબરઘાટને રસ્તે તેઓએ કરી છે આ પ્રાંત ઇ સ ૧૮૪૨મા ખાલસા કરવામા આવ્યો હતો

सिंधना विभागोः--સિધ એ " નોન રેગ્યુલેશન " (જુઓ હિદુસ્તાનની રાજ્યવ્યવસ્થા પા ૯૫) પ્રાત છે, અને એમા **करांची, हैद्राबाद, थर** અને **पारकर, सक्कर, लारखाना,** અને **सिंधनो उपलो सरहद्नो मुलक** એ પ્રમાણે છ જિલ્લા છે, અને એક દેશી રાજ્ય **खैरपुर** છે

સિધનો ઉપલો સરહદનો મુલક અને થર અને પારકર, આ બે જિલ્લામા ઉપરી અધિકારી ડેપ્યુટી કમિશનર છે બીજા ચાર જિલ્લામા ઉપરી અધિકારી આપણા જિલ્લાઓની માફક કલેક્ટર છે સિધના કમિશનરનુ સદર સ્ટેશન કરાચી છે

करांची जिल्लोः--સિધુ નદીના મુખવાળો સિધનો પશ્ચિમ ભાગ [1]કરાંચી જિલ્લા નામે ઓળખાય છે આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ સાતગણો મોટો છે, પણ વસ્તી લગભગ તેનાથી પોણી છે આ વસ્તી ઓછી છે તેનુ કારણ એ છે કે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખરબચડો અને વેરાન છે, અને નદીના મુખ આગળનો પ્રદેશ નીચો અને ભેજવાળો છે

मुख्य शहेरोः--

करांची (૧,૫૨,૦૦૦) આ ઇલાકામા બીજા નબરનુ બદર છે. ઇ સ ૧૭૨૫ અગાઉ આ જગા પર શહેરજ નહોતું ઇ સ. ૧૮૪૨ મા અગ્રેજ સરકારના હાથમા આ શહેર આવ્યુ ત્યારથી એની આબાદીની વધતી ગઈ છે

ठट्टा (૧૧,૧૦૦) જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે.[2]

हैद्राबाद जिल्लोः--કરાચી જિલ્લો મૂકી પૂર્વમા જઈએ તો હૈદ્રાબાદ જિલ્લો આવે છે આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ પાચગણો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી લગભગ દોઢી છે આ ભાગ સપાટ પ્રદેશ છે, અને તેમા ઘણી નહેરો આવેલી છે

---

૧ શિક્ષક હમેશા પોતાના જિલ્લા જોડે સરખાવવા

૨ આ શહેરનો ઇતિહાસ જોડે શો સંબધ છે તે શિક્ષકે કહેવુ

કારીગરી માટે સિંધમા હૈદ્રાબાદ જિલ્લો પ્રખ્યાત છે. એની શેતરંજી, રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ, માટીના વાસણ અને ચામડાની વસ્તુ વખણાય છે.

मुख्य शहेर:--

हैद्राबाद (૭૬,૦૦૦). ઇ. સ. ૧૭૬૮મા આ શહેર વસાવવામા આવ્યુ હતુ, અને ઇ સ ૧૮૪૩મા અગ્રેજ સરકારના હાથમા આવ્યુ, ત્યાસુધી એ સિંધની રાજધાની ગણાતુ હતુ. ત્યાં રૂપાનું અને લાખનું કામ ઉત્તમ થાય છે.

थर अने पारकर जिल्लो:--હૈદ્રાબાદ જિલ્લાની પૂર્વે થર અને પારકર જિલ્લો આવે છે આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ સાડાઆઠગણો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાની અડધી કરતાં વધારે છે આ જિલ્લાના મધ્ય અને પૂર્વ ભાગમા થર એટલે રણનો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, અને તેમા રેતીના ટેકરા છે એમા ધાબળી, શેતરજી અને ચામડાની જણસો બને છે

मुख्य शहेरो:--

उमरकोट (૪,૦૦૦) મા ઇ સ. ૧૫૪૨મા અકબરનો જન્મ થયો હતો.

सक्कर जिल्लो:--થર અને પારકરની ઉત્તરે ખૈરપુર સસ્થાન છે, અને તેની ઉત્તરે સક્કર જિલ્લો છે. અસલ આ ભાગનું નામ શિકારપુર જિલ્લો હતું ઇ સ ૧૯૦૧મા શિકારપુર જિલ્લામાંથી સાત તાલુકા અને કરાચી જિલ્લામાથી ત્રણ તાલુકા લઈ, નવો લારખાના જિલ્લો કરવામાં આવ્યો છે, અને શિકારપુરના બાકીના તાલુકાનો જે જિલ્લો બનાવવામા આવ્યો છે તેનુ નામ સક્કર રાખવામા આવ્યુ છે

આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ સાડાત્રણગણો છે, પણ વસ્તી સહેજ ઓછી છે. એનો મુખ્ય પાક ડાગર, ઘઉં, જુવાર, સરસવ, તલ, ને રૂ છે.

मुख्य शहेरोः—

सक्कर (૩૫,૩૦૦) જિલ્લાનુ સદર સ્ટેશન છે

शिकारपुर (૫૪,૦૦૦) શહેરને પહેલા ખોરાસાનની ભાગોળ કહેતા એ વેપારનું મથક . શેતરજી અને ગામઠી કાપડ અહી બને છે

सक्कर, સક્કર અને રોહરી વચ્ચે સિધુ નદીમા બેટ છે, અને તે પર એક મોટો કિલ્લો છે.

लारखाना जिल्लोः—આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણો છે, પણ વસ્તી લગભગ સુરત જિલ્લા જેટલી છે અહીં ખેતીવાડીનો આધાર સિધુ નદીની નહેરો પર રહેલો છે એનો મુખ્ય પાક ડાગર ઘઉ, જુવાર, સરસવ, ૩, અને તમાકુ છે

मुख्य शहेरोः—**लारखाना** (૧૬,૦૦૦) મા બાગબગીચા પુષ્કળ છે ગરભસુતરફ કાપડ અને પિત્તળના વાસણ અહીં બને છે

सेवान (૪,૧૦૦)મા સિકદરના વખતનો એક જુનો કિલ્લો જોવામા આવે છે

सिंधनो उपलो सरहदनो मुलकः—આ જિલ્લો સિધની છેક ઉત્તરનો છે, અને મુબઈ ઇલાકાનુ ઉત્તર નાકુ છે જેકોબાબાદ એ જિલ્લાનુ મુખ્ય શહેર છે, અને તેની રેતાળ જમીનમા તડબુચ અને ખડબુચા ઘણાં થાય છે આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ દોઢો છે, પણ વસ્તી લગભગ ⅔ છે.

मुख्य शहेरः—**जेकोबाबाद** શહેર (૧૧,૪૦૦) ખાનઘર નામે જુના શહેરની જગા પર જેકબ સાહેબે ઇ સ. ૧૮૪૭માં વસાવ્યું હતું અહીં તાપ ઘણોજ પડે છે.

खैरपुर संस्थानः—આ નાનુ મુસલમાની દેશી રાજ્ય સુરત જિલ્લાથી લગભગ ચારગણું છે, પણ વસ્તી લગભગ સુરતથી ⅔

છે. તેનો જે ભાગ સિંધુ પર આવેલો છે, તે રસાળ છે, પણ બાકીના ભાગમા રેતીના ડુગર છે એના રાજકર્તા બલુચ જાતના મુસલમાન છે. એ રાજ્યના પોલિટિકલ એજંટ સક્કરના કલેક્ટર છે એની મુખ્ય પેદાશ સોડાખાર, રૂ, ઊન, અનાજ, તેલી બીઆ, ઘી, તમાકુ,અને ગળી છે. વળી હાથીદાતનુ કામ, તરવાર, લાખના રમકડા, શેતરંજી વગેરે પણ અહીં બને છે રાજધાનીનુ શહેર **ખેરપુર** (૧૫,૦૦૦) છે

मुंबई.

ઉત્તર વિભાગની છેક દક્ષિણમા દરીઆકિનારે **मुंबई** શહેર છે. એ શહેર મુબઈ ઇલાકાની રાજધાની છે, અને તે શહેર પરથીજ ઇલાકાનું નામ મુબઈ પડયુ છે મુબઈ શહેર બેટ પર વસેલુ છે, અને તે બેટ એકલાને જુદો વિભાગ ગણ્યો છે

આ બેટ ઇ. સ. ૧૬૬૧મા પોર્ટુગલના રાજાએ ઇગ્લાંડના બીજા ચાર્લ્સ રાજાને તેની રાણી કેથેરાઇનના કન્યાદાન સાથે પહે-રામણીમા આપ્યો હતો તે વખતે એ બેટમા માત્ર દશ હજાર માછીની વસ્તી હતી અને તે સાત જુદા જુદા બેટ હતા. આ બેટની કાઈ ઉપજ ન હોવાને લીધે ઇ. સ. ૧૬૬૮મા ઇગ્લાડના રાજાએ વરસ દહાડે દશ પૌંડ* (તે વખતે ૧૦૦ રૂ.) મા ઇસ્ટ ઇડિઆ કંપનિને એ ભાડે આપ્યો હતો ઇ સ ૧૬૮૭મા કંપની બહાદુરે તેમનુ મુખ્ય સ્થાન સુરત બદલી મુબાઈ રાખ્યુ, ત્યારથી એ શહેરની વૃદ્ધિ થવા લાગી, અને આજે દુનીઆના મોટામા મોટા શહેરોમાનું અને પહેલા વર્ગના બદરોમાનુ એક છે. મામાદેવી અથવા મુમ્બાદેવી પરથી શહેરનું નામ મુબઈ પડયુ છે કંપની બહાદુરે પોતાના તાબામા આ બેટ લીધા પછી આજુબાજુના બેટો પૂરી એક મોટો ટાપુ અને શહેર એને બનાવી દીધુ છે વેપારની સગવડને લીધે અને મુબઈ ઇલાકાની રાજધાનીને લીધે ધીમે ધીમે આ શહેર વધતુ ગયુ, અને આજે વેપારમા એ પહેલું શહેર છે. આ બેટમા આવજા કરવા સારૂ દરીઆની ખાડી ઉપર

* પૌંડ તથા ઈસ્ટ ઇડિઆ કંપની શું છે તે શિક્ષકે સમજાવવુ

પૂલો બાધ્યા છે, અને તે ઉપર બી. બી. એન્ડ સી આઈ. રેલવે અને જી આઈ. પી. રેલવે દોડે છે

આ બેટ સાડાઅગિઆર માઇલ લાબો અને ચાર માઇલ પહોળો લગભગ ત્રિકોણાકારે છે, અને તેની આસપાસ નીચા ડુગરો છે આ બેટની પૂર્વે તથા એની અને કોંકણના કિનારા વચ્ચેનો ૫ થી ૭ ચોરસ માઇલનો પાણીનો ભાગ બારૂ* છે આસપાસ આવેલી પહાડી જમીન પવનના જુસ્સાને તથા પાણીના ઉછાળાને ખાળી એ બારાનું સંરક્ષણ કરે છે બારામા વહાણો અને આગ-બોટો હમેશ જથાબંધ રહે છે, અને તેઓ દુનીઆના જુદા જુદા ભાગમાથી માલ લઈ આવે છે એ બારામાં કેટલાક નાના બેટ છે, અને તેમાનો ઘારાપુરી નામે બેટ ડુગરમાથી કોરી કાઢેલા દહેરાને માટે પ્રખ્યાત છે. એ દહેરા હાલ ખડિત સ્થિતિમા છે. બારાનું રક્ષણ કરવાને કોઈ કોઈ બેટો પર લશ્કર તેમજ બારામા મનવારો[1] રાખેલી છે.

બેટની પશ્ચિમે એક પહોળો અખાત છે તેને “ બૅક બે ” કહે છે. એ બૅક બે અને બારાની વચ્ચે આવેલી ઉંચી જમીન કોટ (કિલ્લો) નામે ઓળખાય છે એ ભાગમા મોટા મોટા વેપારીઓની ને શાહુકારોની જોવા લાયક દુકાનો છે, અને સરકારી વસુલાત, ન્યાય, ટપાલ, તાર અને બીજા ખાતાની ઓફિસો માટે સરકારે લાખો રૂપીઆ ખરચીને ત્યા સુદર અને ભવ્ય મકાનો બાધ્યા છે. કોટમાથી ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ એટલે દેશીઓથી વસાએલો ભાગ આવે છે, અને તેને બહારકોટ કહે છે.

મુબઈની વસ્તી ૯,૭૯,૪૦૦ છે આ વસ્તી આખા સુરત જિલ્લાની વસ્તીથી દોઢી છે. શહેર જેમ આબાદ હોય છે, તેમ ત્યા વસ્તી વધારે હોય છે આ શહેર ઘણુંજ આબાદ છે, અને ત્યાં હુન્નર–ઉદ્યોગ પણ પુષ્કળ છે.

---

*વહાણો સહીસલામત રહી શકે એવો પાણીનો ભાગ તે બારૂ કહેવાય છે

૧. મનવાર શું છે તે શિક્ષકે કહેવુ

૨ બૅક=પાછળનુ ને બે=અખાત.

પૃથ્વી પરના ઘણા દેશોના લોક આ શહેરમાં વસેલા છે ચીન, જાપાન, સિલોન (લંકા) અફઘાનિસ્તાન વગેરેના લોકો તેમજ બંગાળા, મદ્રાસ, પંજાબ, સિંધ, મારવાડ વગેરેના લોકો અહી જોવામા આવે છે. આ બધી જાતના લોકોને આવવાનુ મુખ્ય કારણ વેપાર છે તેઓ પોતાના દેશમાંથી માલ મગાવી વેચે છે અથવા તો પોતાના દેશને માટે માલ વેચાતો લઈ રવાના કરે છે.

મુખ્યત્વે કરીને મુબઈમા મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે, પણ જુદા જુદા દેશના લોકો આવીને વસેલા છે, તેથી સૌ પોતપોતાની ભાષા વાપરે છે ભાષાઓના આવા શભુમેળામા એક દેશના લોક બીજા દેશના લોકની જોડે અગ્રેજી અથવા હિંદુસ્તાની ભાષામા વાત કરે છે.

પરદેશ જોડે મુબઈનો કૂલ વેપાર ૮૭ કરોડ રૂપીઆનો છે, તે ઉપરથી એ કેટલુ અગત્યનું સ્થાન છે, તેનો ખ્યાલ આવશે. દેશદેશાવરથી માલ અહી આવે છે, અને દેશદેશાવર જાય છે આ બેટમા વરાળયત્રથી ચાલતા કાતવાના અને વણવાના મચા ૮૫ કરતા વધારે છે રેશમી અને ગરમ કાપડ પણ મિલમા અહીં વણાય છે મિલોમા ૧½ લાખ કરતા વધારે માણસોને રોજી મળે છે ગોદીમા[1] અખ્યાબધ મજુરોને રોજી મળે છે. રેલવેની મોટી ઓફિસો, સરકારી મોટી ઓફિસો, અને વેપારીની મોટી ઓફિસો મુબઈમા છે, તેમા પણ ઘણા માણસોને રોજી મળે છે. જેમ મુબઈ અને અમદાવાદ વચ્ચે જલદીથી સદેશો મોકલવા તારના દોરડા નાખેલા જોવામા આવે છે, તેમ મુબઈ અને દૂરનાં શહેરો જેવા કે લડન વગેરે, ત્યા સદેશા મોકલવા સારૂ દરીઆમા તારનાં દોરડાં નાખેલા છે.

શહેરમા ત્રણ મહાવિદ્યાલયો (ઉચી વિદ્યાનું જ્ઞાન આપવા),એક કાયદાનુ મહાવિદ્યાલય, એક વૈદક મહા વિદ્યાલય, એક પશુ—વૈદક—મહા-

૧ આગબોટો કિનારા પાસે આવી માલ લઈ શકે અથવા ઉતારી શકે તેવી સગવડ સારૂ બારામા જે બાંધકામ કરેલું છ, તેને ગોદી કહે છ

વિદ્યાલય, એક હુન્નરશાળા, એક ચિત્ર વગેરે ઉદ્યોગની શાળા અને ઘણી હાઇ સ્કૂલો છે સાર્વજનિક હિત ખાતર ઉંચી કેળવણીની પરીક્ષા લેવા, એ પરીક્ષાઓમા કયા કયા વિષયોનો અભ્યાસ કરવો તેનો નિર્ણય કરવા તથા મહાવિદ્યાલયોની સામાન્ય દેખરેખ રાખવા, સરકારે અહીં વિશ્વવિદ્યાલય (યુનિવર્સિટિ) સ્થાપી છે આ ઇલાકામા ઉંચી કેળવણીનુ મુખ્ય સ્થાન મુંબઈ છે, અને ઇલાકાના જુદા જુદા ભાગમાંથી છોકરાંઓ કેળવણીને માટે અહીં આવે છે.

મુંબઈના કલેક્ટરના તાબામાં બીજા જિલ્લાના કલેક્ટરોની માફક મહેસુલી ખાતું છે અને તે ઉપરાત જકાતખાતું પણ છે. એનો ઉપરી કમિશનર તે પણ મુંબઈમા રહે છે એ કમિશનર આખા મુંબઈ ઇલાકા માટેના જકાતના અફીણના, અને આબકારીના કમિશનર છે ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબ ડિસેંબરથી માર્ચ સુધી મુંબઈમા રહે છે, અને એમનુ રહેવાનુ મકાન મલબાર હિલ (ડુંગર) પર છે. વળી મુંબઈ ઇલાકામા સૌથી મોટી જે ન્યાયની અદાલત (હાઇ કોર્ટ) છે તે પણ મુંબઈમાંજ છે બીજા વિભાગોની માફક અહી પણ પોલીસ વગેરે જુદા જુદા ખાતાં છે મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટિ આખા ઇલાકામા સૌથી મોટામા મોટી છે તેની વાર્ષિક ઉપજ આસરે ૮૦ લાખ રૂપીઆની છે લોકોને ચોકખું પીવાનુ પાણી પહોચાડવા સારૂ વિહાર, તુળસી, અને તાંસા તળાવો દૂર બાધવામા આવ્યા છે, અને નળો વતી શહેરમા પાણી પુરૂ પાડવામાં આવે છે.

શહેરમા વીજળીના બળથી ટ્રામ ચાલે છે, અને *કોલગૅસના દીવા કરવામા આવે છે મુંબઈની બહાર રહેનારા લોકોને આવવાજવા સારૂ રેલવે ગાડીની સગવડ સારી છે મુંબઈમાં જોવા લાયક સ્થળો ઘણા છે. કોટમા મ્યુનિસિપાલિટિની ઑફિસનું મકાન, કાફર્ડ માર્કેટ (શાકભાજીનું બજાર), ટંકશાળ, ટાઉનહૉલ, બોરીબંદરનું સ્ટેશન, રાજાબાઈ ટાવર, સરકારી ઑફિસો

*પાચમી ચોપડીના પાઠ ૭૮મા કોલગૅસનું વર્ણન આપેલું છે.

(જેવી કે પોસ્ટ ઓફિસ, હાઇ કોર્ટ વગેરે), દીવાદાંડી અને વિક્ટોરિઆબાગ, ને તેમાનું ગ્રહસ્થાન એ મુખ્ય છે.

मुंबई इलाकाना ताबानां अरबस्ताननां संस्थान[1]:--

મુબઇમા જે વહાણો અને આગબોટો આવે છે, તેના રક્ષણાર્થે અરબસ્તાનની નૈર્ઋત્ય દિશાએ એડનમા સરકારે એક સસ્થાન કર્યું છે. એ સસ્થાનનુ ક્ષેત્રફળ ૮૦ ચો માઇલ છે, અને તેમા ૩૬,૯૦૦ ની વસ્તી છે એ શહેર[2] મુબઇથી ૧૬૬૪ માઇલ દૂર છે, અને આગબોટમાં બેસી મુબઇથી ત્યા જતા ૬ દિવસ લાગે છે ત્યા તાપ ઘણોજ પડે છે, અને વરસાદ નહિજ જેવો છે અરબસ્તાનના અને આફ્રિકાના કિનારા પરનાં સસ્થાનો સાથે એડનનો મુખ્ય વેપાર છે વેપારની મુખ્ય ચીજો કાપડ, અનાજ, ગુંદ, તમાકુ અને ચામડા છે દરેક આગબોટ ત્યા અટકે છે, અને કોલસા વગેરે જે ચીજ જોઈએ તે ત્યાથી લે છે એડનથી થોડા માઇલ પર રાતા સમુદ્રમા પેરિમ નામનો બેટ છે, તે પણ મુબઈ સરકારના તાબામા છે સોકોટ્રા પણ મુબઈ સરકારને તાબે છે.

मध्य विभाग.

મુબઈની પૂર્વમા જે વિભાગ આવેલો છે તે **मध्य विभाग** નામે ઓળખાય છે સહ્યાદ્રિના **बोरघाट**[3] અને **थळघाट**ને રસ્તે આ વિભાગમા જવાય છે બોરઘાટ પુના તરફનો રસ્તો, અને થળઘાટ નાશકનો રસ્તો છે. આ બે ઘાટને રસ્તે આગગાડી પણ જાય છે, અને રસ્તામા આગગાડીને જવાઆવવા સારૂ પહાડો કોતરી ટનલો[4] બનાવેલી જોવામા આવે છે સહ્યાદ્રિમાથી મધ્ય વિ-

---

૧ આ શીખવતી વખતે એશિઆ ખડનો નકશો રાખવો, અને એડન કયા છે તે બતાવવુ

૨ પાઠ ૬૮ છઠ્ઠી ચોપડી

૩ પહાડમા થઈને જવાઆવવાના માર્ગને " ઘાટ " કહે છે

૪ પહાડ કે જમીનની અંદર થઈને જવાય તેવો કોરીને બનાવેલો માર્ગ " ટનલ " કહેવાય છે

ભાગમાં જવા સારૂ આ બે ઘાટ ઉપરાત બીજા પણ ઘણા નાના માર્ગો છે. આ વિભાગની દક્ષિણ સરહદ દક્ષિણ વિભાગને, પૂર્વ સરહદ નિઝામના રાજ્યને, અને ઉત્તરની સરહદ હોલકર અને ભોપાળના રાજ્યને લાગેલી છે. એની આખી પશ્ચિમ સરહદ પર સહ્યાદ્રિ આવેલો છે

कुदरती रचना अने आबोहवाः–આ વિભાગ આપણા ઉત્તર વિભાગથી લગભગ ત્રણગણો મોટો છે આપણા વિભાગની અને આ વિભાગની રચના તદ્દનજ જુદી છે. આ વિભાગ ડુંગરાવાળો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને આપણો વિભાગ સપાટ નીચો પ્રદેશ છે આપણા વિભાગની પશ્ચિમે સમુદ્ર આવેલો છે, ને આ વિભાગની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ આવેલો છે. આપણા વિભાગની હવા ભેજવાળી છે, અને આ વિભાગની હવા કોરી છે. આ વિભાગમા જેમ પૂર્વે તરફ જઈએ છીએ તેમ તાપ વધારે અને વરસાદ ઓછો છે. આ વિભાગ આપણા વિભાગ કરતા ઓછો ફળદ્રુપ છે.

पहाडोः–પશ્ચિમ અને પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લાના ઉત્તર ભાગમાં સાતપુડા પર્વતના ફાટા આવેલા છે, અને તે તાપી નદીના પ્રદેશને નર્મદાના પ્રદેશથી છુટો પાડે છે. ખાનદેશ જિલ્લાઓની દક્ષિણે **चांदवड सातमाळा** અથવા **अजिन्टा** છે અજિન્ટામા જુના વખતની બૌદ્ધ લોકોની ગુફા છે. ચાંદવડ ડુંગરાના દક્ષિણની નદીઓ ગોદાવરીમા પડે છે, અને ઉત્તરની નદીઓ તાપીમા પડે છે.

नदीओः–આ વિભાગમા **गोदावरी** અને **कृष्णा** બે મોટી નદીઓ છે, પણ તેનો થોડોજ ભાગ આ વિભાગમા આવેલો છે. **भीमा, नीरा,** અને **सीना** એ ત્રણ નદીઓ શોલાપુર તરફ છે. તેમાની નીરા અને સીના ભીમાને મળે છે. સતારા જિલ્લામા જે **वार्णा** નદી છે તે અને ભીમા કૃષ્ણાને મળે છે

वस्तीः–(૬૩,૮૭,૦૦૦) આપણા વિભાગથી આ વિભાગ વિસ્તારમા લગભગ ત્રણગણો છે, છતા વસ્તી માત્ર લગભગ બમણી છે, તેથી તે આપણાથી ઓછી વસ્તીવાળો પ્રદેશ છે. જંગલો તરફ

અને ડુંગરાવાળા ભાગોમાં આપણા વિભાગની માફક ભીલ, કાથેડી, વારલી વગેરે જગલી અને અનાર્ય પ્રજા રહે છે. આ તરફના બધા લોકો દક્ષિણી કહેવાય છે, અને તેમની ભાષા આપણાથી જુદી છે. મહારાષ્ટ્ર પરથી તે મરાઠી ભાષા કહેવાય છે. ત્યાંના કણબી મરાઠા કહેવાય છે, અને તેઓ પહાડી જમીનમા રહેવાને લીધે શરીરે મજબુત છે. વેપાર અર્થે આ વિભાગ તથા દક્ષિણ વિભાગમા ઘણા ગુજરાતી અને મારવાડીઓ જઈ વસેલા છે, અને પોતાની ગુજરાતી અથવા મારવાડી જે ભાષા હોય તે ઘરમા વાપરે છે, અને ઘરની બહાર મરાઠી વાપરે છે. અહમદનગર જિલ્લામા ૨૧,૦૦૦ ખ્રિસ્તી છે.

खेती:—આ ભાગમાં જે ખેડવા લાયક જમીન છે તે કાળી છે, અને તેથી પાક ઘણો સારો થાય છે. વળી ઉચ્ચ પ્રદેશ હોવાને લીધે હવા જ્યા સમધાત રહે છે, ત્યાં દ્રાક્ષ તથા મેવો પણ પુષ્કળ થાય છે આ ભાગનો મુખ્ય પાક જુવાર, બાજરી, ઘઉ, તેલી બીઆ અને રૂ છે. ખાનદેશ જિલ્લાઓ, અહમદનગર, નાશક, અને પુનામાં ઘઉં થાય છે પુના સિવાય ઉપર લખેલા ચાર જિલ્લામા રૂ ઉત્પન્ન થાય છે

वेपार:—આ વિભાગમાથી રૂ, તેલી બીઆ અને અનાજ વિભાગની બહાર મોકલવામા આવે છે. નાશક જિલ્લાના યેવલા ગામમાથી હાથના વણાટનુ કાપડ મુબઈ, પુના. સતારા, અને શોલાપુર જાય છે વળી આ જિલ્લામા કાગળ (જાડા ચોપડાના) અને તાંબાપિત્તળના વાસણો બનાવવાના ઉદ્યોગો ચાલે છે અહમદનગરમા દક્ષિણી સ્ત્રીઓને પહેરવાની સાડીનો મોટો ઉદ્યમ ચાલે છે આ વિભાગમા કેટલીક જગાએ ધાબળીઓ પણ વણાય છે

मार्गो:—આ વિભાગની અદર જી આઈ. પી. રેલવે એ મોટી આગગાડીની સડક છે એ સડક પર થઈને કલકત્તા,*

---

* આ શહેરો કયા છે તથા તે કેટલે દૂર તથા શા માટે પ્રખ્યાત છે એ વિષે થોડું જ્ઞાન આપવું

મદ્રાસ, અલાહાબાદ, દિલ્હી એવે મોટે સ્થળે જઈ શકાય છે મુબઈથી આગ્રા જવાની મોટી પાકી સડક આ વિભાગમા થઈને જાય છે. આ સડક જુના વખતની છે, તોપણ હજુ સારી સ્થિતિમા છે જી આઈ પી રેલવેનો એક ફાટો ઉત્તર તરફ ખાનદેશ જિલ્લામાં જાય છે, અને બીજો ફાટો દક્ષિણ તરફ પુના અને શોલાપુર જિલ્લામા થઈ નિઝામના રાજ્ય ભણી જાય છે

जिल्लाओ:–આ વિભાગમા સાત જિલ્લાઓ છે આપણા વિભાગના જિલ્લાઓ કરતા આ વિભાગના જિલ્લા વિસ્તારમા ઘણા મોટા છે આપણો મોટામા મોટો જિલ્લો અમદાવાદ આસરે ૩,૮૦૦ ચો મા છે, ત્યારે એનો નાનામા નાનો જિલ્લો શોલાપુર આસરે ૪,૫૦૦ ચો. મા છે. એ સાત જિલ્લાઓના નામ નીચે પ્રમાણે છે —**पश्चिम खानदेश, पूर्व खानदेश, नाशक, अहमदनगर, पुना, सतारा** અને **शोलापुर.** આ વિભાગના કમિશનરનુ સદર સ્ટેશન પુના છે

पश्चिम खानदेश जिल्लो:–અસલ ખાનદેશ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ૬½ગણો મોટો હતો, તેથી તેના હાલ બે વિભાગ કરવામા આવ્યા છે પશ્ચિમ તરફનો ભાગ પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લાને અને પૂર્વ તરફનો ભાગ પૂર્વ ખાનદેશ જિલ્લાને નામે ઓળખાય છે

આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ સાડાત્રણગણો મોટા છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી પોણી છે એમા તાપી નદી પરનો પ્રદેશ રસાળ છે, પણ એનો ઉત્તરનો ભાગ ડુંગરાવાળો છે, અને તેમા ભીલો રહે છે **पींपळनेर** તરફ વરસાદ વધારે પડે છે, કારણ કે તે ભાગ પહાડોની નજદીક આવેલો છે એમા મુખ્ય પાક રૂ, બાજરી, ચણા, મઠ અને તેની બીઆ છે અહીંના લોકોની મુખ્ય ભાષા મરાઠી છે. આ જિલ્લામા વણજારા નામના લોક વસે છે, અને તેઓ અસલના વખતના અનાજ લાવવા લઈ જવાનો ધધો

કરતા હતા, પણ હાલ આગગાડીને લીધે તેમનો ધંધો બંધ પડી ગયો છે, અને તેઓએ ખેતીનો ધંધો હાથમા લીધો છે

मुख्य शहेरोः–

धुळीआ(૩૦,૮૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે ઇ સ. ૧૮૧૮-મા અંગ્રેજોના હાથમા આ ભાગ આવ્યો ત્યાસુધી ધુળીઆ પ્રસિદ્ધિમા આવ્યુ નહોતું. એ હાલ અળસી તથા રૂના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે

नंदुरबार (૧૧,૮૦૦) શહેર નંદગવલી નામના મુસલમાન સુલતાને વસાવ્યુ હતું રૂ, અળસી, ઘઉ, ચણા, અને રોસા તેલના વેપારનુ એ મથક છે.

पूर्व खानदेश जिल्लोः આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણો મોટો છે, પણ એની વસ્તી સુરત જિલ્લાથી માત્ર દોઢગણી છે. એના ઉત્તરના ત્રણ તાલુકા ઓછી વસ્તીવાળા છે, કારણ કે ત્યા ડુગરો ઘણા છે, અને તે ડુગરો પર ઘાડા જગલો છે છેક દક્ષિણમા અને પશ્ચિમ તરફ પણ ડુગરો છે, પણ તે બાજુએ જગલો નથી એની હવા એકદરે સારી છે, પણ ઉત્તરમા ઉનાળામા તાપ ઘણો પડે છે આ ભાગમા મુખ્ય પાક રૂ છે ખેડવા લાયક જમીનના ૪૫ ટકા જેટલા ભાગ પર કપાસ રોપવામા આવે છે રૂથી ઉતરતો પાક જુવાર, બાજરી, ઘઉં, મગ, અડદ, તલ, અને અળસી છે.

मुख्य शहेरोः–

जळगाम (૧૭,૯૦૦) જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે રૂ, તલ તથા અળસીના વેપાર માટે આ શહેર પ્રખ્યાત છે

भुसावळ (૧૮,૩૦૦) શહેર રેલવે જંકશન છે અહીંથી જી. આઈ પી નો એક ફાટો જબલપોર થઈ અલાહાબાદ જાય છે, અને બીજો ફાટો નાગપોર થઈ કલકત્તા જાય છે.

नाशक जिल्लोः–આ જિલ્લો પશ્ચિમ અને પૂર્વ ખાનદેશ જિ-

લ્લાઓની દક્ષિણે આવેલો છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ સાડાત્રણગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી લગભગ સવાગણી છે પશ્ચિમનાં થોડાં ગામ બાદ કરતાં આખો જિલ્લો દરીઆની સપાટીથી ૧,૩૦૦ થી ૨,૦૦૦ ફુટ ઉંચો છે. એના પૂર્વ તરફના ભાગમાં તાપ વિશેષ પડે છે, પણ વચલા ભાગની હવા ઘણીજ સારી છે. અહીં મુખ્ય પાક બાજરી, ઘઉં, તેલી બીઆ, રૂ અને શેરડી છે ડુંગરો તરફ ચોખા, જુવાર અને નાગલી થાય છે ઇગતપુરી (વિગતપુરી) આગળ થઈને થળઘાટને રસ્તે જી. આઈ. પી. રેલવે આ જિલ્લામા દાખલ થાય છે જી આઈ. પી. રેલવેના એ ફાટાને ઘોડ મનમાડ સ્ટેટ રેલવે જોડે છે. એ રેલવેના એક નાકા ઉપર નાશક જિલ્લાનુ મનમાડ સ્ટેશન છે, અને બીજે નાકે પુના જિલ્લાનુ ઘોડ સ્ટેશન છે. ચાંદવડ અને નાશક તાલુકામાં દ્રાક્ષ થાય છે જ્યાં પાણીની વધારે સગવડ છે ત્યાં શેરડી, અજીર, જમરૂખ, અને કેળા થાય છે.

मुख्य शहेरो:--

नाशक (૩૩,૪૦૦) શહેર નાશક રોડ સ્ટેશનથી ચાર માઈલ ઉપર ગોદાવરીના જમણા કિનારા પર આવેલુ છે આ ઘણુ જુનુ શહેર છે નદીના ડાબા કિનારા પર પચવટી નામનું પવિત્ર સ્થળ છે, અને તેમા ઘણા દેવાલયો છે આ શહેર પુના જેટલીજ ઉંચાઈએ આવેલુ છે, અને એની હવા ઘણી સારી ગણાય છે

देवलाली નાશકના અગ્નિ ખુણા પર ચાર માઈલને છેટે હવા ખાવાનું સ્થળ છે ત્યાની હવા ઘણી સુકી છે

त्र्यंबक ગામમા સિંહસ્થ (મઘસ) વર્ષમાં દર બાર વર્ષે જાત્રા ભરાય છે અહીં ગોદાવરી નદીનુ મૂળ છે તેથી કેટલાકો આ જાત્રાને ગોદાવરીની જાત્રા કહે છે

सिन्नर (૬,૫૦૦) ગામમા શેરડી, પાન, કેળા, અને ડાંગર થાય છે આ ગામ પણ આગળ લખેલા ગવલી રાજાએ વસાવેલુ કહેવાય છે.

अहमदनगर जिल्लोः—નાશક જિલ્લાની દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે એ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ચારગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી લગભગ દોઢગણી છે આ જિલ્લામાં જે **जामखेड** તાલુકા છે તેની ચારે બાજુએ નિજામના રાજ્યનો મુલક આવેલો છે એનો પશ્ચિમ તરફનો ભાગ ડુંગરાળ છે અને તેમા **कळसुबाई** નામનું શિખર છે. એ શિખર આપણા પાવાગઢના ડુંગરથી બમણું ઉંચુ છે, અને મહાબળેશ્વર કરતા પણ વધારે ઉંચુ છે ડુંગરો ઉપર સામાન્ય રીતે ઝાડી નથી એમ કહી શકાય. એની હવા એકંદરે સારી છે પશ્ચિમ તરફ પહાડોને લીધે વરસાદ વિશેષ છે ગોદાવરી અને ભીમા નદીની ખીણમા મુખ્ય પાક ઘઉ અને ચણા છે આખા જિલ્લામા જુવાર થાય છે, અને ઈશાન તરફ રૂ, બાજરી, શેરડી, અને પાન મુખ્ય પેદાશ છે આ ભાગમા મરાઠા (કણબી) ની વસ્તી વધારે છે, અને તેઓ બ્રાહ્મણ કરતા શરીરે વધારે શામળા હોય છે

मुख्य शहेरोः—

अहमदनगर (૪૩,૦૦૦) જિલ્લાનુ મુખ્ય શહેર સીના નદીના ડાબા કિનારા પર આવેલુ છે ઇ સ ૧૪૯૪ મા અહમદ નિજામશાહે આ શહેર વસાવ્યુ હતુ ઇ સ ૧૫૯૫ મા અકબરના છોકરા મુરાદે આ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, ત્યારે ચાંદબીબીએ બહાદુરીથી આ શહેરનો બચાવ કર્યો હતો એમા મુસલમાની વખતની જોવા લાયક ઘણી મસીદો છે.

खर्डा (૧,૧૦૦) આગળ ઇ સ ૧૭૯૫મા મરાઠા અને નિજામ વચ્ચે લડાઈ થઈ હતી તેમાં નિજામ હારી ગયો હતો. આ લડાઈ કુર્દલાની લડાઈ પણ કહેવાય છે.

पुना जिल्लोः—અહમદનગરની પશ્ચિમે અને દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી સવાત્રણગણો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી દોઢી છે પશ્ચિમ તરફ સહ્યાદ્રિના ઘણા ફાંટા આવેલા છે. એમાના કેટલાક ડુગરો ઉપર કિલ્લા અથવા

માતાના દહેરા છે. આ જિલ્લામા નાની નદીઓ ઘણી છે, અને તે પૂર્વમાં ભીમાને મળે છે ઘાટ આગળના તાલુકાની હવા ભેજ-વાળી છે, પણ જેમ પૂર્વમા જઈએ છીએ તેમ હવા કોરી હોય છે. પુના શહેરની હવા સારી હોવાથી ગવર્નર સાહેબ જૂન માસથી ચાર મહીના સુધી ત્યા પોતાનો મુકામ રાખે છે ડુંગર તરફ ડાંગર, ઘઉં, ચણા, શેરડી, અને ખરસાણીનો મુખ્ય પાક છે મધ્ય ભાગમા બાજરી, તેલી બીઆ, ઘઉ, અને શેરડી છે પુના નજદીક દ્રાક્ષ, અંજીર, નારંગી વગેરે પુષ્કળ મેવો થાય છે વળી આ જિલ્લામાં પિત્તળ અને રૂપાના વાસણ, માટીના રમકડા, ખસના પખા, અને રેશમી કાપડ બને છે

मुख्य शहेरोः—

पुना (૧,૫૮,૯૦૦) જિલ્લાનુ મુખ્ય શહેર દરીઆની સપાટીથી ૧,૮૫૦ ફુટ ઉચુ છે પેશ્વાના વખતમા એમા રાજધાની હતી. હાલ ગવર્નર સાહેબ ત્યા ચોમાસામા રહે છે ત્યા ઉચી કેળવણી સારૂ બે મહાવિદ્યાલય અને એક ઈજિનેરી કળાનું જ્ઞાન આપવા મહાવિદ્યાલય છે. ગવર્નર સાહેબનો દરબાર હોલ, પર્વતી ડુંગર વગેરે જોવા લાયક ઘણી જગાઓ છે.

खडकी (૧૪,૦૦૦) હવેલી તાલુકામા પુનાથી ચાર ગાઉ ઉપર ગામ છે. અહીં જ્યારે ઇ સ ૧૮૧૭ મા અગ્રેજ અને પેશ્વા વચ્ચે લડાઈ હતી, ત્યારે પર્વતીના ડુગર પરથી પેશ્વાએ લડાઈ જોઈ હતી હાલ અહીં અંગ્રેજી લશ્કરની છાવણી છે.

लोणावला બોરઘાટ પર હવા ખાવાનુ સ્થળ છે ત્યાથી થોડે દૂર ડુગરમાથી કોતરી કાઢેલી જુની ગુફાઓ છે.

सतारा जिल्लोः--પુના જિલ્લાની દક્ષિણે સતારા જિલ્લો આવેલો છે, પણ પુના અને આ જિલ્લા વચ્ચે ફલટણ અને ભોર એવાં બે દેશી સંસ્થાન આવેલાં છે આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી ત્રણગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી લગભગ બમણી છે. એ પહાડી મુલક છે, છતાં મધ્ય ભાગ ઘણો રસાળ છે. વાયવ્યમાં

મહાબળેશ્વર શિખર (૫,૦૦૦ ફુટ) ઉંચુ છે. પશ્ચિમ તરફનાં જગલોમાં સુખડ, આંબા, ફણુસ, વાસ વગેરે થાય છે એના હવા એકદરે સારી છે, પણ પશ્ચિમ તરફ અતિશય વરસાદ પડે છે. મોન્સુન* (મોસમનો) પવન સહ્યાદ્રિને બરાબર કાટખુણે અડકે છે, તેથી આ ભાગમા પુષ્કળ વરસાદ પડે છે **મુખ્ય પાક** ડુગરમા ડાગર, મધ્ય ભાગમા જુવાર અને બાજરી, અને પૂર્વ ભાગમા બાજરી છે. મહાબળેશ્વર પર બટાટા અને તમાકુ થાય છે શિવાજીનું માવલા લશ્કર આ જિલ્લાના ડુગરો પર રહેનાર મગદાનું હતુ.

જાણવા લાયક સ્થળો:--

સતારા (૧૯,૧૦૦) જિલ્લાનુ મુખ્ય શહેર દરીઆની સપાટીથી ૨,૩૨૦ ફુટ ઉચુ છે આ શહેરને સત્તર કોટ, બુરજ અને દરવાજા હતા, તે પરથી તેનું નામ સતારા પડયુ છે અહીં શિવાજીના વશના રાજ્યકર્ત્તા રહેતા હતા, પણ ઇ સ. ૧૮૪૮મા છેલ્લા રાજાને વારસ નહિ હોવાથી રાજ્ય ખાલસા કરવામા આવ્યું હતુ

મહાબળેશ્વર જાવલી તાલુકામા ૫,૦૦૦ ફુટ ઉચુ હવા ખાવાનું સ્થળ છે ઇ સ ૧૮૨૮ મા મુબઈના ગવર્નર સર જૉન માલ્કમે સતારાના રાજા પાસેથી બીજા ગામો આપી આ શિખર લીધુ હતુ એ ગવર્નરના નામ ઉપરથી ત્યા હજુ એક ગામડાનું નામ માલ્કમ પેઠ છે સધર્ન મરાઠા રેલવેના વદાર સ્ટેશનથી તે ૪૦ માઇલ પર આવેલુ છે પુનેથી પગ રસ્તે પણ ત્યા જવાય છે, અને તે રસ્તો એવો સારો છે કે મોટારકારમા બેસી તે પર થઈ મહાબળેશ્વર જવાય છે

શોલાપુર જિલ્લો–સતારાની પૂર્વે શોલાપુર જિલ્લો આવેલો છે આ જિલ્લાના બાર્સી તાલુકાની આજુબાજુ નિજામનો મુલક આવેલો છે એનું ક્ષેત્રફળ સુરત જિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણું છે. પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી સહેજ વધારે છે આ જિલ્લો લગભગ

* એપ્રિલથી જે નૈઋત્યનો ભેજવાળો પવન વાય છે તેને મોન્સુન (મોસમનો) પવન કહે છે

સપાટ છે આ જિલ્લામા તાપ વિશેષ પડે છે, પણ હવા એકદરે તદુરસ્ત છે એનો મુખ્ય પાક જુવાર છે, આ ઉપરાત ઘઉ, રૂ, બાજરી, અને તેલી બીઆ પણ થાય છે મોટા ગામોમા લોકો વણવાનો ધધો કરે છે જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમા કાનડી ભાષા બોલાય છે જી આઈ પી રેલવે આ જિલ્લામા થઈ નિજામના મુલકમા જાય છે, અને તે રસ્તે મદ્રાસ જવાય છે

मुख्य शहेरोः--

शोलापुर (૬૧,૩૦૦) જિલ્લાનુ મુખ્ય શહેર દરીઆની સપાટીથી ૧,૮૦૦ ફુટ ઉચુ છે શહેરના નૈઋત્ય ખુણા પરનો મોટો કિલ્લો બ્રાહ્મણી વશના સ્થાપનાર હસન ગગુએ બંધાવ્યો હતો. અહીં દેશી લુગડા સારા બને છે અને વળી શહેરમા કાતવા અને વણવાની મિલો છે

बार्सी (૧૮,૦૦૦) ગામ બાર્સી તાલુકાનુ મુખ્ય ગામ છે. ત્યા કપાસ અને તેલી બીઆનો વેપાર મુખ્ય છે.

पंढरपुर (૨૮,૫૦૦) ભીમા નદી પર પઢરી વિઠોબાની મોટી જાત્રાનું સ્થળ છે ત્યા તપખીર, અગરબત્તી, કકુ, અને દા-ળીઆ સારા મળે છે પઢરપુર સુધી રેલવે જાય છે

नानां देशी राज्यो.

महेवासी परगणांः—આ પ્રદેશ પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્યમા નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે. આ મુલક સુરત જિલ્લાથી લગભગ દોઢગણો છે મુખ્ય પાક મહુડા, મધ, લાખ, અને ઇમારતી લાકડા છે. એમા મુખ્યત્વે કરીને ભીલ લોકોની વસ્તી છે આ પરગણા નાના નાના છે

सुरगाणानो मुलकः—સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમે અને ડાગની દક્ષિણે છે આ સસ્થાન ખભાત જેવડુ છે પણ મુલક તદ્દન પહાડી છે. મુખ્ય પાક ડાગર, નાગલી, અને ઇમારતી લાકડુ છે એ મુ-લક પર હિંદુ રાજા રાજ્ય કરે છે, અને તે નાશકના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે

सतारा जागीर.

આ નીચે લખેલી જાગીરો સતારા જાગીર નામે ઓળખાય છે, કારણ કે તે બધી એક વખતે સતારાના રાજાને તાબે હતી.

भोर:—પુના જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલુ આ સસ્થાન પતસચીવ નામના બ્રાહ્મણ જાગીરદારનુ છે એ સસ્થાન લગભગ ભરૂચ જિલ્લા જેવડુ છે, પણ મુલક ડુગરાળ છે. મુખ્ય પાક ડાગર, તલ, અને નાગલી છે પુના જિલ્લાના કલેક્ટર આ સસ્થાનના પોલિટિકલ એજટ છે

औंध:—આ સસ્થાન સતારા અને શોલાપુર જિલ્લા વચ્ચે છે, અને તે ખભાતના રાજ્યથી સવાગણુ છે એના રાજા બ્રાહ્મણ છે, અને તે પત પ્રતિનિધિ કહેવાય છે આ સસ્થાનના પોલિટિકલ એજટ સતારાના કલેક્ટર છે.

फलटण:—સતારા જિલ્લાથી ઉત્તરે આવેલુ છે આ નાનુ સસ્થાન ખભાતથી સહેજ મોટુ છે રાજા રજપુત સરદાર છે, અને તે નિબાળકર નામે ઓળખાય છે એનો મુખ્ય પાક જુવાર, ચણા, તેલી બીઆ, અને સાગનુ લાકડુ છે એમા પત્થરની મૂર્તિઓ સારી કોતરવામા આવે છે. આ સસ્થાન પણ સતારાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે.

अक्कलकोट संस्थान:—આ સસ્થાન શોલાપુર જિલ્લાની અગ્નિ કોણમા આવેલુ છે, અને ખભાતના રાજ્યથી લગભગ દોઢુ છે ત્યાનો રાજા ભોસલે કુટુબનો છે એ રાજ્યની હવા ઠડી અને ઘણી સારી છે. એની મુખ્ય પેદાશ જુવાર, ડાગર, શેરડી, ચણા, અને ઘઉ છે આ રાજ્યના પોલિટિકલ એજટ શોલાપુરના કલેક્ટર છે

दक्षिण विभाग.

મધ્ય વિભાગની દક્ષિણનો ભાગ તથા સહ્યાદ્રિ અને અરબી સમુદ્ર વચ્ચેના બે જિલ્લા (રત્નાગિરિ અને કોલાબા) **दक्षिण**

विभाग નામે ઓળખાય છે આ વિભાગમાથી પણ પશ્ચિમમાં જવાના ઘણા ઘાટો છે. બેલગામ જિલ્લામાથી પશ્ચિમમા જવાની રેલવેનુ નામ **वेस्ट इंडिआ पोर्तुगीझ रेलवे** છે, અને તે લોંઢા જક્શનથી શરૂ થઈ માર્મગોવાના બદર સુધી જાય છે

कुदरती रचना, विस्तार, अने आबोहवाः--

આ વિભાગ આપણા ઉત્તર વિભાગથી લગભગ બમણો છે, આપણો ઉત્તર વિભાગ સપાટ અને નીચો પ્રદેશ છે, આ વિભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે આ વિભાગમા મધ્ય વિભાગ જેટલા ડુગર નથી. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો, કાળી ભૂમિ, અને ખેડાણ લાયક જમીન છે ગામોના નામ પરથીજ માલમ પડે છે કે આ વિભાગ મધ્ય વિભાગથી કઈક જુદો છે, કારણ કે ગામોના નામ કાનડી ભાષાનાં લાગે છે એના પશ્ચિમ તરફના બે જિલ્લા પહાડી છે, અને તેમાં પત્થરની જમીન છે પૂર્વ જિલ્લાની હવા મધ્ય વિભાગની હવાને મળતી આવે છે, પણ પશ્ચિમ જિલ્લામા પુષ્કળ વરસાદ પડે છે અને હવા ભેજવાળી છે

पहाडोः—આ વિભાગમા સહ્યાદ્રિ ઉત્તર દક્ષિણ આવેલો છે, અને તે એના પૂર્વ પશ્ચિમ એવા બે ભાગ કરે છે.

नदीओः——**भीमा** અને **कृष्णा** આ વિભાગમા બે મોટી નદીઓ છે એ સિવાય નાની નદીઓ **द्रोण** બિજાપુર જિલ્લામા, **घटप्रभा** અને **मलप्रभा** બેલગામ જિલ્લામા, અને **तुंगभद्रा** ધારવાડ જિલ્લામા છે આ બધી નદીઓ સહ્યાદ્રિની પૂર્વમા વહે છે સહ્યાદ્રિની પશ્ચિમની નદીઓ નાની છે, અને તેનો માર્ગ નાનો હોવાને લીધે તેઓ ઝડપથી વહેતા પાણીના વહેળા જેવી છે. એમા **शिरावती** (કાનડા જિલ્લો) મુખ્ય છે, અને તે અરબી સમુદ્રમા પડે છે એ નદીમા **ગેરસપ્પાનો** ધોધ જોવા લાયક છે

जंगलोः—કોલાબા જિલ્લાના જગલમા સાગ અને સીસમ થાય છે, અને એ સાગ ઘણો વખણાય છે રત્નાગિરિ જિલ્લામા બાણકોટની ખાડી ઉપર ઘાડું જગલ છે, અને ત્યા સીસમ, તમન,

વાસ, અને ખેરના ઝાડ પુષ્કળ છે આ જિલ્લામા ઝેરી સાપ ઘણા છે બેલગામ જિલ્લામા પણ સહ્યાદ્રિ તરફ ઘાડા જગલ છે.

वस्ती:—આ વિભાગમા વસ્તી ઉત્તર વિભાગથી લગભગ દોઢી છે. પૂર્વના જિલ્લામા બ્રાહ્મણો અને થોડા લોક મરાઠી ભાષા બોલે છે, બાકીના બધા લોકો કાનડી ભાષા બોલે છે. આ વિભાગના એક જાતના લોક લિંગાયત કહેવાય છે, અને તેઓ શૈવ ધર્મ પાળે છે, તોપણ બ્રાહ્મણને પૂજ્ય ગણતા નથી રત્નાગિરિ તથા કાનડા જિલ્લા તરફ દેશી ખ્રિસ્તીની વસ્તી વધારે છે. કોલાબા જિલ્લામા યાહુદીની વસ્તી જોવામા આવે છે. યાહુદી લોકો મરાઠી ભાષા બોલે છે, અને તેમની સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ ઘણે ભાગે દક્ષિણી સ્ત્રીઓના પહેરવેશને મળતો આવે છે.

खेती अने उद्योग:—દરીઆકિનારા પરના જિલ્લાઓમા અતિશય વરસાદને લીધે મુખ્ય પાક ડાગર છે વળી એ ભાગ દરીઆકિનારા પર હોવાને લીધે નાળિએર અને સોપારી પણ અહી થાય છે એ ઉપરાત નાગલી, વરી, કોદરા, ચણા, અને તુવેર થાય છે પૂર્વ તરફના જિલ્લામા મુખ્ય પાક જુવાર, બાજરી, ઘઉં, ચણા, કપાસ, દીવેલી, અળસી, તલ, કોમબ, અને મરચા છે. કાનડા જિલ્લામા એલચી થાય છે કાથાના દોરડા વણવાનો, સાદડી ગુથવાનો, કાચની બગડી બનાવવાનો, દેશી કાપડ વણવાનો, અને તેલ કાઢવાનો, એ ધધા મુખ્ય છે. રત્નાગિરિ જિલ્લાના કેટલાક લોક લશ્કરમા સિપાઈની નોકરીએ જાય છે

वेपार:—કાઠા પર આવેલા ગામડાના માછીઓ જથાબંધ માછલા બહાર ગામ મોકલે છે કોલાબા જિલ્લામા જે મીઠુ પાકે છે તે દક્ષિણમા મદ્રાસ તરફ મોકલવામા આવે છે પશ્ચિમ ભાગમા **अलीबाग, रत्नागिरि, मालवण, बेंगुर्ला, कारवार अंकोल, कुमटा,** અને **होनावर** બંદરો છે, પણ એ બધામા સૌથી મોટુ કારવારનું બંદર છે અહીથી ચોખા, રૂ, સાગ, નાળિએર, કોપરેલ, મીઠુ, વહેરેલાં પાટીઆ, સુખડનુ કોતરેલુ કામ બહાર ગામ મોકલી આપવામા

આવે છે. પૂર્વ ભાગમા **सधर्न मराठा रेलवे**ના બે ફાટા આવેલા છે, અને તે મારફતે અનાજ, તેલી બીઆ, અને કપાસ બહાર ગામ જાય છે

खनीजो:—કીમતી ખનીજો આ વિભાગમાથી નીકળે છે ધારવાડ જિલ્લામાંથી સોનું, રૂપુ, લોખડ, તાબુ વગેરે કાચી ધાતુ ડુગરોમાથી નીકળી આવે છે જુના વખતમા આ જિલ્લામાંથી સોનું ઘણું નીકળતું હતું, અને હાલ પણ ડુગરામાથી અને નદીની રેતીમાથી સોનું નીકળે છે.

जिल्लाओ:—આ વિભાગમા આપણા વિભાગની માફક ૭ જિલ્લાઓ છે, **बिजापुर, बेलगाम, धारवाड, कानडा, रत्नागिरि** અને **कोलाबा** છે એમા સૌથી મોટામા મોટો જિલ્લો બિજાપુર અને નાનામા નાનો જિલ્લો કોલાબા છે આ વિભાગનો કમિશનર બેલગામમા રહે છે

बिजापुर जिल्लो:—મધ્ય વિભાગના શોલાપુર જિલ્લાની દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે અસલ એ કલાદગી જિલ્લો કહેવાતો હતો, પણ ઇ સ. ૧૮૮૫મા મુખ્ય સ્થળ કલાદગી બદલી બિજાપુર રાખવામા આવ્યુ ત્યારથી એ બિજાપુર જિલ્લા નામે ઓળખાય છે આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી સાડાત્રણગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી આસરે સવાગણી છે ઉત્તરનો ભાગ ઝાડ વગરનો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે; પણ તેમાની ખીણો ફળદ્રુપ છે ક્રૃષ્ણ નદીની ખીણ કાળી ફળદ્રુપ જમીનનો પ્રદેશ છે એની હવા કોરી અને તદુરસ્ત છે, પણ અહીં વરસાદ નિયમિત નથી. એનો મુખ્ય પાક ઉત્તરમા જુવાર, બાજરી, ઘઉં, કપાસ, તલ, અળસી, અને કોગની છે, અને મધ્યમા કપાસ મુખ્ય પાક છે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક જુવાર છે આ જિલ્લામાંથી સ્લેટના પત્થર અને લોખંડની કાંકરી નીકળે છે

मुख्य शहेरो:

बिजापुर (૨૭,૬૦૦) જિલ્લાનુ મુખ્ય શહેર દરીઆની સપાટીથી ૧૯૫૦ ફુટ ઉચુ છે. મુસલમાની રાજ્યની એ રાજ-

ધાની હોવાને લીધે ત્યા ઘણા જોવા લાયક જુનાં મકાનો છે. તેમાં સુલતાન મહમદનો રોજો ઘણોજ સુંદર છે. રોજાના ઘુમટનો વ્યાસ ૧૨૪ ફુટ, અંદરના ભાગથી ઉંચાઈ ૧૭૫ ફુટ, બહારના ભાગથી ઉંચાઈ ૧૯૮ ફુટ અને જાડાઈ ૧૦ ફુટ છે. પૃથ્વી ઉપરનો મોટામાં મોટો ઘુમટ આ છે. વળી ત્યાં "મલિકે મેદાન" નામની ૨૮ ઇંચ વ્યાસની તોપ છે

तालिकोट (૬,૭૦૦) ગામથી ૩૦ માઈલ પર દક્ષિણના મુસલમાન રાજાઓ અને વિજયનગરના હિંદુ રાજા વચ્ચે ઇ. સ ૧૫૬૫ માં મોટી લડાઈ થઈ હતી તેમાં વિજયનગરનો રાજા હાર્યો હતો, અને તેનુ રાજ્ય નાશ પામ્યુ હતું.

बेलगाम जिल्लो:--બિજાપુર જિલ્લાની પશ્ચિમે આ જિલ્લો આવેલો છે, અને એની ત્રણે બાજુ નાના દેશી રાજ્યો આવેલા છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી થોડી છે. આ જિલ્લાનો પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગ ઘણોજ ઉંચો છે. એમાં પશ્ચિમ તરફની હવા સારી છે, અને પૂર્વ તરફ તાપ પડે છે, પણ હવા રોગિષ્ઠ નથી. એનો મુખ્ય પાક જુવાર, કપાસ, ઘઉં, અને શેરડી છે એ સિવાય તમાકુ, શણ, અને તેલી બીઆ પણ થાય છે.

बेलगाम (૪૨,૬૦૦) જિલ્લાનુ અને વિભાગનુ મુખ્ય શહેર છે. એમા લસ્કરની છાવણી પણ છે એનુ નામ "વેણુગ્રામ" છે. કારણ કે અહીં વાસ પુષ્કળ થાય છે (વેણુ=વાસ)

गोकाक (૭,૩૦૦) ગામમા રમકડા સારા બને છે. અહીં હલકા કાગળ પણ બને છે. ઘટપ્રભાનો ધોધ જોવા લાયક છે

अथणी (૧૩,૮૦૦) ગામમાથી ધાબળા અને સુરોખાર બહાર ગામ મોકલવામા આવે છે કિનારા પરથી ડાગર, નાળિએર, અને સુકા માછલા અહી આવે છે.

धारवाड जिल्लो:--આ જિલ્લો બિજાપુર જિલ્લાની છેક દક્ષિણે અને મદ્રાસ ઇલાકાની સરહદની લગોલગ છે. આ જિલ્લો સુરત

જિલ્લાથી લગભગ ત્રણગણો મોટો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી લગભગ બમણી છે એની પશ્ચિમ તરફની જમીન ઉચી અને પહાડી છે, અને પૂર્વ તરફની જમીન સપાટ છે. આ ભાગમા વરસાદ નિયમિત નથી. એના મધ્ય ભાગની હવા ઘણીજ સારી છે અહીં મુખ્ય પાક જુવાર, બાજરી, ઘઉં, કપાસ, તેલી બીઆ, શેરડી, ડાગર, અને મરચા છે. આ ભાગમાથી કીમતી ખનીજો જેવા કે સોનુ, રૂપુ, તાબુ વગેરે નીકળે છે. કેટલાક ચિહ્નો પરથી એવું માલમ પડે છે કે આ જિલ્લામા આગળ લોઢું ગાળવામાં આવતું હતું.

मुख्य शहेरोः--

धारवाड (૩૦,૩૦૦) જિલ્લાનુ મુખ્ય શહેર છે. એ શહેરનો કિલ્લો ઇ સ. ૧૪૦૩ મા ધાર રાવ નામના અમલદારે બંધાવેલો કહેવાય છે.

हुबळी (૬૧,૪૦૦) શહેર આ જિલ્લામા વેપારનુ મુખ્ય સ્થળ છે સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ, તાબાના વાસણ, અનાજ, અને મીઠું વેપારની મુખ્ય ચીજો છે

कानडा जिल्लोः--ઇ. સ ૧૮૬૧ મા મદ્રાસ સરકારે આ જિલ્લો મુબઈ સરકારને હવાલે કર્યો હતો. આ જિલ્લો ધારવાડની પશ્ચિમે છે, અને મ્હૈસુરની સરહદને અડકે છે. આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી અઢીગણો છે, પણ વસ્તી સુરત જિલ્લાથી પોણી છે. આ જિલ્લામા સહ્યાદ્રિ ઉત્તર દક્ષિણ મધ્યમા આવેલો છે. દરીઆકિનારો કેટલીક જગાએ રેતાવાળો અને કેટલીક જગા પર ખડકનો છે, અને તે નિચાણનો પ્રદેશ છે દરીઆકિનારા પર પુષ્કળ વરસાદ પડે છે, પણ જેમ જેમ પૂર્વમા જઈએ છીએ તેમ તેમ વરસાદ ઓછો થતો જાય છે દરીઆકિનારાની હવા ભેજવાળી છે, પરતુ તદુરસ્ત છે આ જિલ્લાનો મુખ્ય પાક ડાગર છે, પણ એ ઉપરાંત એલચી, નાળિએર, સોપારી, શેરડી, કોસંબ,

અને મરી ત્યા થાય છે પૂર્વના ઉચ્ચ પ્રદેશની બાગાયાત પેદાશ પીપર, એલચી, આદુ, કેળા, નારંગી, લીંબુ વગેરે છે એ બાજુએ ફણુસ, આંબા, અને પાન પણ પુષ્કળ થાય છે.

मुख्य शहेरो:--

कारवार (૧૮,૧૦૦) જિલ્લાનુ મુખ્ય શહેર અને બંદર છે. એ બદરમાં ચોમાસામાં વહાણો રહી શકે છે ઇ સ. ૧૬૭૪ માં શિવાજીએ એ શહેર બાળી નાખ્યુ હતુ

हांनावर (૭,૩૦૦) બદરેથી ગેરસપ્પાનો ધોધ જોવા જવાય છે

गोकर्ण (૮,૫૦૦) જાત્રાનુ ધામ છે શિવનુ દહેરૂ દ્રાવિડ પદ્ધતિ પર બાધેલુ છે. શિવે રાવણુને જે બાણુ આપ્યુ હતું, તે આ દહેરામા છે એમ કહેવાય છે

रत्नागिरि जिल्लो:—આ જિલ્લો કાનડાથી ઉત્તરે દરીઆ-કિનારા પર આવેલો છે એની અને કાનડા જિલ્લાની વચ્ચે ફિરંગીનો મુલક (ગોવા) આવેલો છે આ જિલ્લો અમદાવાદ જિલ્લાથી સહેજ મોટો છે, પણુ વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાથી દોઢી છે. સામાન્ય રીતે જોતા તે ખડકવાળો અને ખડબચડો છે, કારણુ કે એમા ડુગરો ઘણા છે સહ્યાદ્રિ આ જિલ્લામા કિનારાને સમાન્તરે (૩૦ થી ૪૫ માઇલિને અતરે) આવેલો છે, એટલે આ જિલ્લો સાંકડો પટી જેવો છે એકદરે એની હવા સારી છે, પણુ વરસાદ બહુ પડે છે. આ જિલ્લાના *दापोली, खेड, संगमेश्वर, અને राजापुर ગામમા ઉના પાણીના ઝરા છે અહીંનો મુખ્ય પાક ડાગર, નાગલી, કોદરા, સોપારી, અને નાળિએર છે. સહ્યાદ્રિની બીજી બાજુ પરથી આવેલુ અનાજ, કપાસ વગેરે આ જિલ્લાના બદરેથી બહાર ગામ મોકલવામા આવે છે

---

* આપણા વિભાગમા કયા કયા ઉના પાણીના ઝરા છે તે શિક્ષકે કહેવું.

મુખ્ય શહેરો:—

રત્નાગિરિ (૧૫,૯૦૦) જિલ્લાનુ મુખ્ય ગામ દરીઆ પર આવેલું છે.

માલવણ (૨૨,૦૦૦) બંદર છે. આ બંદરમાંના એક ટાપુ પર સિંહદુર્ગ નામે મોટો કિલ્લો હતો, અને તે ચાચીઆઓનુ આશ્રમસ્થાન હતું

वेंगुर्ला (૧૭,૩૦૦) બંદરેથી બેલગામ જિલ્લાનો બધો માલ ચઢે છે. અહીં કાજુ પુષ્કળ થાય છે.

कोलाबा जिल्लो:—રત્નાગિરિની ઉત્તરે દરીઆ પર આ જિલ્લો આવેલો છે એનુ ક્ષેત્રફળ ભરૂચ જિલ્લાથી દોઢુ છે, પણ વસ્તી ભરૂચ જિલ્લાથી બમણી છે. આ જિલ્લો આપણા થાણા જિલ્લાને ઘણી રીતે મળતો આવે છે. બને જિલ્લા દરીઆ પર છે, બનેની પૂર્વે સહ્યાદ્રિ છે, બને જિલ્લામા વરસાદ વધારે પડે છે, બને જિલ્લા પહાડી છે, બને જિલ્લાના કિનારા પર ખાડીઓ પુષ્કળ છે, અને બને જિલ્લાનો મુખ્ય પાક ડાગર છે કિનારાથી ઘાટ તરફ જઈએ છીએ તેમ વરસાદ વધારે પડે છે એનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે તે ઉપરાંત કોદરા અને થોડુ કઠોળ થાય છે. બીજી પેદાશ કાથાનાં દોરડા, મીઠું, અને માછલા છે.

मुख्य शहेरो:—

अलीबाग (૩,૫૦૦) જિલ્લાનુ મુખ્ય ગામ અને બંદર છે. અલી નામના મુસલમાને ત્યા ઘણા કુવા બંધાવી આપ્યા હતા, તે પરથી એનું નામ અલીબાગ પડયું છે

उरण (૮,૭૦૦) મુબઈના કર્નાક બંદરથી ૬ માઈલ પર આવેલુ છે ત્યાં દારૂ ગાળવાની ઘણી ભઠ્ઠી છે.

महाड (૭,૨૦૦) ની વાયવ્યમા બે માઈલ પર બૌદ્ધ લોકોની જોવા લાયક ગુફાઓ છે

मेथेरान **સહ્યાદ્રિનુ** શિખર આપણા પાવાગઢ જેટલુ ઉંચુ છે. ગરમીના દિવસમાં ત્યાં લોકો જઈને રહે છે. મુબઈથી ૫૦

માઈલને છેટે **નેરળનું** સ્ટેશન છે, ત્યાંથી એ શિખર પર રેલવે મારફતે હાલ જવાય છે

चेउल (૧૭,૦૦૦) ના જુના નામ ચંપાવતી અને રેવતી ક્ષેત્ર છે આ જગાના પાન ગુજરાતમાં આવે છે, અને તે ચેવલી પાન કહેવાય છે. અહીં વળી રેશમી કાપડ બને છે.

દેશી રાજ્યો.

कोल्हापुर.

દક્ષિણ વિભાગમા કોલ્હાપુર મોટું દેશી રાજ્ય છે, અને તે બેલગામ અને રત્નાગિરિ જિલ્લાની વચ્ચે આવેલુ છે એ ભરૂચ જિલ્લાથી બેવડુ છે, અને એની વસ્તી ભરૂચ જિલ્લાની વસ્તીથી આસરે ત્રણગણી છે પશ્ચિમમા સહ્યાદ્રિના ડુંગરો પર ઘાડા જંગલો છે, અને તેમા સાગ થાય છે જેમ જેમ પૂર્વમા જઈએ તેમ તેમ વધારે ફળદ્રુપ મુલક આવે છે એ રાજ્યમાં મુખ્ય પાક ડાંગર, જુવાર, શેરડી, તમાકુ, રૂ, મરચાં, અને તેલી બીઆં છે. સુતર અને ઊનનુ જાડુ વણાટકામ, અને માટીના વાસણ અહીં બને છે

શિવાજીના વંશની વડી શાખાનુ રાજ્ય સતારામા હતું, અને નાની શાખાનું રાજ્ય કોલ્હાપુરમા હતુ, જે હજુ ચાલે છે. એની રાજધાની **कोल्हापुर** (૪૮,૧૦૦) છે રાજાને સલાહ આપવાને ત્યા એક પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે

दक्षिण मराठा जागीर.

નીચે લખેલી જાગીરો દક્ષિણ મરાઠા જાગીર નામે ઓળખાય છે, અને તે કોલ્હાપુરના પોલિટિકલ એજન્ટના તાબામા છે

सांगली, मीरज वडी शाखा अने नानी शाखा, અને **कुरुंदवाड वडी शाखा अने नानी शाखा**. આ પાંચ જાગીર કોલ્હાપુરની ઇશાનમા અને **जमखिंडी** જાગીર બેલગામની પૂર્વે છે.

આ ૭ જાગીર પટવર્ધન નામના બ્રાહ્મણના વંશમાં છે એ બની મુખ્ય પેદાશ જુવાર, ઘઉં, ચણા, અને ડાંગર છે. સાંગલી

ખંભાતથી ત્રણગણું, જમખિંડી ખંભાતથી દોઢું, મીરજની દરેક શાખા લગભગ ખંભાતના રાજ્ય જેવડીજ, અને બાકીની બે જાગીરો નાની છે. મીરજમા સારંગી, તંબુરા વગેરે વાજિંત્રો સારા બને છે. સાગલી સંસ્થાનના ગામો ઘણા વીખરાયલા છે એક ગામ મંગળવેઢા શોલાપુરની દક્ષિણે અને બીજુ શીરહટ્ટી ધારવાડમા છે.

મુધોળની જાગીર બેલગામની પૂર્વે ખંભાતના રાજ્ય જેવડી છે આ મુલક ખુલ્લો છે અને એમા કોઈ મોટો પહાડ નથી. એની મુખ્ય પેદાશ જુવાર, ઘઉં, ચણા, અને રૂ છે. આ જાગીર ભોંસલે વશના ઘોરપડેના કુળમા છે.

રામદુર્ગ નામની નાની જાગીર બેલગામની પૂર્વ આવેલી છે તેનો જાગીરદાર ભાવે વશનો બ્રાહ્મણ છે

બીજાં નાનાં રાજ્યો.

જત અને ડફળાપુરઃ—આ બે જાગીર બેલગામની ઉત્તરે છે જતનુ ક્ષેત્રફળ ૮૮૪ ચો. મા. અને ડફળાપુરનુ ક્ષેત્રફળ ફક્ત ૯૪ ચો. માઇલ છે એનો મુખ્ય પાક બાજરી, જુવાર, રૂ, ઘઉં, ચણા, અને કોમબ છે. આ જાગીરોના સરદાર મરાઠા જાતના છે. ડફળાપુર જત જાગીરનો એક ભાગ છે, અને છેલ્લા જાગીરદારની વિધવાના મરણ પછી જત જાગીરમા જોડી દેવામાં આવશે આ સંસ્થાનમા સુરોખાર અને લોઢુ જડે છે. આ સંસ્થાન બિજાપુરના કલેકટરના હાથ નીચે છે.

સાવનુરઃ—આ નાનુ મુસલમાની રાજ્ય ધારવાડ જિલ્લામાં આવ્યુ છે, અને એના પોલિટિકલ એજન્ટ ધારવાડના કલેકટર છે એનુ ક્ષેત્રફળ ૭૦ ચો. મા. છે મુખ્ય પેદાશ ડાગર, જુવાર, અને ઘઉં છે.

સાવંતવાડી સંસ્થાનઃ—રત્નાગિરિ જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલું આ ડુંગરી સંસ્થાન ખંભાતના રાજ્યથી લગભગ ત્રમણું છે એની મુખ્ય પેદાશ નાળિએર, સોપારી, કેરી, કેળાં, લીંબુ, અને કાજુ છે

ફણુસ, આંબા, અને કોકમનાં ઝાડ પણ અહીં પુષ્કળ છે. ખેતીની પેદાશ ડાગર, તલ, અને બાવટો છે જગલમા સીસમ, ખેર, અને સાગનાં ઝાડ પુષ્કળ છે. અહીં રગીત લાકડાનુ કામ (લાખથી રંગેલા) ઘણુંજ ઉત્તમ થાય છે. આ રાજ્ય ભોસલે કુળના મરાઠા સરદારના તાબામા છે ત્યા એક પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રહે છે. એની રાજધાની સાવતવાડીને (૯,૮૦૦) કેટલાક વાડી પણ કહે છે. ઇ સ ૧૬૭૦ મા ફોડ સાવતે આ સુદર શહેર વસાવ્યું હતું.

जंजीरा संस्थानः--કોલાબા જિલ્લાની પશ્ચિમે દરીઆ પર આવેલુ આ સસ્થાન ખભાતના રાજ્યથી સહેજ નાનું છે. એની મુખ્ય પેદાશ ડાગર, નાગલી, વરી, તલ, કોદરા, નાળિએર, અને સોપારી છે. જજીરા ટાપુમા સીધીની વસ્તી છે. કાઠિઆવાડનુ જાફરાબાદ આ રાજયના સીધી વશનું છે

આ રાજ્ય કોલાબાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે. એની રાજધાની જજીરા રાજપુરી ખાડીના મો પર બેટ છે અને અરબી શબ્દ "જઝીરા" (ટાપુ) પરથી એનુ નામ પડયું છે.

फिरंगीनुं स्वतंत्र संस्थान.

રત્નાગિરિ અને કાનડા જિલ્લાની વચ્ચે ફિરગીનું સંસ્થાન ગોવા આવેલુ છે, અને તે સ્વતત્ર છે. આ સસ્થાન અમદાવાદ જિલ્લાથી ચોથે ભાગે છે, પણ વસ્તી અમદાવાદ જિલ્લાની વસ્તીથી અડધી છે એની મુખ્ય પેદાશ ડાગર, નાળિએર, અને મીઠુ છે.

गोवा (पांजिम) ફિરગીના સસ્થાનોની રાજધાની છે, અને ફિરગી ગવર્નર જનરલ અહીં રહે છે. જુનું ગોવા પાચ છ માઇલ અંદર છે માર્મેગોઆ બંદર છે

हिंदनुं साम्राज्य.

આપણા ઇલાકાનું નામ મુબઈ ઇલાકો છે, અને તેમાં ખાલસા મુલક, તથા દેશી રાજ્યો કે દેશી રાજ્યોના સમૂહ પર

દેખરેખ રાખવાને માટે સૌથી મોટા સરકારી અમલદાર ગવર્નર છે આપણા ઇલાકાના જેવા આપણી આસપાસ બીજા ઇલાકા અને પ્રાંતો છે, અને તેમા પણ રાજ્ય કરવાની સરકારે તેવીજ ગોઠવણ કરેલી છે. આ ઇલાકા કે પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યો મળીને આપણું **हिंदुस्तानतुं साम्राज्य** થાય છે, અને તે બધાના ઉપરી તરીકે સરકારે ગવર્નર જનરલ નીમ્યા છે એ રાજાના પ્રતિનિધિ છે તેથી વાઇસરાય પણ કહેવાય છે તે નાના મોટા ઇલાકા કે પ્રાંતોના ગવર્નર જેવા બધા ઉપરીઓના ઉપરી છે આપણા ગવર્નરના ઉપરી પણ તે છે તેમના તાબામા ઇલાકા, પ્રાંતો, મોટા દેશી રાજ્યો અને મોટી મોટી એજન્સિઓ છે

હિંદુસ્તાન એ એક ઘણો જોવા લાયક વિશાળ દેશ છે ચાર હજાર વર્ષ પર આ દેશ સુધારાની ટોચ પર હતો અને તે વખતે વિદ્યામાં, તત્ત્વજ્ઞાનમા, વેપારમા, ઉદ્યોગમા અને કારીગરીમા દુનીઆના સુધરેલા દેશોમા પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો આજ પણ એ દેશ એના જુના સાહિત્ય, જુના બાંધકામ, જુના રીતરિવાજો અને કારીગરીને માટે પ્રખ્યાત છે દુનીઆની દરેક જાતની હવા, વનસ્પતિ, પ્રાણી વગેરેની કુદરતે તેમા સગવડ કરેલી છે

આર્ય લોકો જ્યારે પહેલવહેલા હિંદુસ્તાનમા દાખલ થયા તે વખતે પહેલી નદી જે તેમના માર્ગમા આવી તે સિંધુ હતી **स्यन्द्**=રહેવુ પરથી એ નદીનુ નામ એ લોકોએ સિંધુ પાડ્યુ હતુ એ નદીના નામ પરથી આજુબાજુનો મુલક સિંધુ અને તેમા રહેનારા **सिन्धव** કહેવાવા લાગ્યા ઇરાન દેશના જુના રહેવાસીઓ **स** ને બદલે **ह** મૂકી અવસ્તા ભાષામા આ દેશને **हेन्दु** કહેવા લાગ્યા. અને ગ્રીસ દેશના લોકોએ **ह** બદલી દેશને **इंडीकोस** અને લોકોને **इंडो** ર કહેવા શરૂ કર્યું મુસલમાન લોકોએ અહીં આવી સ્તાન પ્રત્યય ઉમેરી દેશનુ નામ **हिंदुस्तान** પાડયુ સાધારણ વાતચીતમા નર્મદાની ઉત્તરનો મુલકજ હિંદુસ્તાન નામે ઓળખાય છે, પણ પુસ્તકોમા આખા દેશને માટે **हिंदुस्तान** કે **इंडिआ** શબ્દ વપરાય છે

सीमाः—ઉત્તરે ઉચ્ચ હિમાલય પર્વત કારાકોરમ પર્વત અને હિંદુકુશ હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરે છે, અને એ

પર્વતોને લીધે કોઈ પણ પરદેશી પ્રજા ઉત્તરની સરહદ ઉપરથી હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરવાને શક્તિમાન થઈ નથી. પશ્ચિમે **અફઘાનીસ્તાન**, ઈરાનના પહાડી પ્રદેશો, અને **અરબી સમુદ્ર** આવેલા છે. દક્ષિણે **હિંદી મહાસાગર**, અને પૂર્વે ચીન, **હિંદી ચીન**, અને બંગાળાનો અખાત છે.

બ્રહ્મદેશ અને બલુચિસ્તાન હિંદુસ્તાનની કુદરતી સરહદ બહાર આવેલા છે, પણ હાલ એ હિંદુસ્તાનના રાજ્યના ભાગ ગણાય છે

क्षेत्रफळ अने कुदरती रचनाः—

હિંદુસ્તાનના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૮,૦૦,૦૦૦ ચો મા એટલે મુંબઈ ઇલાકાના ક્ષેત્રફળ કરતા લગભગ દશગણુ, ઇગ્લાંડ અને વેલ્સ કરતા ૩૫ગણુ, રશિઆ બાદ કરતા લગભગ આખા યુરોપખંડ જેવડું, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો છઠ્ઠો ભાગ છે ×એમાનો લગભગ ૧૦,૦૦,૦૦૦ ચો મા કરતા વધારે પ્રદેશ અમેજી ખાલસા મુલક છે, અને બાકીના ભાગમાથી ઘણો દેશી રાજાઓને તાબે અને સહેજ ભાગ સ્વતંત્ર રાજ્યો (ફ્રેંચ અને ફિરંગી વગેર) ના હાથ તળે છે હિંદુસ્તાનનો આકાર ત્રિકોણ જેવા છે, અને તે ત્રિકોણનો પાયો હિમાલય પર્વત છે. એ દેશ ૮° અક્ષાંશ ઉત્તરથી શરૂ થઈ છેક ૩૭° અક્ષાંશ ઉત્તર સુધી ફેલાએલો છે કાશ્મીરની છ ઉત્તરથી દક્ષિણમા કન્યાકુમારિકા ભૂશિર સુધી તેની લંબાઈ ૨,૦૦૦ માઈલ અને પૂર્વ છેડાથી બલુચિસ્તાનના પશ્ચિમ છેડા સુધીનુ અંતર ૨,૫૦૦ માઈલ છે

હિંદુસ્તાનની ઉત્તરનો પ્રદેશ હિમાલય પર્વતને લીધે પહાડી છે, અને તે છેક આસામની ઉત્તરથી શરૂ થઈ કાશ્મીર સુધી આવેલો છે એ પ્રદેશની ખીણો એવી તો મોટી છે કે યુરોપખંડનો મોટો પર્વત આલ્પ્સ તેનો પગ તેમા સમાસ થઈ શકે હિંદુસ્તાન તરફ એ પર્વતનો ઢાળ ઉભો છે, અને અની દક્ષિણે મોટુ વિશાળ સપાટ મેદાન છે એ વિશાળ મેદાન સિંધુ નદીથી ગંગા નદી સુધી આવેલુ છે, તેથી તેને સિંધુગંગાનો પ્રદેશ પણ કહેવામા આવે છે દક્ષિણ તરફ એ મેદાન

× યુરોપનુ ક્ષેત્રફળ ચો માઈલ ૩૭,૫૦,૦૦૦, રશિઆનુ ક્ષેત્રફળ ૨૦,૯૫,૬૪૬, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનુ ૧,૧૪,૦૦,૦૦૦, ઇંગ્લાંડ અને વેલ્સનું ક્ષેત્રફળ ૫૮,૩૦૯, હિંદુસ્તાનના ખાલસા મુલકનુ ક્ષેત્રફળ ૧૦,૮૭,૨૦૪, અને દેશી રાજ્યોનુ ક્ષેત્રફળ ૬,૭૯,૩૯૩ ચો મા છે

પાણું ઉંચુ થઇ જાય છે, અને પછી પહાડી પ્રદેશ જોવામા આવે છે એ પહાડી પ્રદેશ વિધ્ય તથા સાતપુડા પર્વતનો પ્રદેશ છે એ પહાડી પ્રદેશની દક્ષિણે મોટો વિશાળ ઉચ્ચ પ્રદેશ આવે છે, અને તેની પશ્ચિમ અને પૂર્વની સરહદ પર પશ્ચિમઘાટ અને પૂર્વઘાટ એવા બે પહાડોની હાર આવેલી છે સિંધુ ગગાના પ્રદેશમા રજપુતાનાની વાયવ્યમા એક રણ આવેલુ છે દરીઆકિનારાનો પ્રદેશ કુદરતી રીતે નિચાણ પ્રદેશ છે

पर्वतोः--

हिमालय पर्वतः—(હિમ+આલય=હિમનુ સ્થાન) આ ૧,૫૦૦ માઇલ લાંબો પર્વત કાશ્મીરમા સિંધુ નદીથી પૂર્વમા આસામની બ્રહ્મપુત્રા નદી સુધી ફેલાએલો છે અર્થાત્ મુબઈ અને કલકતા વચ્ચેના અંતર (૧,૨૨૧ માઇલ) કરતા પણ તેની લબાઈ વધારે છે તેની ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઈ ૧૮૦ થી ૨૨૦ માઇલ સુધીની છે. એની સરાસરી ઉચાઈ ૨૦,૦૦૦ ફુટ છે. દુનીઆમાં ઉચામા ઉચો પર્વત હિમાલય છે એનુ સૌથી ઉચુ શિખર **गौरीशंकर** અથવા **एवेरेस्ट** ૨૯,૦૦૨ ફુટ ઉંચું છે, અને તે યુરોપના સૌથી ઉચા શિખર બ્લૅંકથી બમણુ છે બીજા બે શિખર **धवलगिरि** ૨૬,૮૨૬ ફુટ અને **कांचनगंगा** ૨૮,૧૫૬ ફુટ ઉચા છે હિમાલય એક પર્વતની હાર નથી, પણ સમાન્તર રહેલા બે પર્વતોની હાર છે આ પર્વતની ત્રણ માઇલથી ઉપરાત ઉચાઈએ આવેલા ભાગ પર નિરતર બરફ પડયો રહે છે, તેથી એનું નામ હિમાલય પડયુ છે આખી પૃથ્વીની વનસ્પતિના નમુના તેમા છે, અને દુનીઆમા એ એક મોટો જળક્ષેપક પ્રદેશ છે ઘણી ઉંચાઈએ દેવદાર, ઓક વગેરે ઉત્તરમા થતી વનસ્પતિની, તેમજ નીચે તાડ, વડ વગેરે તાપના મુલકમાં થતી વનસ્પતિની અનેક જાતો ઉગે છે એના ઘણાક ભાગ પર ઘાડા જગલ છે, તેને **तराई** (તળેટીની નજીકના) કહે છે. તેરાઈનાં હવાપાણી બહુ નબળા છે, તેમ ત્યા ફાડી ખાનારાં જગલી પશુઓ, પણ બહુ રહે છે. કાશ્મીર, નેપાળ, ભુતાન, સિક્કીમ વગેરે

પ્રદેશો તેની ઉપર મધ્ય ઉંચાઈએ આવેલા છે **कैलास** શિખર હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થાન છે, અને તેની પાસે **मान अने रावणहृ**. વગેરે સરોવર છે તેની થોડે દૂરથીજ **सिंधु, सतलज, जमना गंगा, ब्रह्मपुत्रा** વગેરે મોટી નદીઓ નીકળતી જણાય છે સિંધુ પશ્ચિમ તરફ, સતલજ નૈર્ઋત્યમા, જમના જમ્નોત્રીથી દક્ષિણમાં, ગગા ગંગોત્રીથી દક્ષિણમા, અને બ્રહ્મપુત્રા પૂર્વ તરફ વહે છે એને દક્ષિણ ઢાળે બીજી હજારો નદીઓ નીકળી મોટી નદીઓને મળે છે

शिवालिक पर्वत ગગા અને બિઆસ નદીની વચ્ચે આવેલો નીચો પર્વત છે. એ પર્વતમાથી મોટા જનાવરોનાં હાડકાં મળે છે.

હિમાલયમાંથી નીકળતા **कारा**कोरम અને **हिंदुकुश**ના ફાંટા પામીર નામના ત્રિભેટની પશ્ચિમે આવેલા ઉચ્ચ પ્રદેશની અગ્નિ અને નૈર્ઋત્ય ખુણા તરફ કાશ્મીરની સરહદ પર આવેલા છે બંને પર્વતમા ૨૦,૦૦૦ ફુટ કરતા વધારે ઉચા શિખરો આવેલા છે. **डापसंग शिखर** ૨૮,૦૦૦ ફુટ છે. કારાકોરમમા થઈને ઉત્તર તરફ જવાનો જે ઘાટ છે તેની ઉચાઈ ૧૮,૦૦૦ ફુટ છે.

सुलेमान पर्वत હિંદુસ્તાનને અફઘાનિસ્તાનથી જુદો પાડે છે. તેમાં સાૈથી ઉંચુ શિખર **तख्ते सुलेमान** ૧૧,૦૦૦ ફુટ ઉચુ છે. **हाला** પર્વત બલુચિસ્તાનને સિંધથી જુદો પાડે છે.

विध्य पर्वत મધ્ય હિંદુસ્તાનમા નર્મદાના પ્રદેશની સરહદે પડેલો છે, અને તે ખભાતના અખાતથી પૂર્વમા ૬૦૦ માઈલ લાબો ગએલો છે તેની ઉંચાઈ ૨,૫૦૦ ફુટ છે

अरवल्ली डुंगरની હાર રજપુતાનામા આવેલી છે. એની સરાસરી ઉંચાઈ ૩,૬૦૦ ફુટ છે એના **आबु** નામના ઉચા શિખર પર (૫,૬૫૦ ફુટ) ઘણા જોવા લાયક દેરા છે, અને તે ગરમીની ઋતુમાં હવા ખાવાનુ સ્થળ છે

सातपुडा પર્વત નર્મદા અને તાપીની વચ્ચે વિંધ્યને સમાંતરે છે એની સરાસરી ઉંચાઈ ૨,૦૦૦ ફુટ છે, અને **पंचमडी** નામનુ એનું ઉંચુ શિખર ૪,૫૦૦ ફુટ ઉંચું છે.

पश्चिमघाट દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશની પશ્ચિમ સરહદ પર આવેલો છે. દરીઆકિનારા અને પશ્ચિમઘાટ વચ્ચેના નિચાણના પ્રદેશનો પટો (કોકણ) ૩૦ થી ૪૦ માઇલ પહોળો છે. પશ્ચિમઘાટની સરાસરી ઉંચાઈ ૩,૦૦૦ ફુટ છે, અને તેમા સૌથી ઉંચુ શિખર **महाबळेश्वर** (૪,૮૦૦)છે મુમ્બઈના ગવર્નર ગરમીની ઋતુમા ત્યાં જઈને રહે છે પૂર્વઘાટ અને તે બાજુના દરીઆકિનારા વચ્ચે અંતર ત્રીસચાળીસ માઇલ કરતા વધારે છે

पूर्वघाट દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશની સરહદ પર પશ્ચિમઘાટ કરતાં નીચો આવેલો છે. તે પશ્ચિમઘાટની માફક સળગ નથી તેથી અને દક્ષિણના આખા ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ પૂર્વ તરફ હોવાથી મોટી નદીઓ (ગોદાવરી, કૃષ્ણા) પૂર્વ તરફ વહે છે.

नीलगिरि મ્હૈસુરના ઉચ્ચ પ્રદેશની દક્ષિણે આવેલો છે, અને પૂર્વઘાટ અને પશ્ચિમઘાટને સાધે છે. એમાં **दोदाबेटा** નામનું શિખર ઘણું ઉંચુ (૮,૭૬૦ ફુટ) છે ઉત્તાકામડ નામનુ નીલગિરિમા હવા ખાવાનું સ્થાન છે. નીલગિરિની દક્ષિણે **पालघाट** નામનો ખાડો અથવા સપાટ મેદાન છે, અને તેની દક્ષિણે **अनमलाइ**, **कारडेमम**, અને **पालनी** નામના ડુગરો છે, તે છેક કન્યાકુમારિકા ભૂશિર સુધી પહોચેલા છે

હિમાલયને પૂર્વ છેડે **पतकाई पर्वत** બ્રહ્મદેશની પશ્ચિમ સરહદ પર આવેલો છે, અને તે ઉપલા બ્રહ્મદેશને આસામથી જુદો પાડે છે આસામના **नागा**, **खास्या**, અને **गारो** ડુગરો પતકાઈ પર્વતના ફાટાઓ છે બ્રહ્મદેશના દક્ષિણ ભાગમા પર્વતોની હાર ઘણી છે, અને તે એક બીજાને સમાન્તર આવેલી છે, તેથી નદીઓના પ્રદેશ જુદા પડેલા છે

मेदानोः-

હિમાલય અને દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ એ બેની વચ્ચે ખાસ્યા ડુગરથી તે સુલેમાન પર્વત સુધી મોટુ ફળદ્રુપ મેદાન આવેલુ છે દુનીઆના સારામા સારા મેદાનો પૈકીનુ આ એક છે. આ મેદાનમા સિંધુ, ગગા, અને બ્રહ્મપુત્રા એ ત્રણ મોટી નદીઓ વહે છે, અને

તે આખો પ્રદેશ લોકો અને વનસ્પતિથી ભરપુર છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપર સાંકડા અને નાના સપાટ પ્રદેશ આવેલા છે, અને તેમા પૂર્વ કિનારા કરતા પશ્ચિમ કિનારાનો પ્રદેશ વધારે સાંકડો છે.

उच्च प्रदेशो:--

હિંદુસ્તાનમા **दक्षिण हिंदुस्तान** એ એક ત્રિકોણાકૃતિવાળો ઉચ્ચ પ્રદેશ ૨,૦૦૦ થી ૩,૦૦૦ ફુટ ઉંચો છે. તેનો ઢોળાવ ધીમે ધીમે પૂર્વ તરફ ઉતરીને છેક કિનારા સુધી જાય છે પશ્ચિમ તરફનો ઢોળાવ એકદમ સીધો ઉતરે છે, તેથી ઉચ્ચ પ્રદેશ અને દરીઆની સપાટી પરનો નીચો પ્રદેશ એકદમ જુદા પડે છે

ગંગાસિંધુ નદીના મેદાનની દક્ષિણે એક ઉચ્ચ પ્રદેશની પટી છેક બંગાળાથી હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા સુધી આવેલી છે તેના પૂર્વ ભાગમા છોટાનાગપુર અને ઓરીસાના ડુંગરો આવેલા છે એ ભાગની દક્ષિણ સરહદ પર મહા નદી અને તેને મળનારી બીજી નદીઓ છે તેના મધ્ય ભાગમાં મધ્ય હિંદુસ્તાન અને મધ્ય પ્રાંતોનો થોડો ભાગ આવેલો છે, અને તે દક્ષિણમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ઉચ્ચ પ્રદેશ સાથે જોડાએલો છે અરવલ્લી અને વિંધ્ય વચ્ચે આવેલો મધ્ય હિંદુસ્તાન અને રજપુતસ્તાનનો કેટલોક ભાગ **माळवाना उच्च प्रदेश** નામે ઓળખાય છે.

हिंदुस्तानमांथी जवाआववाना मार्गो:–હિંદુસ્તાનમા જમીનમાર્ગે આવવાના રસ્તા ઘણાજ થોડા છે, કારણ કે તેની આખી જમીનની સરહદ પર પહાડો આવેલા છે એ પહાડો ઘણા ઉંચા હોવાને લીધે તથા તે પર બરફ પડી રહેવાને લીધે તે ઓળગતાં મુસાફરોને ઘણી અડચણ પડે છે જે કંઈ રસ્તાઓ છે, તે પણ પહાડ ઉપર ઘણી ઉંચાઈએ આવેલા છે પશ્ચિમની સરહદ ઉપર **बोलन घाट** અને **खाईबर घाट** નામના બે માર્ગ છે. ખાઇબર ઘાટ પેશાવરની પશ્ચિમે અફઘાનિસ્તાનના રસ્તા પર આવેલો છે. નીચા બોલન ઘાટમાં થઈને બલુચિસ્તાનમાં જવાય છે,

અને તે રસ્તે થઈને કંદહાર આગળ થઈ અફ્ઘાનિસ્તાનમાં પણ જવાય છે. ઉત્તર તરફના ઘાટો ૧૪,૦૦૦ ફુટથી વધારે ઉંચા છે; તેમા काराकोरम घाट અને जेलापला ઘાટ મુખ્ય છે કારાકોરમ ઘાટને રસ્તે કાશ્મીરમાથી ચિનાઈ તુર્કસ્તાનમા અને જેલાપલા ઘાટને રસ્તે સિકીમમાંથી તિબેટમા જવાય છે.

रण:—અરવલ્લીના ડુંગરના પશ્ચિમ ભાગમા રણ આવેલુ છે, અને સિંધનો થોડો ભાગ પણ એ રણમા આવેલો છે.

नदीओः—

એશિઆ ખંડના બીજા કોઈ દેશ કરતાં હિંદુસ્તાનમા વધારે નદીઓ વહે છે. સિંધુગંગાના પ્રદેશમા ઘણી અને મોટી નદીઓ આવેલી છે. એ પ્રદેશમા જમનાની પશ્ચિમમા જળક્ષેપક (Water Parting or Water-shed) પ્રદેશ છે, તેથી પૂર્વની નદીઓનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે, ને પંજાબનો ઢાળ દક્ષિણ તરફનો હોવાને લીધે તે તરફની નદીઓ દક્ષિણ તરફ વહે છે દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ પૂર્વ તરફનો હોવાને લીધે નદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે સહ્યાદ્રિ અને દરીઆકિનારા વચ્ચેનો પ્રદેશ ઘણો સાંકડો છે, જેથી જે કોઈ નદીઓ તે તરફ છે તે નાની છે

સિંધુગંગાના પ્રદેશમા सिंधु, गंगा, અને ब्रह्मपुत्रा એ ત્રણ મહા નદીઓ હિમાલયના દક્ષિણ ભાગના તેમજ ઉત્તર ભાગના વરસાદનું પાણી સમુદ્રમા ખેંચી જાય છે सिंधु નદી* (૨,૦૦૦) તિબેટના ઉચ્ચ પ્રદેશમા આવેલા કૈલાસ શિખર નજીકથી નીકળી હિમાલય પર્વતમા થઈ કાશ્મીર, પંજાબ અને સિંધમા થઈ અરબી સમુદ્રને મળે છે જમણી બાજુથી અટક આગળ काबुल અને ડાબી બાજુએથી× जेलम, चिनाव, रावी, અને सतलज એને

* નદીની જમણી તરફ કૌસમા લખેલા આકડા નદીઓની લંબાઈના માઈલ છે, તે નદીઓ એક બીજી સાથે સરખાવવા આપેલા છે અને ગોખાવવાના નથી

× નદીના મુખ તરફ મો રાખી ઉભા રહીએ તો ડાબી બાજુએ જે કિનારો આવે છે તે ડાબો કિનારો, અને જમણી બાજુએ જે કિનારો હોય તે જમણો કિનારો કહેવાય છે.

મળે છે. એમાં કરાંચીથી અટક સુધી વહાણો ફરી શકે છે. સિંધની ખેતીનો આધાર સિંધુ નદી પર છે, કારણ કે ત્યા બીજી નદીઓ તેમજ વરસાદ પણ નથી સિંધુ નદીમાથી નહેર વાટે પાણી ખેતીવાડીના ઉપયોગમા લીધામા આવે છે

गंगा નદી (૧,૫૦૦) સિંધુ નદી કરતા લબાઈમા નાની છે, પણ એની ખીણમાં આવેલો પ્રદેશ ઘણો રસાળ છે ૧૨,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએથી હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળે આવેલા ગગોત્રીના બરફના ડુગરમાથી તે નીકળતી જણાય છે હરદ્વાર (તળેટી આગળ) આગળ તે મેદાનમા દાખલ થાય છે, ત્યારે તેની ઉંચાઈ દરીઆની સપાટીથી માત્ર ૧,૦૦૦ ફુટ છે એનુ પાણી નહેર વાટે ખેતીવાડીના ઉપયોગમા લીધામા આવે છે. એક નહેર હરદ્વારથી કાનપુર (૪૪૫ માઈલ) સુધીની છે, અને કાનપુર આગળ તે પાણી પાછુ ગગાને મળે છે મુખ આગળ ગગા બ્રહ્મપુત્રાને મળે છે, અને બને નદી અમેરિકાની મિસિસિપિ જેટલી માટી ખેચી લાવે છે, તેથી પાચગણી માટી લાવે છે બનેના મુખ આગળના ત્રિકોણઆકૃતિવાળા પ્રદેશનો દરીઆકિનારા તરફનો ભાગ સુન્દરી નામના ત્યાના ઝાડો પરથી **सुंदरबन** નામે ઓળખાય છે આ ભાગ ધીચ જગલ અને ભેજવાળો છે દરીઆથી ૨૦૦ માઈલ પર ગગા નદીના બે ફાટા થાય છે મોટો ફાટો પૂર્વ તરફ વહે છે, અને તે **पद्मा** કે **पाडा** નામે ઓળખાય છે, અને પશ્ચિમનો ફાટો **भागीरथी** નામે ઓળખાય છે વળી એજ ભાગીરથી છેક દક્ષિણમા **हुगली** નામે પણ ઓળખાય છે.

ગગા નદીને મળનારી નદીમા **जमना** સૌથી મોટી છે. એ નદી હિમાલયના જમ્નોત્રી શિખરમાથી નીકળી અલાહાબાદ આગળ ગગાને મળે છે આ ઉપરાત બીજી ઘણી નદીઓ ગગાને મળે છે **गोग्रा**, **रामगगा** **गोमती**, **गडकी**. **कुशी** વગેરે ઉત્તર તરફથી અને વિંધ્ય પર્વતમાથી નીકળેલી **शोण** -દક્ષિણ તરફથી એને મળે છે. **चंबल** અને **बटवा** નદી વિંધ્ય પર્વતમાથી નીકળી જમનાને મળે છે કલકત્તાથી ઉત્તરે ૨૨ માઈલ પર ચદ્રનગર સુધી

મોટી આગબોટ આવી શકે છે, અને વહાણો તો છેક સંયુક્ત પ્રાંતના ઉત્તર ભાગ સુધી ફરી શકે છે ગંગા નદી પવિત્રમાં પવિત્ર ગણાય છે, અને તેને કાંઠે મોટા મોટાં શહેરો છે.

બ્રહ્મપુત્રા નદી (૧,૮૦૦) હિમાલયના ઉત્તર ઢાળેથી નીકળી તિબેટમા વહી હિમાલય પર્વત ઓળંગી હિંદુસ્તાનમા આવી બંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે હિમાલયના ઉત્તર ભાગમા એ **સાંપુ** નામે, અને બ્રિટિશ રાજ્યમા બ્રહ્મપુત્રા નામે ઓળખાય છે ગંગા નદીની માફક મુખ આગળ એના પણ બે ફાંટા થાય છે. પશ્ચિમ ફાંટો **जमना** નામે અને પૂર્વનો ફાંટો **ब्रह्मपुत्रा** નામે ઓળખાય છે. આ છેલ્લા ફાંટાને ઈશાનમાની **सुरमा** નદી મળે છે અને તે ફાંટો પછી **मेघना** નામે ઓળખાય છે મુખ આગળ એનો પટ ૨૦ માઈલ છે

नर्मदा, तापी વગેરે મુંબઈ ઇલાકામાં વહેતી નદીઓ વિષે તમે આગળ શીખી ગયા છો

महा नदी, गोदावरी, कृष्णा અને **कावेरी** પૂર્વે બંગાળાના સમુદ્રને મળે છે.

महा નદી (૫૨૦) પૂર્વઘાટ તરફના ડુંગરમાંથી નીકળી કટક આગળ બંગાળી અખાતને મળે છે એના મુખ આગળનો ત્રિકોણ પ્રદેશ પણ મોટો છે એ નદી સપાટ અને ધીમી ગતિવાળી હોવાથી તેના મુખથી લગભગ ૪૦૦ માઈલ સુધી તેમાં વહાણ ફરી શકે છે

गोदावरी (૯૦૦) દક્ષિણમા મોટામા મોટી નદી છે. પશ્ચિમઘાટમાથી નીકળી પૂર્વમા વહેતી બંગાળાના અખાતને મળે છે. એના મુખ આગળનો ત્રિકોણ પ્રદેશ પણ મોટો છે આ નદીમાથી ખેતરોને પાણી પુરૂ પાડવા ઘણી નહેરો બાંધવામાં આવી છે. **पेनगंगा, वाइनगंगा, वर्धा**, (આ ત્રણના સંગમની જે એક નદી બને છે તે **प्राणहिता** કહેવાય છે) અને **मांजरा** નદીઓ ગોદાવરીને મળે છે.

कृष्णा (૮૦૦) પણ પશ્ચિમઘાટમાંથી મહાબળેશ્વર આગળથી નીકળી બંગાળાના ઉપસાગરમા પડે છે. એના મુખ અને ગોદાવરીના મુખ વચ્ચે બહુ અંતર નથી બંને નદીમા જ્યારે પાણી ઉભરાઈ જાય છે, ત્યારે કોલર સરોવર જે હિંદુસ્તાનમા મોટામા મોટુ છે, તેમા પાણી દાખલ થાય છે

कावेरी (૪૭૦) નદી પણ પશ્ચિમઘાટમાથી નીકળી મ્હૈસુરમા વહી બગાળાના અખાતમા પડે છે શ્રીરગપટ્ટન અને સિવાસમુદ્રમ એ બે બેટા નદીમા આવેલા છે સિવાસમુદ્રમ આગળ જે ધોધ પડે છે તેથી વીજળી ઉત્પન્ન કરી સાચાકામ ચલાવવામા આવે છે એનો ધોધ ઘણોજ જોવા લાયક છે, અને તે ૪૬૦ ફુટની ઉંચાઈએથી પડે છે.

तुंगभद्रा નદી **तुं** અને **भद्रा** નામની બે નદીના સગમથી ઉત્પન્ન થએલી છે, તે કૃષ્ણાને મળે છે

ब्रह्मदेशनी नदीओः—

इरावदी (૧,૦૦૦) બ્રહ્મદેશના ઉત્તરના ભાગમાથી નીકળી દક્ષિણ તરફ આખા દેશમા વહી માર્તાબાનના અખાતમા પડે છે. દરીઆથી સો માઈલ પર એનો ત્રિકોણ પ્રદેશ શરૂ થાય છે **रंगुन** નદી અને **बासीन** નદી એ બને તેના મુખ આગળના ફાટા છે

सालवीन नदी તિબેટના પૂર્વ ભાગમાંથી નીકળી દક્ષિણ તરફ વહી માર્તાબાનના અખાતમા પડે છે

सरोवरोः—*

હિંદુસ્તાનના સરોવર મોટા અને અગત્યના નથી. **बुलर सरोवर** કાશ્મીરમા શ્રીનગર પાસે આવેલુ છે **सांबर** રજપુતસ્તાનમાં ખારા પાણીનું સરોવર છે અને એમાથી મીઠુ પકવવામા આવે છે **कोलर** ગોદાવરી અને કૃષ્ણાના મુખ વચ્ચે આવેલુ છે.

* મોટુ તળાવ તે સરોવર

પૂર્વ કિનારા ઉપરનાં **चिल्का, पुलीकट** ખારા પાણીનાં સરોવર છે. આ બને સરોવર દરીઆ સાથે જોડાએલા છે, એટલે તેને ખાડીઓ કહીએ તોપણ ચાલે, કારણ કે સરોવરની ચારે બાજુએ જમીન જોઈએ

किनारो:–હિંદુસ્તાનના કિનારાની લબાઈ દેશના મહત્ત્વના પ્રમાણમા થોડી (૪,૦૦૦ માઇલ) છે, કારણ કે તેનો કિનારો સીધો અને ઘણા ખાચા (અખાત) વાળો નથી. તેથી કિનારા ઉપર બારે માસ વહાણ આવી તે સહીસલામત રહી શકે એવાં બંદર પણ બહુ નથી ઘણી જગાએ સમુદ્રની મોટી છોળોને લીધે વહાણો બંદરમા આવી શકતા નથી મુબઈની ઉત્તરે રેતીને લીધે નદીના મુખો લગભગ પુરાઈ ગએલા છે, અને મુબઈની દક્ષિણે પહાડ નજદીક આવી જવાથી નદીઓ મોટી નથી પૂર્વ તરફ કિનારાની જમીન નીચી અને સપાટ છે, પણ પાણી છાછરૂ તેથી મોટા વહાણો આવી શકતા નથી.

ब्रह्मदेशनो किनारो:–[1]બ્રહ્મદેશના દક્ષિણ કિનારાના મધ્ય ભાગમા **मार्ताबाननो** અખાત છે, અને તેની પશ્ચિમ તરફ **इरावदी** નદીના મુખ આગળના ઘણા ફાટા આવેલા છે એ કિનારા પર **निग्रेस** નામની ભૂશિર[2] અને **रंगुन** બંદર આવેલા છે.

हिंदुस्ताननो पूर्व किनारो:–પૂર્વ કિનારા અને બ્રહ્મદેશ વચ્ચે બંગાળાનો ઉપસાગર[3] છે આ કિનારાનો દક્ષિણ ભાગ **कोरोमंडल** કિનારા નામે ઓળખાય છે. દક્ષિણમાં **पाकनी सामुद्रधुनी**[4] સિલોનને હિંદુસ્તાનથી જુદો પાડે છે. પૂર્વ કિનારા પર

---

૧ શિક્ષકે માટીના નમુના બનાવી પાણી ભરી અખાત, ઉપસાગર, સરોવર, ખાડી, ભૂશિર વગેરે પ્રત્યક્ષ બતાવવા

૨ જમીનની અણી સમુદ્રમા ગએલી તે ભૂશિર (જમીનનું માથું, છેડો, અણી)

૩ પહોળો અખાત તે ઉપસાગર

૪ બે મોટા પાણીના ભાગને સાધનારો નાનો પાણીનો ભાગ.

ઘણા વાંક તેમજ સારાં બંદરો નથી **पलमायरा** ભૂશિર ઓરીસાના કિનારા પર આવેલુ છે. પાકની સામુદ્રધુનીનો દક્ષિણ ભાગ પરવાળાની ટેકરીઓ અને રેતીના ડુગરથી પુરાઈ ગએલો છે આ ટેકરીઓ લગભગ સમુદ્રની સપાટી સુધી ઉંચી છે, અને રામેશ્વરના બેટથી સિલોન સુધી લગભગ જાય છે, તેથી આ ઓળગતાં મોટા વહાણોને બહુ મુશ્કેલી નડે છે આ ટેકરીઓને આપણા લોકો **रामनो सेतु** કહે છે આની દક્ષિણમા આવેલા પાણીના ભાગને **मनारनो अखात** કહે છે, અને તે **कन्याकुमारी** ભૂશિર સુધી પહોચે છે.

पश्चिम किनारोः-એ કિનારાના ઉત્તર ભાગમાં **करांची** અને મધ્યમા **मुंबई** એ મોટા બદર છે એ કિનારાનો દક્ષિણ ભાગ **मलबार** કિનારા નામે ઓળખાય છે.

टापुओः—આપણા દેશની આજુબાજુના સમુદ્રમાં ઘણા દ્વીપો આવેલા છે, તેમા સૌથી મોટો **सिलोन** હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે આવેલો છે, અને તે આપણા ઉત્તર વિભાગથી લગભગ દોઢો છે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ તરફ કિનારાથી આસરે ૨૦૦ માઈલ પર **लक्षद्वीप** અને **मालद्वीप** નામના ગોળાકારમા આવેલા નાના પરવાળાના બેટોના બે જુદા જુદા સમૂહ છે.

अंदामान અને તેની દક્ષિણે **निकोबार** પૂર્વ તરફ બગાળી સમુદ્રમા આવેલા જ્વાળામુખીથી ઉત્પન્ન થએલા બેટોના સમૂહ છે

હિંદુસ્તાનને દક્ષિણ કિનારે રામના સેતુ પાસે **रामेश्वर** નામે બેટ છે

मेगुईद्वीपसमूह અંદામાન અને ટિનાસરીમ વચ્ચે આવેલો છે.

[1]**आबोहवाः**--

હિંદુસ્તાન વિશાળ પ્રદેશ છે, અને તેની અદર ઘણા ઉંચા પર્વત આવેલા છે, તેથી વિષુવવૃત્તના પ્રદેશથી તે છેક ધ્રુવપ્રદેશ

૧ પ્રાકૃતિક ભૂગોળનો આ વિષેનો ભાગ છોકરાઓને અધિકાર પ્રમાણે સમજાવવો

સુધીની હવા જોવામા આવે છે. અતિશય તાપ તથા અતિશય ઠંડી, અતિશય વરસાદ તથા વરસાદની અતિશય તાણ, એ બધુ અહીં જોવામા આવે છે હિંદુસ્તાનનો લગભગ અડધો ભાગ ઉષ્ણ કટિબધમાં આવેલો છે, તેથી તે ભાગ પર ઉનાળામાં તાપ વિશેષ પડે છે. ડુંગરો, પર્વતો, અને ઉચ્ચ પ્રદેશ, સમુદ્રની સપાટીથી ઉંચાઈએ હોવાને લીધે ઠંડા હોય છે, અને ગરમીની ઋતુમા તવગર લોકો દરીઆથી ઉંચાઈના સ્થળ પર જઈ રહે છે. હિમાલય પર્વત એટલો બધો ઉંચો છે કે ત્યા ધ્રુવના પ્રદેશની માફક હિમ પડી રહે છે વળી હિમાલયની ઉંચી દિવાલ મહાસાગરમાથી આવતા ભેજવાળા પવનો અટકાવી દે છે, અને તેમજ ઉત્તરમાથી આવતા ઠંડા પવનને હિંદુસ્તાનમા આવવા દેતી નથી. હિંદુસ્તાનમા ફુંકાતા કેટલાક પવનો હિંદી મહાસાગર પાસે હોવાને લીધે પુષ્કળ ભેજવાળા હોય છે

ઉપલા કારણોને લીધે આ દેશની આબોહવાના ત્રણ મુખ્ય પ્રકાર છે —

૧ **भेजवाली अने शिआळा अने उनाळाना उष्णतामानमां बहु फेर नहि एवी हवा** આ જાતની હવા ત્રાવણકોર, મલબાર, અને બ્રહ્મદેશના કિનારા પર જોવામા આવે છે એ ભાગો ઉષ્ણ કટિબંધમા અને દરીઆકિનારા પર આવેલા છે

૨ **सुकी अने शिआळामां अतिशय ठंडी अने उनाळामां अतिशय गरम एवी हवा** નૈઋત્ય તરફ દૂર સુધી મહાસાગર ન હોવાથી પંજાબ અને સિંધમાં ભેજવાળા પવનો બહુ આવી શકતા નથી. વળી શિઆળામા પહાડોને લીધે અતિશય ઠંડી અને ઉનાળામાં રણને લીધે અતિશય ગરમી ત્યા જોવામા આવે છે

૩ **अतिशय वरसादवाळी हवा.** આસામના ઉંચા ડુંગરો અને કારવ[illegible] કિનારા પાસેના ડુંગરો મોસમના ભેજવાળા પવનોને અટકાવી, ઠારી, ભેજ લઈ લે છે, તેથી ત્યા વધારે વરસાદ પડે છે.

દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશની હવા સુકી છે, પણ જેમ જેમ દક્ષિણમાં જઈએ છીએ તેમ તેમ હિંદી મહાસાગરના ભેજવાળા

ગરમ પવનને લીધે શિઆળો ઓછો ઠંડો હોય છે મદ્રાસ ઇલાકાના મેદાનમાં હવા ઓછા ભેજવાળી છે, પણ શિઆળા અને ઉનાળાના ઉષ્ણુતામાનમા ઉષ્ણ કટિબંધને લીધે બહુ ફેર નથી.

ऋतुओः—

અહીં મુખ્ય ત્રણ ઋતુઓ જોવામા આવે છેઃ—શિઆળો, ઉનાળો, અને વર્ષા શિઆળો નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી, ઉનાળો માર્ચથી જુન, અને વર્ષા જુલાઈથી ઓકટોબર સુધી રહે છે.

वरसादः—હિંદુસ્તાનનો મુખ્ય પવન ઇશાન તરફનો છે, પણ ઉનાળામા જ્યારે સર્વ સિંધ અને રજપુસ્તાનના રેતીના મેદાનમા અને મધ્ય એશિઆના મેદાનમા તપે છે તે વખતે તે ભાગની હવા ગરમ થઈ ઉંચી ચઢે છે, અને તે ખાલી જગા પર મહાસાગર પરથી ભેજવાળો પવન એટલા જોરથી આવે છે કે ઇશાનનો પવન રહેતો નથી, અને મુખ્ય પવન નૈર્ઋત્યનો થાય છે. એ નૈર્ઋત્યનો પવન જ્યા જ્યા પહાડોને કાટખુણે અટકે છે ત્યાં ત્યા વરસાદ વધારે પડે છે પશ્ચિમ કિનારે એ પવન ઘાટને કાટખુણે છે, તેથી રત્નાગિરિ, કારવાર અને મુબઈમા વધારે વરસાદ પડે છે એજ પવન બગાળાના ઉપસાગરમાથી વધારે ભેજ લેતો ખાસ્યાના (આસામના) ડુંગર તરફ જાય છે, એટલે જેટલો ભેજ હોય છે તે વરસાદ રૂપે ત્યા તુટી પડે છે એ નૈર્ઋત્યનો પવન એપ્રિલથી શરૂ થાય છે, તે છેક સપ્ટેમ્બર સુધી રહે છે. મહાબળેશ્વર પર વરસાદ વરસમા સરાસરી ૨૪૦ ઇંચ, અને ખાસ્યા ડુંગરના ચેરાપુંજીમા આશરે ૫૨૫ ઇંચ પડે છે પૃથ્વી પર વધારેમા વધારે વરસાદ આ જગાએ પડે છે શિઆળામા જે વરસાદ પડે છે તે ઘણોજ થોડો છે, અને તે મદ્રાસના કિનારા પર મધ્ય હિંદુસ્તાન, પંજાબ, અને સંયુક્ત પ્રાંતમા પડે છે*

* પ્રાકૃતિક ભૂગોળમાનો આ ભાગ શિક્ષકે વાચી બતાવી સરખામણી કરાવવી

થરનું રણ, તેની આજુબાજુનો પંજાબનો, સિંધનો, અને રજપુતાનાનો મુલક, એમા વરસાદ બહુજ ઓછો પડે છે, કારણ કે સહેજસાજ ભેજવાળી હવા તે તરફ આવે છે, તેમાનો ભેજ ઠારવા પહાડ કે લિલોતરી ત્યા કાંઈ નથી, અને જે ઘટ્ટ વરાળ ત્યાં આવી હોય, તે પણ અતિશય ગરમીથી પાછું વરાળનું રૂપ પકડે છે. હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમા થોડો કે ઘણો પણ ખેતી લાયક સારો વરસાદ પડે છે

वनस्पति अने जनावरोः--

કઈ વનસ્પતિ અને કયા જનાવરો અમુક દેશમા છે, તે તેની આબોહવા ઉપરથી જાણી શકાય છે અનેક જાતની હવા છે તેમ અનેક જાતના પ્રાણી અને વનસ્પતિ છે

ઉષ્ણતા અને ભેજવાળા પ્રદેશમા થનારો **साग** દક્ષિણમા અને બ્રહ્મદેશમા ઊગે છે ઉષ્ણ કટિબંધમા થતી **नाळिएरी**, અને દરીઆકિનારે થનારા **ताडनां झाड** અને **नाळिएरी** કિનારા ઉપર અને બંગાળાના અખાતના ટાપુ વગેરે પર જોવામા આવે છે આસામના અતિશય વરસાદ-વાળા અને તેરાઈના જંગલમા ઉષ્ણ કટિબંધની બધીજ વનસ્પતિ થાય છે હિમાલયના ઉંચા ભાગમા શીત કટિબંધની વનસ્પતિ, ઘાસ અને લીલ, સેવાળ વગેરે થાય છે **साल** નામનુ બીજુ ઇમારતી લાકડુ હિમાલયની તળેટીમા અને છોટાનાગપુરના અને મધ્ય પ્રાંતના જંગલમા થાય છે મ્હૈસુરમા **सुखड**, હિમાલયની વાયવ્યના ઉંચાણના પ્રદેશોમા **देवदार** અને આસામ અને બ્રહ્મદેશમા **इंडिआ रबर** થાય છે **वड, पीपळो आमली, आंबा, लीमडा, सीसम, वांस** વગેરે હિંદુસ્તાનના લગભગ ઘણા ભાગમા જોવામા આવે છે

વાઘ, ચિત્તો, જંગલી બિલાડી, રીંછ, દીપડો, વરુ, શિઆળ, ડુક્કર, વાંદરા, અને ઘણી જાતના હરણો મેદાનો અને નીચા ડુંગરોના જંગલમા જોવામા આવે છે સિંહની સંખ્યા ઘણીજ ઓછી છે, અને માત્ર ગુજરાતમા ગીરના જંગલમા તે જોવામા આવે છે હાથી બ્રહ્મદેશ અને મ્હૈસુર તરફ જોવામા આવે છે બંગાળા, આસામ, અને બ્રહ્મદેશમા ગેંડા, અને સિંધમા ગધેડાની એક જંગલી જાત જોવામાં આવે છે આ ઉપરાંત ગાય, ભેંસ, બકરા, ઘેટા (મેંઢા), ઘોડા, ઊંટ, ગધેડા, કુતરા, વગેરે તમામ પાળવા

લાયક જનાવરો આ દેશમા જથાબધ છે હિમાલયના કસ્તુરીમૃગ અને ચમરીગાય થાય છે કાશ્મીરમા જે ઘેટા થાય છે તેનુ ઊન ઘણું વખણાય છે

દક્ષિણના જગલમા ઘણા ઝેરી સાપ થાય છે, અને તેમાના કેટલાક બહુ લાબા હોય છે કેટલીક નદીઓમા મગર પણ જોવામા આવે છે

મોર, પોપટ, ગીધ, સમડી, કાગડા, કોયલ, તીતર, અને ચકલી સામાન્ય રીતે ઘણી જગાએ જોવામા આવે છે આ ઉપરાત બીજી ઘણી જાતના પક્ષી આ દેશમા છે ખીસકોલી સાધારણ રીતે દરેક જગાએ જોવામા આવે છે

વસ્તીઃ—હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યની વસ્તી ઇ સ. ૧૯૧૧ની ગણતરી પ્રમાણે ૩૧$\frac{1}{2}$ કરોડની છે, આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની વસ્તીનો આ પોણો ભાગ છે, અને પૃથ્વીની આખી વસ્તીનો લગભગ છઠ્ઠો ભાગ છે. આ વસ્તી મુબઈ ઇલાકાની વસ્તી કરતાં ૮ ગણી છે

મધ્ય હિંદુસ્તાનના ડુગરો અને રજપુતાનાના પશ્ચિમ ભાગમાના રણ તરફ વસ્તી ઘણીજ આછી છે, અને ગગા અને બ્રહ્મપુત્રાના પ્રદેશમાં, દક્ષિણ હિંદુસ્તાન અને કિનારાના સપાટ ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં વસ્તી ઘાડી છે.

આ દેશમાં ૫૦,૦૦૦થી વધારે વસ્તીવાળા માત્ર ૭૫ શહેર છે, અને તેમા આખી વસ્તીના માત્ર ત્રણ ટકા કરતા સહેજ વધારે લોક રહે છે આ ઉપરથી જણાય છે કે વસ્તીનો ઘણો ભાગ ખેતી પર પોતાનુ ગુજરાન ચલાવે છે.

હિંદુસ્તાનના ક્ષેત્રફળના ત્રણ ભાગમા અંગ્રેજી અમલ છે, અને બે ભાગમા દેશી રાજાનો અમલ છે, પણ વસ્તીના ચાર ભાગ બ્રિટિશ મુલકમા, અને એક ભાગ દેશી રાજ્યમા રહે છે આ ઉપરથી જણાય છે કે અગ્રેજી મુલકમા દેશી રાજ્યો કરતાં વસ્તી વધારે ઘાડી છે

જાતોઃ— જેમ બીજા દેશોમા વસનારા ઘણું કરીને બધા લોકો એકજ ધર્મ પાળે છે, એકજ ભાષા બોલે છે, અને એકજ

જાતના હોય છે તેમ હિંદુસ્તાનમા નથી દેશ બહુ વિશાળ હોવાને લીધે, એક બીજાની સાથે સબંધ ઓછો હોવાને લીધે, તેમ બીજી જાતો વાયવ્ય તરફથી અહીં આવી વસી તેથી ઘણી જાતો અને ઘણી ભાષા અહીં જોવામાં આવે છે. છેક નીતિ અને કેળવણીની ટોચે પહોચેલા લોકથી છેક હલકામાં હલકા જગલી લોક પણ હિંદુસ્તાનમા છે. મુખ્ય જાતો નીચે પ્રમાણે છે:–

કોલોરીઅનો—છોટાનાગપુર અને મધ્ય પ્રાતમા, તેમજ કેટલેક બીજે ઠેકાણે પહાડી જગલોમા આ જાત મોટી સખ્યામાં જોવામાં આવે છે આ લોકો અનાર્ય છે.

દ્રાવીડો—આ લોકો કેળવાએલા પણ આર્યથી જુદા છે. તેઓ હિંદુસ્તાનની આખી વસ્તીનો લગભગ પાચમો ભાગ છે, અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા રહે છે. ગોડ નામની દ્રાવીડીઅનની શાખા હપલી અનાર્ય પ્રજા જેવી જગલી સ્થિતિમા છે

આર્ય–હિંદુસ્તાનમા ઉંચામા ઉંચી કેળવણીવાળી અને વસ્તીનો મુખ્ય ભાગ આર્ય છે. તેઓએ ધીમે ધીમે ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ ફેલાઈ પોતાના ઉંચા સસ્કારની છાપ બીજા પર પાડી છે. ઉત્તર ભાગમાં આર્ય લોકોની વસ્તી વધારે છે.

મોંગોલ જાતના લોક બ્રહ્મદેશમા અને હિમાલયના તિબેટ તરફના ભાગમાં વસે છે, અને તેમની વસ્તી કૂલ વસ્તીના લગભગ ત્રણ ટકા છે.

મુસલ્માન લોકોએ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, તેથી એ લોકોની વસ્તી જુદા જુદા ભાગમા જોવામાં આવે છે. કૂલ વસ્તીના ૨૦ ટકા મુસલમાન લોક છે

પારસી લોકો ઇરાનમાથી આવી મુબઈ ઇલાકાના પશ્ચિમ કિનારા પર વસ્યા એની વસ્તી લગભગ એક લાખ છે. આ લોકો સાહસિક અને વિદ્વાન છે.

યાહુદી લોકોની વસ્તી કોકણમા વધારે જોવામાં આવે છે.

ખ્રિસ્તી લોકોની વસ્તી વધારે મદ્રાસ ઇલાકામા જોવામાં આવે છે, અને તેમની કૂલ વસ્તી આસરે ૩૦ લાખ છે.

भाषाओः જુદી જુદી જાતોની મૂળ ભાષાઓ જુદી હતી તેમા પણ વિભાગ પડી હાલ હિંદમા બોલાતી કૂલ ભાષાની સખ્યા ૧૪૭ થઈ છે. એમાની ઘણીખરીના મૂળ સસ્કૃત, દ્રાવીડી કે બ્રહ્મી છે.

આસરે ૨૨ કરોડ લોક સસ્કૃતમાથી ઉત્પન્ન થએલી ભાષાઓ, ૫ કરોડ દ્રાવીડી ભાષાઓ, અને ૧ કરોડ અન્ય ભાષા બોલે છે

संस्कृत भाषामांथी नीकळेली બગાળી, ઉર્ય (ઓઢીઆમાં બોલાતી), હિદી, પજાબી, મરાઠી, ગુજરાતી, અને સિધી ભાષાઓ આર્ય લોકની છે.

हिंदुस्तानी अथवा *उर्दु ભાષા અરબી અને ફારસી ભાષાના શબ્દોથી મિશ્રિત હિદી ભાષા છે મુસલમાનો હિદમા આવી હિદી ભાષા બોલવા લાગ્યા, ત્યારે જયાબધ ફારસી અને અરબી શબ્દો વાપરવા લાગ્યા. હાલ પણ હિદી ભાષા બોલવામા જ્યારે હિદુ લોકો વધારે સસ્કૃત શબ્દો વાપરી બોલે છે, ત્યારે તે હિદુસ્તાની કહેવાય છે, અને તેજ ભાષા મુસલમાન, ફારસી અને અરબી શબ્દો ઘણા વાપરીને બોલે છે, ત્યારે તેને લોકો ઉર્દુ કહે છે. આખા હિદુસ્તાનમા એ જાણીતી ભાષા છે

द्रावीडी भाषाओ ખાસ મદ્રાસ ઇલાકામા બોલવામાં આવે છે. તેમાની મુખ્ય તામીલ (દક્ષિણ મદ્રાસની), તેલુગુ (ઉત્તર મદ્રાસની), મલાયમ (મલબાર કિનારાની), કાનડી (કેનેડા, મ્હેસુર અને કર્ણાટકના ઉચ્ચ પ્રદેશની), અને ગોડ (મધ્ય હિદુસ્તાનના ગોંડ લોકની) છે આ ભાષાઓની અદર સસ્કૃત ભાષાના ઘણા શબ્દો દાખલ થએલા છે.

ब्रह्मी भाषाओ ચીન દેશની ભાષા જેવી છે, અને તે ઈશાન સરહદ પર અને બ્રહ્મદેશમા બોલાય છે.

अंग्रेजी भाषानो હિદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમા અભ્યાસ થાય છે, અને સરકારી મોટી કચેરીમાં એ ભાષા વપરાય છે

---

* ઉર્દુ=છાવણી

ધર્મો:—

હિંદુસ્તાનની વસ્તીનો મોટો ભાગ (૭૦ ટકા) હિંદુ ધર્મ પાળે છે. તેનાથી ઉતરતી સંખ્યા (૨૦ ટકા) મુસલમાની ધર્મ માને છે. વાયવ્ય પ્રાંત અને પૂર્વ બંગાળા તરફ મુસલમાન લોકોની વસ્તી વધારે છે. બૌદ્ધ ધર્મ માનનારાની સંખ્યા કૂલ વસ્તીના ૩ ટકા છે, અને તેઓ બ્રહ્મદેશ, સિક્કીમ, અને કાશ્મીરના ઇશાન ભાગમાં વસે છે એ ઉપરાત જૈન, સીખ, પારસી અને ખ્રિસ્તી ધર્મો પણ હિંદુસ્તાનમાં જોવામા આવે છે.

જૈન ૧૩ લાખ, સીખ ૨૨ લાખ, અને ખ્રિસ્તી ૩૦ લાખ છે ડુંગરમા રહેનારી અનાર્ય વસ્તી (૮૬ લાખ) ઝાડ, સાપ વગેરેનેજ દેવ માને છે.

ધંધાઓ:—હિંદુસ્તાનમા લોકોનો મુખ્ય ધધો ખેતીનો છે, અને વસ્તીનો ⅔ ભાગ ખેતી પર ગુજરાન ચલાવે છે. એથી ઉતરતો ધધો વણવાનો છે, અને તેમા ૭૫ લાખ રોકાએલા રહે છે. વણનારાની સખ્યાના ⅔ કરતા વધારે લોક હાથે કાપડ વણી પોષણ મેળવે છે જુના વખતથી હિંદુસ્તાનની મલમલ વખણાય છે. અગાઉ હિંદુસ્તાનથી રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ પરદેશ ઘણું મોકલવામા આવતું હતું, પણ તેને બદલે હાલ યુરોપથી ઘણું કાપડ હિંદુસ્તાનમા આવે છે. કેટલાક ધધાઓની પેદાશ માત્ર હિંદુસ્તાનમાં ખપી જાય છે. હિંદુસ્તાનની શેત્રજી, કીનખાબ, સોનેરી અને રૂપેરી કસબનુ કામ, સોના, રૂપા, હાથીદાંત અને સુખડનું કોતરકામ, મલમલ અને જવાહીરના દાગીના હજુ વખણાય છે, અને કેટલોક માલ પરદેશ ખાતે જાય છે. હિંદુસ્તાનમા ઇ.સ. ૧૯૦૫માં ૧૧૪ કોયલાની ખાણુ, ૩૪ શણની મિલ, અને ૧૯૭ કાપડની મિલ હતી કાપડની મિલોનો મોટો ભાગ મુબઈ અને ગુજરાતમા અને શણની મિલો બંગાળામાં છે.

ખનીજ:—હિંદુસ્તાનની ખાણોની હાલ સુધી જોઈએ તેટલી શોધ થએલી નથી, તે છતાં ઘણી જગાએથી કોયલા, લોખંડ, મીઠું, સોનું, કલાઈ વગેરે ખોદી કાઢવામાં આવે છે.

कोयला બંગાળા, આસામ, મધ્ય પ્રાંતો, અને મદ્રાસમાંથી જડે છે, પણ તે વિલાયતી કોયલા કરતા હલકા છે એકલા બંગાળામા ૧૦૫ કોયલાની ખાણો છે **लोखंड** આખા હિંદુસ્તાનમા મળે છે. મદ્રાસ અને વિંધ્યની ખીણુમાથી જે કાચુ લોખંડ નીકળે છે તે ઘણું ઉત્તમ ગણાય છે. **केरोसीन** તેલ બ્રહ્મદેશમાથી નીકળે છે. **मीठुं** પંજાબના (સોલ્ટ રેન્જ) મીઠાના ડુંગરમાથી પુષ્કળ નીકળે છે. **कलाई** માત્ર બ્રહ્મદેશના ટિનાસરીમમાથી નીકળે છે. ઉપલા ખનીજો મોટા જથામા નીકળે છે. એ ઉપરાત જે ખનીજો થોડા જથામા નીકળે છે તે નીચે પ્રમાણે છે

सोनुं મ્હેસુરમા, **तांबुं** અને **सीसुं** બંગાળા અને બીજા ભાગમા, **हीरा** ગોવલકોડામા, **माणेक** ઉપલા બ્રહ્મદેશમા, **अबरख** છોટાનાગપુર અને બહારમા, **प्लम्बेगो** ત્રાવણકોરમા, અને **मेंगेनीझ** મદ્રાસ ઇલાકો, ગુજરાત વગેરે ભાગમા જડે છે.

खेतीनी पेदाश:—જુદી જુદી હવાને લીધે અનેક જાતની જુદી જુદી પેદાશ થાય છે. દરીઆકિનારા પર વરસાદ વધારે હોવાને લીધે ડાગર, દક્ષિણની કાળી જમીનમા રૂ, પંજાબમા પોટો ઘઉં, ગુજરાતમા હાંસીઓ ઘઉં, બંગાળામાં શણ, અને આસામ તરફ ચા પુષ્કળ થાય છે સામાન્ય અનાજ બધે ઠેકાણે થાય છે.

मुख्य पेदाश:—**अनाज**મા ઘઉં, ચોખા, બાજરી, જુવાર, ચણા, કઠોળ વગેરે, **तेली बीआं**મા અળસી, તલ, સરસવ, દિવેલી, શીંગ અને ખરસાણી, **रेशा**મા રૂ, શણ, રેશમ અને ઉન; **रंगमां** ગળી અને કોસબ, **औषधि**માં સિંકોના, અફીણ, ગાંજો, તમાકુ, ચા, ખુદ વગેરે છે

चोखा—નદીઓના મુખ આગળના ત્રિકોણ પ્રદેશમા અને જ્યા આગળ પાણી વિશેષ હોય છે ત્યા ઘણા પાકે છે (બંગાળા અને દરીઆ કિનારાના ભાગમા) **घउं** પંજાબ, મધ્ય પ્રાંતો, ખાનદેશ અને ગુજરાતમા થાય છે, ઓછા વરસાદવાળા મુલકનો એ શિઆળુ પાક છે. **जुवार, बाजरी,** અને **रागी** લગભગ ઓછા વરસાદવાળી ઘણી જગાએ ઉગે છે.

અળસી મધ્ય પ્રાંતો, મુંબઈ ઇલાકો અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં થાય છે. **તલ** ગુજરાત, મદ્રાસ, બંગાળા અને બ્રહ્મદેશમાં થાય છે **રૂ** ગુજરાત, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર, વરાડ, સિંધ, અને નિઝામના મુલકમાં થાય છે **શણ** પૂર્વ બંગાળામાં થાય છે **ચા** આસામ અને ઉત્તરબંગાળા, પંજાબ અને નીલગિરિમાં થાય છે **બુન્દ** દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં નીલગિરિ પર થાય છે. **અફીણ** બહાર અને માળવામાં થાય છે.

કેરી, કેળા, નારંગી, ફણસ, શેરડી, લીંબુ, જમરૂખ પપાઇ, સીતાફળ, અને અનનાસ મુખ્ય મેવા છે આ ઉપરાંત કાથો, લાખ, રબર, ગોળ, અને નાળિએરના છોડામાંથી વણેલા દોરડા પણ વનસ્પતિની પેદાશ છે.

વેપાર:—

હિંદુસ્તાનના પ્રદેશનો દરીઆ મારફતનો કૂલ વેપાર (આવકજાવક મળીને) ૧૯૧૦ના વરસની ગણતરી પ્રમાણે ૩ અબજ ૯૦ કરોડ રૂપીઆનો છે એમાંનો લગભગ $\frac{1}{3}$ વેપાર ઇંગ્લાંડ જોડે, તેનાથી ઉતરતો જર્મનિ જોડે, પછી ચીન પછી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, પછી ફ્રાન્સ અને જાપાન વગેરે દેશો જોડે છે

મુખ્ય નિકાસ (૧૯૧૦–૧૧) કિંમતના પ્રમાણમાં નીચે પ્રમાણે છે — રૂ (૩૯ કરોડ રૂપીઆનું), ચોખા (૨૩ કરોડ), શણ (૧૫ કરોડ), તેલી બીઆ (૨૫ કરોડ), ઘઉ (૧૨ કરોડ), ચા (૧૨ કરોડ), લાખ (૨ કરોડ), ઊન (૨ કરોડ ને ૮૦ લાખ), બુંદ (૧ કરોડ ને ૩૩ લાખ), અને ગળી (૩૩ લાખ રૂપીઆની) છે

મુખ્ય આયાત (૧૯૧૦–૧૧) કિંમતના પ્રમાણમાં નીચે પ્રમાણે છે.—

સુતરાઉ કાપડ અને સુતર (૪૪ કરોડ ૮૦ લાખ રૂપીઆનું), ખાંડ (૧૩ કરોડ), સાંચાકામ (૪ કરોડ ૭૩ લાખ), ગરમ કાપડ (૩ કરોડ), ધાતુ ચપ્પુ વગેરે લોખંડનો સામાન (૧૭ કરોડ), દારૂ (૨કરોડ), રેશમી કાપડ (૩ કરોડ), રેલવેનો સામાન (૪ કરોડ), કાચ, રંગો, કાચું રેશમ, કાગળ, અને મીઠું છે

જમીનમાર્ગનો હિંદુસ્તાનની સરહદ પરના મુલકો જોડે (અફઘાનિસ્તાન, નેપાળ વગેરે) આસરે ૧૪ કરોડ રૂપીઆનો વેપાર ધારવામાં આવે છે

દરીઆમાર્ગેનો બધો વેપાર કલકત્તા, મુબઈ, રગુન, મદ્રાસ, કરાચી, અને ચિતેગાવ એ ૭ મુખ્ય બદરો ચલાવે છે કલકત્તા અને મુંબઈ અંદર પાસે લગભગ ૭૫ ટકા વેપાર છે. ત્યારપછી રંગુન, કરાચી, મદ્રાસ, અને ચિતેગાવ છે

वेपारना मार्गो—હિંદુસ્તાનમા અંગ્રેજી રાજ્યની અગાઉ વેપારને માટે માર્ગોની બહુ સગવડ નહોતી હાલ રેલવે થવાને લીધે તથા લુટારાઓનો ભય ન હોવાને લીધે વેપારીઓને અડચણ ભોગવવી પડતી નથી સિધુ, ગગા, બ્રહ્મપુત્રા, અને ઈરાવદી નદી, અને તેને મળનારી નદીઓ એ મોટા જળમાર્ગો છે, અને તેમાં વહાણો ચાલે છે બીજી નદીઓ જળમાર્ગ તરીકે નકામી છે, કારણ કે તેમાં ઉનાળામાં પાણી ઓછુ હોય છે, અને ચોમાસામા પાણીનો પ્રવાહ ઘણો જોરમા હોવાથી વહાણો તેમાં ફરી શકતા નથી

रेलवे मार्गोः—આજે હિંદુસ્તાનમા લગભગ ૩૦,૦૦૦ માઈલ રેલવે સડક છે, અને એમાની અડધી કરતા વધારે મોટા માપની સડક છે. રેલવેથી મુસાફરી ઘણા ટુકા વખતમા થાય છે. દાખલા તરીકે મુબઈથી પેશાવર, ૧,૪૫૦ માઈલ,* કલકત્તા નાગપોરને રસ્તે ૧,૨૨૧ માઈલ, દિલ્હી ૮૯૫ માઈલ, અને મદ્રાસ ૭૯૪ માઈલ દૂર છે, છતાં આગગાડીને રસ્તે એ શહેરોમા જતાં અનુક્રમે ૪૯, ૪૨, ૨૭½ અને ૩૩ કલાક લાગે છે મુબઈથી જી. આઈ પી. ને રસ્તે પેશાવર જતા કલ્યાણ, ઈગતપુરી, મનમાડ, ભુસાવળ, ભોપાળ, ઝાંસી, આગ્રા, દિલ્હી, અબાલા, અમૃતસર, અને લાહોર શહેર આવે છે નાગપોરને રસ્તે કલકત્તા જતા કલ્યાણ, ઈગતપુરી, મનમાડ, ભુસાવળ, નાગપોર, રાયપોર, અને બિલાસપુર શહેર આવે છે. મુબઈથી મદ્રાસ જતા કલ્યાણ, પુના, ધોંડ, હોતગી, રાયપુર, ગુત્તી અને આર્કોનમ છે. મુબઈથી દિલ્હી જી. આઈ. પી. ને રસ્તે જતાં ૨૯ કલાક લાગે છે, અને બી બી. એન્ડ સી. આઈ રેલવેને રસ્તે દિલ્હી જતાં ૨૭½ કલાક લાગે છે બી. બી એન્ડ

* આ બધા આકડા આપેલા છે તે ગોખવાના નથી રસ્તાઓ બતાવેલા છે તે નકશા પર બતાવવા સારુ રાખેલા છે.

સી. આઈ. રેલવેએ દિલ્હી જવા સારૂ નાગદા મથુરા રેલવે કાઢી છે, તેથી વખત થોડો લાગે છે. પાછલે રસ્તે સુરત, વડોદરા, ગોધરા, રતલામ, નાગદા, કોટા, ભરતપુર, અને મથુરા આવે છે. મુંબઈથી જમીનમાર્ગે કરાચી ૯૯૩ માઈલ દૂર છે, અને ત્યા ૪૪ કલાકમા જવાય છે; પણ ત્રણ જગાએ અમદાવાદ, મારવાડ, અને હૈદ્રાબાદ આગળ ગાડી બદલવી પડે છે. મોટામા મોટી રેલવે નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવે (૩,૦૦૬ માઈલ) કરાંચી, પેશાવર, અને લાહોર શહેર આગળ થઈને જાય છે

ટેલિગ્રાફ અને પોસ્ટઃ--એક ગામથી બીજે ગામ જલદી સંદેશા મોકલવા સારૂ સરકારે ઠામ ઠામ તારઓફિસો રાખેલી છે વીજળીના તારની લંબાઈ ૧૯૦૫-૬ની આખરીએ ૨,૨૭,૦૦૦ માઈલ હતી રેલવે ન હોય એવી જગાએ પણ વ્યવહાર માટે તારઓફિસ કાઢવામા આવી છે, અને ઘણીખરી દરેક પોસ્ટઓફિસ જોડે તારઓફિસ હોય છે. હિંદુસ્તાનના બધા ગામોમા પોસ્ટ મારફત કાગળ વહેંચાય છે

રાજ્યવહીવટઃ--

ઇંગ્લાંડના મહારાજા હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ છે ઇંગ્લાંડમાં હિંદુસ્તાનના રાજ્ય ઉપર દેખરેખ રાખવા એક પ્રધાન નીમવામા આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય *સુબો વાઇસરોય અને ગવર્નર જનરલ અને તેની કારભારી મંડળી રાજ્યવહીવટ ચલાવે છે. હિંદી પ્રધાન, વાઈસરોય, બંગાળા, મુંબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નર, લશ્કરી ખાતાના વડા, વાઇસરોય અને બંગાળા મુંબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નરની કારભારીમંડળીના સભાસદો, અને હાઇ કોર્ટના જડજોની નીમણુક નામદાર શહેનશાહ પોતે કરે છે. વાઇસરોયની કારભારી મંડળી ૮ સભાસદ, લશ્કરી ખાતાનો વડો, અને વાઇસરોયની બનેલી છે. કાયદા બાંધવાના કામ માટે એક કાયદા બાંધનારી સભા હોય છે, અને તે વાઇસરોયને તે કામમા મદદ કરે છે એ સભામા ઉપલા દશ ઉપરાત વાઇસરોયના નિમેલા ૩૫ પૈકી ૨૮ સરકારી અમલદારો

* ગવર્નર જનરલ રાજાનો પ્રતિનિધિ છે, માટે તે વાઇસરોય (રાજાનો પ્રતિનિધિ) પણ કહેવાય છે.

અને ૭ અમલદાર સિવાયના સભાસદ હોય છે. એ ૩૫ સભાસદ ઉપરાંત ૨૫ લોકો તરફથી ચૂટી કાઢેલા પ્રતિનિધિ છે આ પ્રમાણે કુલ ૭૦ સભાસદો છે.

આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં સૌથી ઉપરી અમલદાર વાઇસરોય અને ગવર્નર જનરલ છે, અને તે પોતાની કારભારીમડળી સહિત રાજ્ય ચલાવે છે. એના હાથ નીચેના અમલદારો જુદા જુદા પ્રાત પર અમલ ચલાવે છે, મદ્રાસ, મુબઈ, અને બગાળા ઇલાકામાં ગવર્નર અમલ ચલાવે છે, અને તે દરેકને મદદ કરવાને કારભારી મડળ હોય છે. એ કારભારી મડળ ૩ સભાસદ અને ગવર્નરનુ બનેલું હોય છે. કાયદા બાધવાના કામમાં એને મદદ કરવા એક કાયદા બાંધનારી સભા હોય છે, અને તેમા ગવર્નર અને ૩ સભાસદ ઉપરાંત કેટલાક સરકારે નીમેલા, અને કેટલાક લોકોના ચૂટી કાઢેલા સભાસદો હોય છે બહાર અને ઓરીસાના પ્રાન્તો, સંયુક્ત પ્રાંતો, પજાબ, અને બ્રહ્મદેશ પર લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર અમલ ચલાવે છે. એની નીમણૂક વાઇસરોય કરે છે. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરને મદદ કરવા કારભારીસભા હોતી નથી, પણ ગવર્નરોની માફક કાયદા બાધવામાં મદદ કરવા એક કાયદા બાંધનારી સભા હોય છે. આસામ, મધ્ય પ્રાંતો, સરહદ પરનો વાયવ્ય પ્રાત, અજમેર, કુર્ગ, અંદામાન અને નિકોબાર, અને બલુચિસ્તાનમા ચીફ કમિશનર રાજ્ય કરે છે. એ ચીફ કમિશનરને મદદ કરવા એકે મડળ હોતુ નથી, તેથી બધુ કામ-કાજ તે પોતે કરે છે. પ્રાતોના જિલ્લામા વિભાગ પાડવામા આવ્યા છે. એ જિલ્લાઓનુ સરાસરી ક્ષેત્રફળ ૩,૮૦૦ ચો. મા અથવા અમદાવાદ જિલ્લા જેવડું છે. જે જિલ્લા પર ઠેરવેલા કાયદાકાનુન પ્રમાણે અમલ ચલાવવામાં આવે છે તે "રેગ્યુલેશન ડિસ્ટ્રિકટ" કહેવાય છે, અને એનો ઉપરી અમલદાર મેજીસ્ટ્રેટ અને કલેક્ટર કહેવાય છે; કારણ કે સલાહશાંતિ રાખવાનું અને મહેસુલ એકઠું કરવાનુ કામ તેનાં છે. જે જિલ્લાના લોકો કેળવણીમાં આગળ વધ્યા નથી, અથવા જેના ઉપર અંગ્રેજી અમલ તાજેજ થએલો હોય છે તે જિલ્લામા ઉપરી અધિકારીને કાયદાને છેક વળગી ન રહી પોતાની

વિવેકબુદ્ધિથી વર્તવા વિશેષ છૂટ આપવામાં આવે છે, તેવા જિલ્લાને " નૉન રેગ્યુલેશન ડિસ્ટ્રિક્ટ " કહે છે, અને તેનો ઉપરી ડેપ્યુટી કમિશનર કહેવાય છે. પ્રાતના જિલ્લાના સમૂહ પાડી વિભાગ પાડવામાં આવે છે, અને તે દરેક વિભાગના ઉપરીને કમિશનર કહે છે. આપણા ઉત્તર વિભાગમાં પચમહાલ જિલ્લો થોડા વર્ષ અગાઉ નૉન રેગ્યુલેશન ડિસ્ટ્રિક્ટ હતો. સિંધ વિભાગ " નૉન રેગ્યુલેશન " પ્રાત છે જ્યાં જ્યાં ચીફ કમિશનર મુખ્ય સત્તાધિકારી છે, તે બધા પ્રાતો "નૉન રેગ્યુલેશન " પ્રાતો છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે આપણી માયાળુ અંગ્રેજ સરકાર દેશીઓની યોગ્યતાની કદર કરી તેમને રાજ્યકારભારમાં અગત્યનો ભાગ આપે છે તેને માટે આપણે સરકારના આભારી છીએ.

હિંદુસ્તાનનો ⅓ ભાગ દેશી રાજાઓના હાથ નીચે છે. મોટાં દેશી રાજ્યોમાં સરકાર તરફથી દેખરેખ રાખવાને, રાજાને સલાહ આપવાને તથા તે રાજ્યમા અંધાધુંધી ન ચાલે તે જોવાને એક બ્રિટિશ અમલદાર રહે છે, અને તેને " રેસિડન્ટ " કહે છે જો પાસે પાસે રાજ્યો નાના હોય, તો આખા સમૂહને માટે એક અમલદાર રહે છે અને તેને "એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ" કહે છે ઇલાકાને લગતાં નાનાં રાજ્યો તે ઇલાકાના ગવર્નરની દેખરેખ નીચે રાખવામા આવ્યા છે ગવર્નર પોતે પોતાની તરફથી ત્યા એક અમલદાર નીમે છે અને તે અમલદાર " એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર કહેવાય છે. પહેલા વર્ગના રાજ્યો નિઝામ, મ્હૈસુર, વડોદરા, અને કાશ્મીર છે. રજપુતાના એજન્સિ, મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિ, અને બલુચિસ્તાન એજન્સિ એ નાના રાજ્યોના સમૂહ છે. ઇલાકાને લગતાં રાજ્યોની વ્યવસ્થા જે પ્રમાણે આપણા ઇલાકામા છે તે પ્રમાણે બધે છે પ્રાતો અથવા ઇલાકાના ઉપરીને સોંપેલા દેશી રાજ્યોની હકીકત તે પ્રાત વિષે લખ્યુ હોય ત્યા આપી છે ઉપર લખેલાં ચાર મોટા રાજ્યો અને ત્રણ એજન્સિઓ વાઇસરોયની સીધી દેખરેખ નીચે છે, તેનુ ટુંકુ વર્ણન આપવામાં આવ્યુ છે.

हिंदुस्तानना राज्यनी उपजः-ઇ. સ. ૧૯૦૫-૦૬માં હિંદુસ્તાનની ઉપજ ૧૨૭ કરોડ રૂપીઆની હતી, એમાંનો લગભગ

ચોથો ભાગ ખેડુતો સરકારી જમીન ખેડે છે તે બદલ આપે છે. રેલવે (સરકારી)ની ઉપજ ચોથા ભાગ કરતાં પણ વધારે છે મીઠું, અફીણ, જકાત, આબકારીખાતું, પોસ્ટઓફિસખાતુ, ટેલિગ્રાફખાતું વગેરે બીજા ખાતામાંથી સરકારની બાકીની મહેસુલ ઉત્પન્ન થાય છે.

खरचः–ઉપજનો લગભગ ચોથો ભાગ લશ્કરીખાતામાં, ચોથો ભાગ રેલવે ખરચમાં, ચોથો ભાગ સરકારી અમલદારોના પગારમાં, અને બાકીનો ચોથો ભાગ ઇરિગેશન, પબ્લિક વર્કસ ખાતું, વ્યાજ, પોસ્ટઓફિસ વગેરેના સામાન્ય ખરચમા જાય છે.

लश्करः–હિંદુસ્તાનમાં અગ્રેજી અને દેશી લશ્કર લગભગ ૨૩ લાખ માણુસનુ છે એ ઉપરાત દેશી રાજાઓ પોતાને ખરચે અગ્રેજી પદ્ધતિએ લશ્કર કેળવે છે, અને તે સરકારને જરૂરને પ્રસગે આપે છે એવુ લશ્કર લગભગ ૧૭,૦૦૦ માણુસનું છે તે ઉપરાત કેટલાક માણુસો રાજીખુશીથી સરકારને અમુક પ્રસગે મદદ કરવા લશ્કરી કેળવણી લે છે એવું લશ્કર લગભગ ૧૩,૦૦૦ આદમીનુ બનેલુ છે.

केळवणीः–અંગ્રેજ સરકારે કેળવણી આપવા માટે પ્રાથમિક શાળાઓ, માધ્યમિક શાળાઓ, હાઇ સ્કૂલો, અને મહા વિદ્યાલયો સ્થાપેલાં છે કલકત્તા, મુમબઈ, મદ્રાસ, લાહોર, અને અલાહાબાદમા વિશ્વવિદ્યાલયો સ્થાપેલા છે આ વિશ્વવિદ્યાલયો પરીક્ષા લે છે અને પદવી આપે છે હુન્નરકળાનું જ્ઞાન આપવા, વૈદકનુ જ્ઞાન આપવા, ખેતીવાડીનું જ્ઞાન આપવા, અને કાયદાનુ જ્ઞાન આપવા સરકારે જુદા જુદાં વિદ્યાલયો સ્થાપેલા છે સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવાથી લોકોની સામાજિક સ્થિતિ સુધરશે, તેવા હેતુથી સરકારે ઠામ ઠામ છોકરીઓની નિશાળો કાઢી છે અગ્રેજી રાજ્યની અગાઉ કેળવણી આપવા આવી તરેહની સંસ્થાઓ નહોતી ઉચી કેળવણી દરેક જગાએ અગ્રેજીમા આપવામા આવે છે. સરકાર આટલી બધી કાળજી લે છે તે છતા કેટલાક માબાપો હજી પોતાના છોકરાને નિશાળે મોકલતા નથી, અને તેથી હિંદુસ્તાનનો ઘણો ભાગ હજી અભણ છે.

मद्रास इलाको.

મુંબઈ ઇલાકાની દક્ષિણે આવેલો મદ્રાસ ઇલાકો અંગ્રેજ સરકારના તાબાનો જુનામા જુનો પ્રાત છે એમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો ઘણો ભાગ અને બંગાળાના ઉપસાગરનો બધો પશ્ચિમ કિનારો આવેલો છે. ત્રણ બાજુએ દરીઓ હોય એવો આ પ્રાંત સિવાય હિંદુસ્તાનમા બીજો કોઈ પણ પ્રાંત નથી મુબઈ ઇલાકા કરતાં આ ઇલાકો ક્ષેત્રફળમાં નાનો છે, પણ એમા વસ્તી ૪,૬૨,૦૦,૦૦૦ મુબઈ ઇલાકાની વસ્તી કરતા સવાગણી છે *

આ પ્રદેશનો કેટલોક ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, કારણ કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ત્રિકોણાકાર ઉચ્ચ પ્રદેશનો શિખરવાળો ભાગ આ ઇલાકામાં આવેલો છે. કિનારા પરના પ્રદેશો સપાટ નિચાણના પ્રદેશો છે. એ ઈલાકામા વહેનારી નદીઓમા गोदावरी, कृष्णा અને कावेरी મોટી છે. તે ઉપરાત पेन्नेर, पालार, पन्नार, અને कोलेरुन છે. આમાની પહેલી ત્રણ પશ્ચિમ તરફથી નીકળી પૂર્વઘાટ ઓળગી બંગાળી સમુદ્રને મળે છે. કોલેરૂન, કાવેરી નદીના મુખ આગળનો ફાંટો છે वैगा ત્રાવણકોરના ડુગરમાથી નીકળી પાકની સામુદ્રધુનીમાં પડે છે. આ બધી નદીઓમાં બધ બાધી તેનું પાણી નહેર વડે ખેતરોને પુરૂ પાડવામાં આવે છે. चीलका, कोलर અને पुलिकट એ ત્રણ આ ઇલાકામાં સરોવર છે.

આ ઇલાકામાં ૧૭૦૦ માઇલ લાબો દરીઆકિનારો આવેલો છે, પણ એક બંદર સારૂ નથી. મદ્રાસનું બંદર ઘણે ખરચે બાધવામા આવ્યું છે. તે છતા જેવી મુબઈ અને કલકત્તાના બારામાં સગવડ છે તેવી અહીં નથી

વિષુવવૃત્તની પાસે હોવાને લીધે આ ઇલાકાની હવા હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગો કરતા ગરમ છે, પણ દરીઓ નજીક હોવાથી

* શિક્ષકે દેશની સીમા નકશા પરથી શીખવવી હિંદુસ્તાનની સામાન્ય ભૂગોળમા પ્રાતો વિષેની જે હકીકત આવી ગઈ હોય, તે ફરીથી પ્રાત શીખવતી વખતે શીખવવી

અતિશય ગરમી કે ઠંડી જોવામાં આવતી નથી, અર્થાત્ ગરમી કે ઠંડીની વચ્ચે બહુ તફાવત નથી. એ આખો મુલક ખેતીવાડીનો છે, અને લગભગ વસ્તીનો ⅔ ભાગ ખેતી પર ગુજરાન ચલાવે છે. ખેતીની પેદાશમાં ચોખા રાગી, તેલી બીઆં, તમાકુ, શેરડી, રૂ, અને ગરમ મસાલા મુખ્ય છે. ઉચી જાતનો તમાકુ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનો મોટો વેપાર ચાલે છે. પશ્ચિમઘાટ અને નીલગિરી પર ચા, બુદ. ને સિંકોના થાય છે આર્કાટ અને નેલૂરમાં કેટલીક જગાએ ગળી પણ થાય છે આ ઉપરાત જમીનમાંથી લોખડની કાચી ધાતુ, અબરખ, અને મેંગેનીઝની કાચી ધાતુ ઘણી જગાએથી નીકળે છે પશ્ચિમઘાટના વૈનાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાથી કેટલુક સોનુ, અને ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીના જિલ્લામાથી હીરા નીકળે છે.

સુતરાઉ કાપડ વણવાનો અને ગળી, ખાડ, પિત્તળ, અને માટીનાં વાસણ બનાવવા એ આ ઇલાકાના લોકોના મુખ્ય હુન્નર છે આ ઇલાકાની મુખ્ય નિકાસ† ચામડા, રૂ, બુદ, તેલી બીઆં, ચોખા, ગળી, તેલ, અને ખાડ છે. પરદેશનો વેપાર કોકોનાડ (ગોદાવરીના મુખ આગળ) મદ્રાસ, તુતિકોરીન, કોચીન, અને કાલીકટ વગેરે બંદરો મારફત ચાલે છે

इतिहासः—જુના વખતમા આ ઇલાકામાં ઘણા દેશી રાજ્યો હતાં. તેલુગુ ભાષાવાળા પ્રદેશમા તૈલગણનુ રાજ્ય, તામીલ ભાષાવાળા પ્રદેશના ઉત્તર ભાગમા ચોલ, અને દક્ષિણ ભાગમા પાડચનુ રાજ્ય, કાનડી ભાષાવાળા પ્રદેશમા વિજયનગરનું રાજ્ય, અને મલાયલમ ભાષાવાળા પ્રદેશમા ચેરાનુ રાજ્ય હતું.

હાલ એના ઉત્તર સરકાર, કર્ણાટક, અને મલબાર એવા ત્રણ વિભાગ છે, અને તેમાના ભાગો કકડે કકડે અંગ્રેજ સરકારને મળ્યા હતા. ઇ સ ૧૭૫૯મા કર્નલ ક્લાઇવે ફ્રેંચ પાસેથી ઉત્તર સરકાર લીધો. કર્ણાટકના બેલ્લારી અને કડપા નિજામ

† દરેક પ્રાતમા આયાત લગભગ સરખીજ છે, અને તે હિદુસ્તાનની જે સામાન્ય આયાત આપી છે તેજ છે

પાસેથી ઇ. સ. ૧૭૯૯મા મળ્યા. સેલમ (સાલેમ), મલબાર, અને મદુરા ટીપુ સાથેના પહેલા વિગ્રહને પરિણામે ઇ. સ. ૧૭૯૨-માં મળ્યા. લોર્ડ વેલેસ્લીએ કર્ણાટક, કાનડા, કોઇમ્બિટુર, અને તંજાવર, ઇ. સ ૧૭૯૯માં લીધા હતા.

मुख्य शहेरोः—

मद्रास (૫,૧૮,૬૦૦) એ આ ઇલાકાની રાજધાની અને હિંદુસ્તાનનું ત્રીજુ શહેર (વસ્તીમા) કોરોમડલ કિનારા પર આવેલુ છે. આ શહેર ઇ. સ. ૧૬૩૯મા સ્થાપવામા આવ્યુ હતું. મદ્રાસથી ચામડા, ઘુદ, રૂ, ચોખા, ગળી, તેલી બીઆ, ગરમ મસાલો, ચા, અને તમાકુ પરદેશ ખાતે મોકલવામા આવે છે.

कांचीवरम (૪૬,૦૦૦) એ શહેર મદ્રાસની નૈઋત્યમાં દહેરા માટે પ્રખ્યાત છે. આ શહેર ચોલ રાજ્યની રાજધાની હતું.

बल्लारी (૫૮,૨૦૦) શહેરમાં લશ્કર રહે છે. એની વાયવ્ય-માં જુના વિજયનગર શહેરના ખડેરા જોવામા આવે છે.

तंजावर (૫૭,૯૦૦) શહેર તથા તેજ નામનો પ્રદેશ શિવા-જીના ભાઇએ જીત્યો હતો. ઇ. સ ૧૭૯૯મા લોર્ડ વેલેસ્લીએ એ મુલક બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડી દીધો.

नेगापट्टण (૫૭,૨૦૦) કાવેરીના મુખ પર બંદર છે. અહીંથી સિલોન ચોખા મોકલવામાં આવે છે

मदुरा (૧,૩૪,૧૦૦) જુના કાળમા બનેલાં મહાદેવનાં વિશાળ અને સુંદર દહેરાને માટે પ્રખ્યાત છે. આગળ આ શહેર પાડચ રાજ્યની રાજધાની હતું

त्रिचिनापल्ली (૧,૨૨,૦૦૦)મા લશ્કરી છાવણી છે. બીડી (ચીરૂટ) અને જવાહીરના દાગીનાની બનાવટ માટે એ પ્રસિદ્ધ છે.

श्रीरंगम(૨૩,૦૦૦) કાવેરીના એક ટાપુ પર વિષ્ણુના વિશાળ સુંદર દહેરાને લીધે પ્રખ્યાત છે, અને રામાનુજ સમુદાયવાળાની જાત્રાનું તે મુખ્ય સ્થાન છે.

सालेम (૫૯,૧૦૦) શહેર આ નામના જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર

છે. સાલેમ જિલ્લો પોલાદ કામને માટે પ્રખ્યાત છે. એની પાસેના શિવરાઈ ડુંગર પર બુદ થાય છે.

उताकामंड(૭,૦૦૦)નીલગિરિના ઉચ્ચ પ્રદેશ પર હવા ખાવાનું સ્થળ કોનુરના રેલવે સ્ટેશનથી ૧૨ માઇલ પર આવેલું છે. ઉનાળામાં મદ્રાસના ગવર્નર ત્યાં રહે છે, અને ત્યાં જવા માટે કોનુરના રેલવે સ્ટેશનથી ૧૨ માઇલ પાકી સડક છે.

कालीकट (૭૮,૪૦૦) મલબાર કિનારા પર મોટું બંદર છે. આ બંદરે વાસ્કો ડી ગામા પહેલો ઇ સ. ૧૪૯૮માં ઉતર્યો હતો. આજ કિનારા પર **मेंगलुर** (૪૪,૦૦૦), **कानानुर** (૨૮,૦૦૦) અને **तेलीचेरी** (૨૮,૦૦૦) નાના બંદર છે.

मछलीपट्टण (૪૦,૦૦૦) બંદર કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ છે. મદ્રાસ સ્થાપ્યા અગાઉ આ જગા ઉપર અંગ્રેજોની કોઠી હતી.

विजागापट्टण (૪૧,૦૦૦) ઉત્તર સરકારનું બંદર શીંગડાની પેટીની બનાવટને માટે પ્રખ્યાત છે

આ ઉપરાંત **अंबुर**, **आर्णी**, **वांदीवाश**, **आर्काट**, **पोलिलोर**, **पोर्तोनोवो** ઐતિહાસિક શહેર† છે

मद्रास इलाकाना तावानां देशी राज्यो.

त्रावणकोरनुं હિંદુ દેશી રાજ્ય વિસ્તારમા થાણા જિલ્લાથી બમણું છે, ને વસ્તી લગભગ તેનાથી ચારગણી છે. પીપર અને એલચીની પેદાશને માટે આ રાજ્ય પ્રખ્યાત છે

त्रिवेंद्रं (૫૭,૮૦૦) રાજધાની અને **आलेपी**(૨૫,૦૦૦) બંદર છે.

कोचीननुं હિંદુ દેશી રાજ્ય ભરૂચ જિલ્લા જેવડું છે પણ વસ્તી તેનાથી અઢીગણી છે. રાજધાની **अर्नेकोलम** (૨૨,૦૦૦)છે.

पुदुकोट નામનું રાજ્ય તંજાવરની નૈર્ઋત્યમાં છે તેની રાજધાની પુદુકોટ (૨૦,૦૦૦) છે.

बेटो.

रामेश्वर બેટ દક્ષિણમાં હિંદુઓનું જાત્રાનું મોટું ધામ છે.

---

† આ શહેરો શિક્ષકે ઇતિહાસમા શા માટે પ્રખ્યાત છે, તે કહેવું

લક્ષદ્વીપ મલબાર કિનારાથી ૨૦૦ માઇલ પર પરવાળાના ટાપુઓનો સમૂહ છે. એમાંના ઘણાખરા ટાપુ ઉજડ છે, અને એની મુખ્ય પેદાશ નાળિએર છે.

કુર્ગ.

મદ્રાસ ઇલાકાના પશ્ચિમ કિનારા પર સુરત જિલ્લાથી પણ સહજ નાનો એક જુદો બ્રિટિશ પ્રાંત છે, અને તેમાં ૧,૭૫,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. ઇ. સ. ૧૮૩૪માં આ નાનું રાજ્ય લોકોની વૃત્તિને અનુસરીને અંગ્રેજ સરકારે ખાલસા કર્યું હતુ એ મુલક ઘણોજ પહાડી છે. તેમા બુંદ અને એલચી થાય છે મ્હેસુરનો રેસિડંટ તેજ કુર્ગનો ચીફ કમિશનર છે. મુખ્ય શહેર **मर्कारा** (૭,૦૦૦) દરીઆની સપાટીથી ૩,૮૦૦ ફુટ ઉચ્ચુ ઉચ્ચ પ્રદેશ પર આવેલુ છે.

अंदामान અને निकोबार.

મદ્રાસ ઇલાકાની પૂર્વે આવેલા બંગાળી સમુદ્રના પૂર્વ ભાગમાં આ બંને ટાપુઓના સમૂહ આવેલા છે, અને તે એક ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે. આ ટાપુઓનું ક્ષેત્રફળ ૩,૧૦૦* ચો મા. અને વસ્તી ૨૬,૦૦૦ છે

अंदामान ટાપુના **मोटा अंदामान** અને **नानो अंदामान** એવા બે સમૂહ છે ઇ. સ. ૧૮૫૮થી ત્યા દેશનિકાલની સજા પામેલા કેદી રાખવામા આવે છે. મુખ્ય બદર **पोर्टब्लेर**મા ઇ. સ. ૧૯૦૫મા ૧૪,૦૦૦ કેદી હતા. અહીં લોર્ડ **मेयो** નામના ગવર્નર જનરલને ઇ. સ. ૧૮૭૨માં કોઈ કેદીએ મારી નાખ્યા હતા. આ ટાપુની મુખ્ય પેદાશ સાગ છે

निकोबार ટાપુ નાના અદામાનની દક્ષિણે ૮૮ માઇલ પર આવેલા છે એ ટાપુ પહેલા ડેન્માર્કને તાબે હતા, પણ ઇ સ ૧૮૬૯થી અગ્રેજ સરકારને તાબે છે એની મુખ્ય પેદાશ નાળિએર છે

ब्रह्मदेश.

અદામાનની પૂર્વે જે બ્રહ્મદેશ આવેલો છે તે હિંદુસ્તાનના રાજ્યમા મોટામાં મોટો પ્રાંત છે એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૩૭,૦૦૦ ચો.

* અમદાવાદ જિલ્લાથી પણ ક્ષેત્રફળમાં નાના છે.

મા. એટલે મુંબઈ ઇલાકાથી સવાગણું છે, પણ ત્યાંની વસ્તી (૧,૨૧,૦૦,૦૦૦) મુંબઈ ઇલાકાની વસ્તીના અડધા ભાગથી પણ ઓછી છે. આ પ્રાંતની પૂર્વે **ચીન** અને **સિઆમ** આવેલાં છે. આ "નૉન રેગ્યુલેશન[1]", પ્રાંત ઇ સ. ૧૮૮૬મા ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે મૂકવામા આવ્યો હતો, પણ ઇ. સ. ૧૮૯૭થી એના ઉપરી અમલદાર તરીકે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમવામાં આવેલો છે, અને તે દરજ્જા પ્રમાણે તે અધિકાર ભોગવી રાજ્ય ચલાવે છે. ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી એની લબાઈ[2] ૧૩૦૦ માઈલ, અને પૂર્વથી પશ્ચિમ પહોળાઈ ૫૫૦ માઇલ છે

આ પહાડી મુલકમાં ડુગરોની હાર એક બીજાને સમાતરે ઉત્તર દક્ષિણ આવેલી છે છેક પશ્ચિમની હાર **आराकानयोमा** અને તેની પૂર્વની હાર **पेगुयोमा** નામે ઓળખાય છે પેગુયોમાના જળ-ક્ષેપક પ્રદેશને લીધે ઇરાવદી અને સિતાગ નદીઓનો પ્રદેશ જુદો પડે છે. આરાકાન અને ટિનાસરીમના કિનારા પરનો સાકડો મુલક ફળદ્રુપ છે. **इरावदी, सितांग** અને **सालवीन** એ ત્રણ મુખ્ય નદી છે, અને ત્રણે માર્તાબાનના અખાતમાં પડે છે તેમા ઇરાવદી સૌથી અગત્યની છે (જુઓ પાનું ૮૨.) સિતાગ નદી માડલેના અગ્નિ-ખુણાના ડુગરમાથી નીકળે છે ભરતી વખતે આ નદીમાં પાણી ઘણા જોશમા જાય છે, તેથી એમા વહાણો ફરી શકતા નથી સાલવીન નદીમાં પણ ખડકો તથા પાણીના ઝડપવાળા વહેણને લીધે વહાણો ફરી શકતા નથી.

બ્રહ્મદેશનો ઘણો ભાગ* ઉષ્ણ કટિબધમા આવવાને લીધે ગરમ છે કિનારા પર તથા આસામની નજીકના ભાગમા વધારે વરસાદ પડવાથી હવા ભેજવાળી ને ગરમ છે. આ કારણને લીધે બ્રહ્મદેશમા વનસ્પતિ પુષ્કળ થાય છે, અને તેથી સાગ અને બીજાં લાકડાનો મોટો વેપાર ચાલે છે. સપાટ પ્રદેશમા ખેતીથી થતો મુખ્ય પાક ડાગર છે, અને હિંદુસ્તાનમા દુકાળ વખતે એ ચોખો

---

૧ જુઓ પાનુ ૯૭ ૨ શિક્ષકે હિંદુસ્તાનની લબાઈ જોડે સરખાવવી, અને બીજા શહેરોનુ અંતર લઈ લબાઈનો ખ્યાલ આપવો.

* જુઓ પ્રાકૃતિક ભૂગોળ

ઘણો કામ લાગે છે. ઉત્તર બ્રહ્મદેશમાં મકાઈ, જુવાર, કઠોળ, અને તલ થાય છે જંગલમા ગટાપરચાનાં ઝાડો, સાગ, એબની, બીજાં ઇમારતી લાકડા, અને વાસ થાય છે

વસ્તીનો મોટો ભાગ મોગોલિઅન જાતના બ્રહ્મી લોકોનો છે. મદ્રાસ, બંગાળા, અને ચીન તરફથી પણ ઘણા લોકો આવી વેપારને અર્થે અહીં રહે છે, અને દેશનો લગભગ બધો વેપાર આ પરદેશી લોકોનાજ હાથમા છે. બ્રહ્મી લોકો ઘટ બનાવવાના તથા રસવાના કામમાં ઘણા હોશિયાર છે. બ્રહ્મદેશમાં સિગાર† બનાવવાના અને રેશમી કાપડ વણવાના એ બે મોટા હુનરો છે.

લાકડુ કોતરવાનું કામ એ લોકો સારૂ કરી શકે છે. ડાગર તથા ઇમારતી લાકડાંની વધારે પેદાશ હોવાને લીધે ઠામ ઠામ ડાગરની અને લાકડા વહેરવાની મિલો નજરે પડે છે. ખેતી અને વનસ્પતિ વગેરેની ઉપલી પેદાશોને લીધે ચોખા, ઇમારતી લાકડા, જુદી જુદી જાતના ગુંદર, રૂ, ચામડા, અને કેરોસીન તેલ મુખ્ય નિકાસ છે.

માડલેની ઉત્તરના ડુંગરમા માણેકની ખાણો છે, પણ હાલ તેમાંથી બહુ માણેક જડતાં નથી ઇરાવદી પાસેના પ્રદેશમાંથી અંબર ખોદી કાઢવામાં આવે છે. વળી એજ નદીની ખીણમાંથી **केरोसीन** તેલ નીકળે છે. કોલસા, ઇરાવદીને મળનારી ગ્વેનદનની ખીણમાથી, સફેદ આરસ માડલેની નજીકમાથી, અને કલાઈ ટિના-સરીમમાંથી નીકળે છે

इतिहासः–

ઇ. સ. ૧૮૨૬માં પહેલા બ્રહ્મી વિગ્રહને અંતે આરાકાન અને ટિનાસરીમ પ્રાંતો અંગ્રેજ સરકારને મળ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૨માં બીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ ચાલ્યો તે વખતે પેગુ પ્રાંત ખાલસા કરવામાં આવ્યો, અને ત્યારથી એ ત્રણે પ્રાંતો બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશને નામે ઓળખાવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૮૬મા ત્રીજા બ્રહ્મી વિગ્રહને અંતે સ્વતંત્ર બ્રહ્મદેશ અને શાન સંસ્થાનો બ્રિટિશ મુલકમાં જોડી દેવામાં આવ્યાં છે.

---

† વિલાયતી બીડીઓ

मुख्य शहेरो:--

रंगुन (૨,૯૩,૦૦૦) બ્રહ્મદેશનું મુખ્ય શહેર રંગુન નદી પર દરીઆથી ૨૧ માઈલ પર આવેલું છે. હિંદુસ્તાનમાં આ બંદર ત્રીજે નંબરે છે આ બંદરેથી ચોખા અને સાગ પુષ્કળ ચઢે છે. શહેરમાં અડધી વસ્તી બ્રહ્મી લોકની છે, અને બાકીના લોક જૈન, હિંદુ, સીખ, અને પારસી છે.

मांडले (૧,૩૮,૦૦૦) ઈ. સ ૧૮૮૭ સુધી બ્રહ્મદેશના રાજાની રાજધાની હતું એ શહેર ઇરાવદીના ડાબા કિનારા પર રંગુનથી ૩૮૬ માઈલને અંતરે આવેલું છે.

आकिआब (૩૬,૦૦૦) આરાકાનનું અને **मुलमैन** (૫૮,૦૦૦) ટિનાસરીમનું મુખ્ય શહેર છે પાછલા શહેરના નામ પરથી ત્યાંનું સાગ મોલમીન કહેવાય છે

बासीन (૩૨,૦૦૦) શહેર બાસીન નદીની બંને બાજુ પર દરીઆથી ૮૦ માઈલ પર આવેલું છે અહીં સુધી મોટી સ્ટીમરો આવી શકે છે.

प्रोम (૨૭,૦૦૦) ઇરાવદીને ડાબે કિનારે આવેલું શહેર છે. રંગુનથી અહીં સુધી રેલવે છે.

अमरपुरा અને **आवा** જુની રાજધાનીનાં ખંડેરો છે

भामो માંડલેની ઉત્તરે ૨૦૦ માઇલ પર ચીન સાથે વેપારનું મુખ્ય શહેર છે

आसाम.

બ્રહ્મદેશની પશ્ચિમમાં આવેલો પ્રાંત **आसाम** નામે ઓળખાય છે. ઇ. સ. ૧૮૭૪માં બંગાળાનો કેટલોક ભાગ લઈ આસામનો નવો પ્રાંત રચવામાં આવ્યો હતો, ત્યારપછી સને ૧૯૦૫માં બંગાળાના પંદર જિલ્લા આસામમાં ઉમેરી પૂર્વ બંગાળા અને આસામનો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો, અને સને ૧૯૧૧-માં નામદાર શહેનશાહે દિલ્હીમાં દરબાર ભર્યો ત્યારે આસામને પૂર્વ બંગાળથી જુદો પાડી ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે મૂક્યાનું

જાહેર કર્યું. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૬,૦૦૦ ચો. મા એટલે એકલા બહારથી લગભગ સવાગણું છે, અને વસ્તી લગભગ ૬૦ લાખની છે.

ઉત્તરમા લાંબો સાંકડી પટી જેવો બ્રહ્મપુત્રા નદીનો પ્રદેશ સપાટ છે. માર્ચથી મે મહીના સુધી આ ભાગમા અતિશય વરસાદ પડે છે. આ ભાગમાં માત્ર બેજ ઋતુઓ છે શિઆળો અને ચોમાસુ. પુષ્કળ વરસાદને લીધે આ પ્રાતની હવા ભેજવાળી છે ચેરાપુંજીમાં આખા હિંદુસ્તાનમા સૌથી વધારે વરસાદ પડે છે આ ભાગની હવા ચાના છોડને ઘણી માફક આવે છે, તેથી આસામમાં ચાના ઘણા બગીચા છે હિંદુસ્તાનમાં જેટલી ચા ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો પોણો ભાગ તો આસામમાજ થાય છે. કિનારા પરના ગામોની હવા કલકત્તાને મળતી આવે છે. ભેજવાળી અને ગરમ હવાને લીધે આસામના ડુંગરો પર મોટાં જગલો છે, અને તેમા સાલ અને ઇંડિઆ રબરના ઝાડ પુષ્કળ છે. આ ભાગની મુખ્ય પેદાશ ચા છે એ ઉપરાત ચોખા, શણ, તેલી બીઆ, શેરડી, અને તમાકુ ઉત્પન્ન થાય છે ખાસીઆ ડુંગરમાથી કોયલા અને સીલહટ્ટમાથી ચુનાના પત્થર નીકળે છે ડુંગરોમા રેશમની પણ પેદાશ છે

આસામ ઇ સ. ૧૮૨૬માં બ્રહ્મી લોકો પાસેથી પેહેલા બ્રહ્મી વિગ્રહને અંતે અંગ્રેજ સરકારને મળ્યો હતો.

मुख्य शेहेरोः--

सीलहट्ट (૧૪,૦૦૦)સુરમા નદી પર નારગીને માટે પ્રખ્યાત છે.

काचार ચાના બગીચા માટે પ્રખ્યાત છે

गौहत्ती (૧૧,૦૦૦) આસામ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે.

सीलोंग ખાસીઆ ડુંગર પર ચીફ કમિશનરનું સદર સ્ટેશન છે. એ દરીઆથી ૫,૦૦ ફુટ ઉંચુ છે.

देशी राज्योः--

આ પ્રાંતમા **मणीपुर**નુ પહાડી દેશી હિંદુ રાજ્ય છે, અને તે સુરત જિલ્લાથી બેવડું મોટુ છે આ રાજ્યની મુખ્ય નિકાસ ટટ્ટુ રેશમ, મીણ, ચા, હાથીદાત, અને ઇંડિઆ રબર છે. અહીંના પહાડોમાં બ્રહ્મદેશની માફક હાથી વસે છે.

बंगाळा इलाको.

આસામની પશ્ચિમે **बंगाळा** ઇલાકો આવેલો છે ઇ સ. ૧૯૦૫માં આ પ્રાતના પદર જિલ્લા લઈ આસામમાં ઉમેરી તેનો પૂર્વ બંગાળા અને આસામ પ્રાત બનાવવામા આવ્યો હતો, પણ ઇ. સ. ૧૯૧૧થી તે પદર જિલ્લા પાછા બગાળામા ઉમેરી તેનો બગાળા ઇલાકો બનાવ્યો, અને તેને ગવર્નરની દેખરેખ નીચે મૂકયો આ ઇલાકાનુ ક્ષેત્રફળ મુબઈ ઇલાકાથી પોણુ છે, પણ વસ્તી મુબઈ ઇલાકાથી લગભગ દોઢગણી છે

બગાળાનો ઘણો ભાગ કાપનો સપાટ પ્રદેશ છે, અને દરીઆની સપાટીથી આ પ્રદેશની ઉંચાઈ ઘણી થોડી છે આ ઇલાકામા થઈને વહેનારી નદીઓમા **गंगा**, અને તેને મળનારી નદીઓ, **ब्रह्मपुत्रा** ને **तिस्ता** એ મુખ્ય છે. તિસ્તા સિકીમમાથી નીકળી બ્રહ્મપુત્રાને મળે છે જુના વખતમાં એ ગગાને મળતી હતી ગંગા નદીનો એક ફાટો ભાગીરથી આગળથી ગંગામાથી ફુટો પડે છે, ત્યા આગળથી ગગા નદીનો ત્રિકોણપ્રદેશ શરૂ થાય છે. ભાગીરથી દક્ષિણમા હુગલી કહેવાય છે, અને તે પર કલકત્તા શહેર આવેલુ છે. દામોદરા, રૂપનારાયણ, અને કુશી એ નદીઓ છોટાનાગપુરના ડુગરમાથી નીકળી હુગલીને મળે છે. આ દેશ બગાળાના અખાતની ઉત્તરે કિનારા પર આવવાથી તેની હવા ભેજવાળી છે, અને એમા વરસાદ વધારે પડે છે. ખેતીની પેદાશમા ડાગર મુખ્ય છે. તે ઉપરાત ઘઉં, જવ, મકાઈ, તેલી બીઆ, અને શણ થાય છે, તથા દાર્જિલિંગમા ચા થાય છે જેમ મુબઈ ઇલાકામા રૂનો પાક મુખ્ય છે, તેમ આ બાજુમા શણનો પાક મુખ્ય છે. સિકીમના ડુગરમાંથી સ્લેટના પત્થર, લોઢુ, અને તાંબુ જડે છે, ને રાણીગજ પાસેના ડુગરામાથી પુષ્કળ કોયલા નીકળે છે.

આખા હિદુસ્તાનમા ઘાડી વસ્તીવાળો અને ફળદ્રુપ ભાગ બંગાળા છે આ ઇલાકામા બગાળી, અને ડુગરોમા અનાર્ય ભાષા બોલાય છે. શણની પેદાશ વધારે હોવાને લીધે અહીં શણની મિલો ઘણી છે. આ ઇલાકાની મુખ્ય નિકાસ ચોખા, શણ, તેલી

બીઆં, ચામડાં, ચા, રેશમ, અને કોયલા છે કૃત્રિમ ગળીની શોધને લીધે કુદરતી ગળીનો વેપાર મદ પડતો ગયો છે. રેશમના કીડા એ બાજુએ ઉછેરવામા આવે છે, તેથી રેશમનો વેપાર આ ઇલાકામા ચાલે છે.

બગાળા ને બહારથી દિવાનીનો હક ઇ સ. ૧૭૬૫માં કંપની સરકારને મોગલ બાદશાહ શાહઆલમે આપ્યો હતો.

मुख्य शहेरो:—

कलकत्ता (૧૨,૨૨,૦૦૦) શહેર ઇલાકાની રાજધાની હુગલી નદી પર ડાબે કિનારે દરીઆથી ૮૬ માઇલને અંતરે આવેલુ છે. એને " મહેલોનુ શહેર " પણ કહે છે. હુગલીના જમણા કિનારા પર આવેલુ **हौरा** પણ કલકત્તાનો ભાગ ગણાય છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા વસ્તીમા* લડન પહેલું અને કલકત્તા બીજુ શહેર છે. ઇ સ. ૧૬૮૭મા અંગ્રેજ લોકોએ જ્યારે પોતાનું સંસ્થાન અહીં સ્થાપ્યુ ત્યારે મુબઈની માફક એ નાનુ ગામડુ હતું આ શહેર હાલ જળમાર્ગથી તેમજ રેલવેથી હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગ જોડે જોડાએલુ છે, અને મોટા વેપારનું સ્થળ થઈ પડયુ છે મુબઈમાં જ્યારે સુતરાઉ કાપડ ને સુતરની મિલો છે, ત્યારે અહી શણની મિલો છે આ બદરેથી શણ, ચા, ચામડા, અફીણ, ચોખા, તેલી બીઆં, ગળી, અને લાખ પરદેશ જાય છે **अलीपोर** કલકત્તાનો એક ભાગ ફોર્ટ વિલિયમના કિલ્લાથી ચાર માઇલ દક્ષિણે આવેલો છે.

ढाका (૧,૦૯,૦૦૦) બ્રહ્મપુત્રાના એક ફાંટા ઉપર આવેલું શહેર છે. ઢાકાની મનમલ વખણાય છે

बरीसल બાકરગજ જિલ્લામાં મુખ્ય શહેર છે. આ જિલ્લામાં મુખ્ય પાક ડાંગર છે.

चितेगांव (૨૨,૦૦૦) કરનાફુલી નદીના મુખથી ૧૨ માઇલ પર બદર છે ચોખા અને સાગ આ બંદરની મુખ્ય નિકાસ છે.

सीरजगज (૨૩,૦૦૦) શણના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે.

माल्दाની પડોશમા બગાળાની જુની રાજધાની ગૌડના ખડેર છે.

---

* લંડનની વસ્તી (૪૬,૮૫,૦૦૦) છે.

बराकपोर કલકત્તાની ઉત્તરે ૧૫ માઈલ પર હુગલી નદી પર લશ્કરની છાવણીનું સ્થાન છે

नद्दया જુના વખતમા સંસ્કૃત પાઠશાળાને માટે પ્રખ્યાત હતું. ઇ. સ ૧૨૦૩મા મુસલમાનોએ બગાળા જીત્યો ત્યાસુધી એ બગાળાની રાજધાની હતુ

प्लासी કલકત્તાની ઉત્તરે ભાગીરથી નદી પર ગામડુ છે. અહીં લોર્ડ કલાઇવે મોટી જીત મેળવી બગાળાનો કબજો ઇ. સ. ૧૭૫૭મા લીધો હતો

मुर्शिदाबाद (૨૯,૦૦૦) ભાગીરથી નદી પર મુસલમાનોની છેલ્લી રાજધાનીનું નગર હતું એ શહેર રેશમ અને ગળીના વેપારને માટ પ્રખ્યાત છે

हुगली કલકત્તાની ઉત્તરે ૨૪ માઈલ પર આવેલુ છે. આ ગામ બગાળામા અગ્રેજોની કોઠીનુ પહેલુ સ્થાન હતુ (ઇ સ ૧૬૪૦).

दार्जिलिंग છેક ઉત્તરમાં સિક્કીમ પાસે હવા ખાવાનુ સ્થાન છે, અને એ એક વખતે સિક્કીમના દેશી રાજ્યોનો ભાગ હતો. આ શહેર સમુદ્રની સપાટીથી ૭,૦૦૦ ફટ ઉચુ છે, અને કલકત્તાથી દાર્જિલિગ સુધી રેલવે માર્ગ છે એની આજુબાજુ આવેલા ડુગરોના ઢાળ પર પુષ્કળ ચા થાય છે.

चीनसुरा હુગલી પાસે વલદા લોકોને, અને **श्रीरामपुर** ડેન લોકોને તાબે હતા

चन्द्रनगर ચીનસુરાની દક્ષિણે હજુ ફ્રેંચ સરકારને તાબે છે.

बनकुरा અને **राणीगंज** કોયલાની ખાણોને માટે પ્રસિદ્ધ છે

देशी राज्यो.

ઉત્તરમા **कुचबिहार**નુ નાનું હિદુ રાજ્ય આપણા ભરુચ જિલ્લાથી પણ નાનું છે કોચ નામના લોકોએ આ રાજ્ય જીતી તેનું નામ કુચબિહાર રાખ્યુ છે એની નિકાસ શણ, તમાકુ, ને સાગ છે.

टीपेराનુ રાજ્ય મણીપુર કરતા સહજ મોટુ છે એની મુખ્ય નિકાસ રૂ, સાગ, તલ, વાસ, અને નેતર છે.

बहार अने ओरीसा.

આ પ્રાત બગાળાની પશ્ચિમે આવેલો છે. સને ૧૯૧૧માં બહાર છોટાનાગપુર, અને ઓરીસા એ ત્રણને બગાળાથી છૂટા

પાડી તેનો નવો પ્રાંત બનાવ્યો, ત્યાસુધી એ બંગાળાનો પેટાભાગ ગણાતો હતો. આ પ્રાતમા બહાર એ સપાટ ફળદ્રુપ પ્રદેશ છે. ઓરીસા અને છોટાનાગપુર ડુગરવાળા પ્રદેશ છે, પણ તેમા કોઈ શિખર ૫,૦૦૦ ફુટથી વધારે ઉચુ નથી. બહારના દક્ષિણ ભાગમા રાજમહાલ ડુગરા ૨,૦૦૦ ફુટ ઉચા છે, અને સંતાલ નામના અનાર્ય લોક તેમા રહે છે મુખ્યનદી **गंगा** છે, અને તેને ઉત્તરમાથી **डकी** અને દક્ષિણમાથી **शोण** નદી મળે છે. ઓરીસાની નદીઓનો ત્રિકોણપ્રદેશ જુદોજ છે. એ તરફની નદીઓમાં સૌથી મોટી નદી **महा नदी** છે એ ઉપરાત **ब्राह्मणी** અને **वैतरणी** નામની બીજી બે નદી છોટાનાગપુરના ડુગરમાથી નીકળી બંગાળી ઉપસાગરને મળે છે આ પ્રાતનુ ક્ષેત્રફળ ૧,૧૩,૦૦૦ ચો મા છે અને વસ્તી ૩,૫૦,૦૦,૦૦૦ છે*.

બહારમા ઉનાળામા ગરમી અને શિઆળામા ઠડી વિશેષ હોય છે, અને બંગાળા કરતા ત્યાની હવા વધારે સુકી છે, તથા વરસાદ પણ ઓછો પડે છે. ઓરીસામા બીજા ભાગો કરતાં શિઆળામા ઉષ્ણતામાન વધારે હોય છે. ખેતીની પેદાશમા ઘઉં, બાજરી, ચોખા, ગળી, અને અફીણ મુખ્ય છે આ પ્રાતમાં પણ છોટાનાગપુરના ડુગરમાથી તથા બહાર પ્રાતની દક્ષિણ સરહદ પર આવેલા રાજમહાલ ડુગરામાથી પુષ્કળ કોયલા નીકળે છે બહારમા સુરોખાર ને છોટાનાગપુરમા અબરખ મળી આવે છે ચીલ્કા સરોવરને તીરે તથા ઓરીસાને દરીઆકાઠે મીઠુ પકવવામા આવે છે. બહારમા હિંદી, ઓરીસામા ઉર્ય, ને ડુગરોમાં અનાર્ય ભાષા બોલાય છે

ઇ સ. ૧૮૦૩માં ઓરીસા મરેઠા પાસેથી અગ્રેજ લોકોએ જીતી લીધો હતો

बहार.

બગાળાનો વાયવ્ય ભાગ બહાર નામે ઓળખાય છે, અને એ નામ વિહાર=મઠ ઉપરથી પડયું છે આ નામ બતાવી આપે છે

---

* શિક્ષકે આ ક્ષેત્રફળ ને વસ્તી મુબઈ ઇલાકાના ક્ષેત્રફળ અને વસ્તી સાથે સરખાવવા

કે એક વખતે અહી બૌદ્ધ ધર્મ ઘણો ફેલાએલો હોવો જોઈએ. પ્રાચીન ઇતિહાસમા જે મગધનુ રાજ્ય લખેલુ છે તે આ બહાર પ્રાત છે.

मुख्य शहेरोः—

पटणा (૧,૩૬,૦૦૦) શહેર સોણ, ગંગા અને ગંડક નદીના સંગમ પર આવેલુ છે, અને વેપારનું મોટું મથક છે. મગધની રાજધાની પાટલીપુત્ર તે આ શહેર છે.

गया (૫૦,૦૦૦) જાત્રાનું ધામ પટણાની દક્ષિણે ૬૩ માઈલ પર આવેલું છે, અને રેલવેને રસ્તે ત્યા જવાય છે. ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મના દેવાલયોનાં ઘણાં ખડેરો જોવામાં આવે છે.

भागलपुर (૭૪,૦૦૦) શહેર આગળ ગગા નદીનો પટ ૭ માઈલ પહોળો છે.

मोंगीर (૩૬,૦૦૦) ભાગલપુરની પશ્ચિમે આવેલુ છે, અને તેમા બદુક, પિસ્તોલ વગેરે બને છે.

बक्सर* ઐતિહાસિક શહેર છે.

तीरहत જુના વખતનુ મિથિલા નગર છે એમ કહેવાય છે.

ओरीसा ઉર્ફે ओढीआ.

આ પ્રાંતના રહેવાસીઓ ઓડ્રાસ નામના લોક છે, તે ઉપરથી આ પ્રદેશનુ નામ ઓડ્રાસા, ઓઢીઆ, ઓરીસા પડયુ છે.

मुख्य शहेरोः—

कटक (૫૧,૦૦૦) ઓરીસાનું મુખ્ય શહેર મહા નદી પર તેમજ કલકત્તેથી મદ્રાસ જવાના રેલવે માર્ગ પર આવેલુ છે.

पुरी (૪૯,૦૦૦) હિંદુસ્તાનના પૂર્વ કિનારા પર કટકની દક્ષિણે ૫૩ માઈલ પર શ્રી જગન્નાથજીની જાત્રાને, માટે પ્રખ્યાત છે.

छोटानागपुर.

બહાર અને મધ્ય પ્રાતો વચ્ચેનો ડુંગરવાળો પ્રદેશ છોટાનાગપુર નામે ઓળખાય છે. આ પ્રદેશમા આવેલુ પારસનાથ નામનું શિખર (૪,૫૦૦ ફુટ ઉચ્ચુ) જૈન લોકોનુ જાત્રાનું ધામ છે. આ ભાગમાં મોટામા મોટું શહેર **रांची** (૨૬,૦૦૦) છે.

---

* આ શહેર શા માટે ઇતિહાસમા પ્રખ્યાત છે તે શિક્ષકે કહેવું.

देशी राज्यो.

છોટાનાગપુર અને ઓરીસામાં ઘણા નાનાં દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. सिकीम નામનુ મોટું દેશી રાજ્ય નેપાળ અને ભુતાનની વચ્ચે આવેલું છે, અને તે આપણા ભરુચ જિલ્લાથી બમણું મોટું છે. એ પહાડી મુલક છે, તેથી રાજ્યમા વસ્તી માત્ર ૮૮,૦૦૦ છે. એની મુખ્ય નિકાસ ટટ્ટુ, મેંઢા, જગલની નીપજ, એલચી, અને તેલી બીઆ છે. આ રાજ્યના પહાડોના ઉંચા ઘાટોમાં થઈને તિબેટ જવાય છે.

आग्रा અને अयोध्याना संयुक्त प्रांतो.

બંગાળાની પશ્ચિમે આ પ્રાંતો આવેલા છે, ઇ. સ. ૧૯૦૧-માં પંજાબની સરહદ પર નવો વાયવ્ય પ્રાત કાઢયો ત્યાસુધી એ વાયવ્ય પ્રાતો નામે ઓળખાતા ઇ સ. ૧૮૭૭મા આગ્રા અને અયોધ્યા પ્રાંતને માટે એક લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની નીમણુક કરવામાં આવી, ત્યાંસુધી બને પ્રાતોની વ્યવસ્થા જુદી હતી.

આ બંને પ્રાતો કાંપના વિશાળ મેદાન છે, અને તેનો ઢોળાવ અગ્નિ ખુણા તરફનો છે. આ બંને પ્રાતોની ઉત્તર સરહદ પર તેરાઈનુ જગલ છે તે તેમને હિમાલયથી જુદા પાડે છે. આ પ્રાતમાં गंगा, जमना, गोग्रा, અને गोमती નદીઓ છે તેમાં ગગા અને જમના મોટી નદીઓ છે, અને તેના વર્ણન હિંદુસ્તાનની સામાન્ય ભૂગોળમાં આપેલા છે ગગા નદીના મૂળ આગળ હિમાલયની તળેટી પાસે हरद्वार અને પહાડ ઉપર बद्रीनाथ, અને केदारनाथ તથા તેની પેલીમેર गंगोत्री એ હિંદુ લોકોનાં જાત્રાના ધામ છે. પંજાબ અને સયુક્ત પ્રાતોની વચ્ચે સરહદ પર આવેલી જમના નદી जम्नोत्रीમાથી નીકળી અલાહાબાદ આગળ ગગાને મળે છે

આ પ્રાંતની હવા બંગાળા જેટલી ભેજવાળી નથી, અને બંગાળા કરતા શિઆળામા અહીં ટંડી વધારે પડે છે આગ્રામાં ઉનાળામા વધારે તાપ, અને શિઆળામા વધારે ઠડી રહે છે. આગ્રા અને મથુરા તરફ વરસાદ ૩૬ ઈંચ પડે છે, એટલે લગભગ સુરત

જેટલો પડે છે. આ પ્રદેશ ચગાનું વિશાળ મેદાન છે, તેથી ફળદ્રુપ છે જે ભાગમા પાણીની તાણ છે તે ભાગમા ગગા અને જમના-માથી નહેરો ખોદી ખેતીવાડીને પાણી પુરૂ પાડવામાં આવે છે. ઘઉં, આ ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય પેદાશ છે તે ઉપરાત ડાંગર, કઠોળ, તમાકુ, જુવાર ગળી, રૂ, શેરડી, અફીણ, અને તેલી બીઆં થાય છે પ્રાંતના દક્ષિણના ભાગમા રૂ, શિવાલીકની ખીણ અને હિમાલયના દક્ષિણ ભાગમાં ચા, અને નિચાણના પ્રદેશમાં ડાગર થાય છે. સુરોખાર જમીન પરથી કેટલીક જગાએ જથાબંધ એકઠો કરવામાં આવે છે.

આ પ્રાંતોનુ ક્ષેત્રફળ મુબઈ ઇલાકાના ક્ષેત્રફળથી લગભગ અડધુ છે, પણ વસ્તી મુબઈ ઇલાકાથી આસરે દોઢી છે. આ ધાડી વસ્તીના મુલકમા ૮૫ ટકા હિદુ અને ૧૪ ટકા મુસલમાન છે. આ ભાગના લોકોની મુખ્ય ભાષા હિંદી અને બિહારી છે આ ભાગમાં એક લાખ કરતા વધારે વસ્તીવાળાં સાત શહેર છે. હિદુસ્તાનના કોઈ બીજા પ્રાતમા મોટાં શહેરની એટલી સંખ્યા નથી ઉદ્યોગમા કાનપુરમા સુતરાઉ અને ગરમ કાપડની મિલો છે, એ ઉપરાત ત્યાં ચામડાની બનાવટના કારખાના પણ છે બનારસમાં પિત્તળના વાસણ, અને કસબનુ કામ સારૂ બને છે.

ઇ. સ. ૧૮૦૧મા દોઆબ* અને રોહીલખડનો ભાગ સહાયકારી લશ્કરને પેટે અયોધ્યાના નવાબે લોર્ડ વેલેસ્લીને આપ્યા હતા. સીરજી§ અંજે ગામના કોલકરાર પ્રમાણે અંગ્રેજ સરકારને દિલ્હી અને આગ્રા પ્રાંત ઇ સ ૧૮૦૩મા મળ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૬માં અયોધ્યાના નવાબની ખરાબ વર્તણુકને લીધે અયોધ્યા ખાલસા કરવામાં આવ્યુ હતુ.

---

* દોઆબ એટલે બે નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ. દો=બે, અને આબ = પાણી. ગંગા અને જમના વચ્ચેનો પ્રદેશ

§ શિક્ષકે આ કોલકરાર કોની વચ્ચે, અને કયા વિગ્રહને અંતે થયા હતા તે કહેવું

आग्रा प्रांत.

ઇ. સ ૧૮૩૩મા આ પ્રદેશને બંગાળામાથી છુટો પાડી એનુ નામ વાયવ્ય પ્રાત રાખ્યુ હતુ, કારણ કે તે વખતે આની અગાડી કોઈ પણ મુલક અંગ્રેજ સરકારને તાબે નહોતો.

मुख्य शहेरोः—

अलाहाबाद (૧,૭૨ ૦૦) પ્રાંતનુ મુખ્ય શહેર લખનૌ, બનારસ અને કાનપુર કરતા પણ નાનુ છે આ શહેર ગંગા અને જમનાના સગમ ઉપર આવેલુ છે, અને અકબર પાદશાહે કિલ્લો બાધી એનું અસલ નામ પ્રયગ બદલી અલાહાબાદ રાખ્યુ હતુ.

बनारस (વારાણસી) **काशी** (૨,૦૪,૦૦૦) ગગાના ડાબા કિનારા પર હિંદુઓનુ જાત્રાનુ ઘણું મોટુ ધામ છે. નદી પર મોટા ઘાટો બાધેલા છે, અને ત્યા હજારો જાત્રાળુ દર રોજ નાહતા જોવામા આવે છે એ શહેરમા હિંદુઓના એટલા બધા દહેરા છે કે દરેક શેરીએ એકાદ મોટુ દહેરુ નજરે પડ્યા વગર રહેતું નથી. મસજીદો પણ ત્યાં ઘણી છે, અને કેટલીક જોવા લાયક છે. સસ્કૃત વિદ્યાના અભ્યાસનુ મુખ્ય સ્થળ હજુ કાશી છે

कानपुर, (૧,૭ ૦૦) ગગાના જમણા કિનારા પર લખનૌની નૈર્ઋત્યે ૪૬ માઈલ પર આવેલુ છે આ શહેર અનાજના વેપાર, સુતરાઉ તથા ગરમ કાપડ, તથા ચામડાના સામાન માટે પ્રખ્યાત છે. અહીં લશ્કરની છાવણી પણ છે આ શહેરમા ઇ સ ૧૮૫૭ના બળવા વખતે નાનાસાહેબે અંગ્રેજોની કતલ કરી હતી.

गाजीपुर (૩૯,૦૦૦) બનારસની પૂર્વ ગુલાબજળ તથા અફીણના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે

झांसी (૫૬,૦૦૦) મોટું રેલ્વે જકશન છે ઇ સ ૧૮૮૫-માં ગ્વાલીઅરનો કિલ્લો આપી અંગ્રેજ સરકારે સિંધીઆ સરકાર પાસેથી ઝાંસી લીધુ હતું.

आग्रा (૧,૮૫૦૦૦) જમના નદીના દક્ષિણ કિનારા પર છે. તે અકબર અને શાહજહાના વખતમા હિંદુસ્તાનની રાજધાનીનું

નગર હતું. આગ્રામા જોવા લાયક જુનાં મકાનો ઘણાં છે; અને તે સર્વમાં સૌથી ઉત્તમ શાહજહાંનો બંધાવેલો તાજમહાલ છે એ રોજાનું કામ તદ્દન આરસનુ છે, અને આજે પણ જાણે હમણાનો બંધાવેલો હોય એમ લાગે છે

कनोज પ્રાચીન કાળમા મોટુ શહેર હતું.

मथुरा (૬૦,૦૦૦) આગ્રાની વાયવ્યમા શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની જન્મભૂમિને માટે પવિત્ર ગણાય છે મથુરા પાસે આવેલુ **वृंदावन** (૨૩,૦૦૦) (વૃંદાવન=તુળસીનું વન) શ્રી કૃષ્ણે બચપણમા કરેલા વિહાર માટે ઘણીજ પવિત્ર જગા ગણાય છે

मीरत (૧,૧૬,૦૦૦) ગગા અને જમના વચ્ચે મોટુ લશ્કરી છાવણીનુ સ્થળ છે.

अलीगढ (૬૫,૦૦૦) આગ્રાની ઉત્તરે મુસલમાની મોટી કોલેજ માટે, **सहराणपुर** (૬૬,૦૦૦) વનસ્પતિ–વ્યવસ્થા–દર્શક બગીચા માટે, તેમજ હરદ્વાર પાસે આવેલુ **रुरकी** મોટામા મોટી એન્જીનીઅરિંગ કોલેજ માટે પ્રખ્યાત છે.

देहरादुन (૨૮,૦૦૦) નામના હવા ખાવાના ઉંચા સ્થળમાં જગલખાતાની કોલેજ તથા ચાના બગીચા છે

नैनिताल કમાઉન પ્રાતમા દરીઆની સપાટીથી ૬,૫૦૦ ફુટ ઉંચુ એક સુદર સરોવર પર આવેલુ છે ઉનાળામા આ પ્રાતનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર અહીં રહે છે

बरेली (૧,૨૫,૦૦૦) રોહીલખડમા મોટુ શહેર છે. એ ભાગમાં અફઘાનોની રોહીલા નામે જાતે જીતી લઈ વાસ કર્યો હતો, તેથી તે રોહીલખડ નામે ઓળખાય છે.

अयोध्या.

ઇ સ ની ૧૨મી સદીની આખરમા આ રાજ્ય મુસલમાનોના તાબામા આવ્યુ ત્યારથી તે ઇ સ. ૧૮૫૬મા એ રાજ્ય ખાલસા થયુ ત્યાસુધી આ પ્રાતમા મુસલમાની અમલ હતો. ઇ. સ ૧૭૪૦મા અયોધ્યાના નવાબે દિલ્હીના મોગલ પાદશાહની સત્તા છોડી દઈ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવુ શરૂ કર્યું હતું.

मुख्य शहेरो:–

लखनौ (૨,૬૦,૦૦૦) અયોધ્યાનુ મુખ્ય શહેર ગોમતી પર આવેલું છે. ત્યાં ઘણાં સુંદર મુસલમાની મકાનો આવેલાં છે.

फैजाबाद (૫૫,૦૦૦) ગોગ્રા ઉપર લશ્કરી છાવણીનુ સ્થળ છે. પાસે જુના અયોધ્યા શહેરનાં ખડેરા છે. અયોધ્યા શહેર શ્રી રામચદ્રજીના જન્મ, રાજ્ય વગેરે માટે બહુ પવિત્ર ગણાય છે.

देशी राज्य:–

रामपुर નામનું નાનુ મુસલમાની રાજ્ય રોહીલખડમાં છે. એનુ મુખ્ય શહેર **रामपुर** (૭૪,૦૦૦) ખેસ, દુપટ્ટા, અને ચાદરને માટે વખણાય છે. **गढवाल**નો રાજા રજપુત છે, અને એ રાજ્યનું મુખ્ય શહેર **तरी** છે, ઇ. સ. ૧૯૧૦થી બનારસના રાજાને રાજ્ય બક્ષવાથી તે પણ નવા સ્ટેટ તરીકે દાખલ થયુ છે.

पंजाब.

આગ્રા અને અયોધ્યાના સયુક્ત પ્રાંતની પશ્ચિમે પજાબ પ્રાંત આવેલો છે. આ પ્રાતમા પાંચ નદીઓ **झेलम, चिनाब, रावी, बिआस,** અને **सतलज** વહે છે, તે ઉપરથી એનું નામ પજાબ (પજ=પાંચ, અને આબ=પાણી) પડયું છે. ઇ. સ. ૧૯૦૧થી પંજાબમાથી પાચ જિલ્લા લઈ વાયવ્ય તરફના ડુગરી મુલકોમાં ઉમેરી એક નવો વાયવ્ય સરહદનો પ્રાન બનાવવામા આવ્યો છે. આ પ્રાતનો પોણો ભાગ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના કાપના મેદાનનો ભાગ છે આ મેદાનનો સૌથી ઉંચો ભાગ પજાબની પૂર્વ સરહદ પર આવેલો છે. આ પ્રદેશનો ઉત્તર ભાગ પહાડી છે. **सॉल्ट रेन्ज** (મીઠાના ડુગર) નામનો પહાડ ઝેલમ અને સિંધુ વચ્ચે પૂર્વે પશ્ચિમ (૫,૦૦૦ ફુટ ઉંચો) આવેલો છે. એમાથી મીઠું (સિંધવ) નીકળે છે, તેથી એનું નામ આવુ પડયુ છે ઉપર કહેલી પાચ નદીઓ ઉપરાત **सिंधु** અને **जमना** બે મોટી નદીઓ એક પશ્ચિમની સરહદ પર, અને બીજી પૂર્વની સરહદ પર વહે છે. પજાબની છેક દક્ષિણમાં **पंच नदी** (પજાબની પાંચ નદીઓનાં એકઠાં થએલાં પાણી) સિધુને મળે છે. ઝેલમ અને ચિનાબ કા-

કાશ્મીરમાંથી, રાવી અને બિઆસ હિમાલયના ડુંગરમાંથી, અને મોટામાં મોટી નદી સતલજ તિબેટમાંથી નીકળી એક બીજાને મળતા છેલ્લે પંજનદ બને છે. ઝેલમ અને રાવી ચિનાબને, અને બિઆસ અને ચિનાબ સતલજને મળે છે. આ નદીઓ વચ્ચેના પ્રદેશોને પણ દોઆબ કહે છે તેમા રાવી અને સતલજ વચ્ચેનો બારીદોઆબ ઘણોંજ વસ્તીવાળો અને ફળદ્રુપ ભાગ છે.

પંજાબની હવા શિઆળામા અતિશય ઠંડી, અને ઉનાળામાં અતિશય ગરમ છે ડુંગરમા ૪૦ ઈંચ વરસાદ પડે છે, પણ જેમ જેમ નીચે આવતા જઈએ છીએ તેમ તેમ ઓછો પડે છે દક્ષિણમાં વરસાદની તાણ નહેરોને લીધે લાગતી નથી આ પ્રાંતમા જેટલી નહેરો બાંધેલા છે તેટલી બીજા પ્રાંતમા નથી કાંગરાની* ખીણ ચાને માટે પ્રખ્યાત છે. આ ભાગમા મુખ્ય પાક ઘઉં છે, અને તે કરાચી બંદરથી ઈંગ્લાંડ મોકલવામા આવે છે એ ઉપરાંત ચોખા, બાજરી, મકાઈ, કઠોળ, તેલી બીઆ, અને રૂ પણ આ ભાગમાં પાકે છે. મુલતાનમા રેશમના કીડા ઉછેરવામા આવે છે, તેથી રેશમનો પણ થોડી પેદાશ છે. મીઠાના ડુંગરમાથી સિંધવ અને કાલાબાગ આગળથી ફટકડી નીકળે છે આ પ્રાંતની જમીનમાં કોઈ કોઈ જગાએ કોલસા પણ નજરે પડે છે.

આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ મુંબઈ ઇલાકાના ક્ષેત્રફળ કરતાં લગભગ પોણું છે, પણ વસ્તી લગભગ મુંબઈ ઇલાકાના ખાલસા મુલક જેટલી છે. એના ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગમા વસ્તી થોડી છે, અને લોકો શરીરે મજબુત બાંધાના છે સીખ† લોકોનું મૂળ સ્થાન પંજાબ છે, અને તેઓની સંખ્યા ૨૧ લાખ કરતા પણ વધારે છે આ લોકો ખાસ લાહોર, અમૃતસર, જાલંધર, અંબાલા, અને ફીરોજપુર તરફ વધારે જોવામા આવે છે મુસલમાનોની વસ્તી આ પ્રાંતના અડધા કરતાં

* શિક્ષકે નકશા પર કાંગરાની ખીણનો પ્રદેશ બતાવવો અને ૧૯૦૫મા ધરતીકંપથી ત્યાં જે નુકસાન થએલું તે વાત કહેવી. (જુઓ શાળાપત્ર પુ૦ ૪૪મુ અંક ૮મો)

† સીખ લોકો કોણ છે, તથા તેઓ કેવી સારી નોકરી બજાવે છે તે વિષે શિક્ષકે કહેવું.

વધારે છે, પણ તેઓ ઘણે ભાગે પશ્ચિમ ભાગમાં વસે છે. લોકોની મુખ્ય ભાષા પંજાબી અને હિંદી છે લોકોનો મુખ્ય હુન્નર સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ અને શાલ બનાવવાનો છે. ખાસ કરીને શાલને માટે આ પ્રાંત અને કાશ્મીર પ્રસિદ્ધ છે અફ્‌ઘાનિસ્તાનના લોક જોડે આ પ્રાંતનો વેપાર ચાલે છે અને તે બાજુએથી મુખ્ય ચીજો ઊન મેવો હીંગ, અને ઘોડા આવે છે.

ઇ સ ૧૮૪૯મા સીખ વિગ્રહો પછી આ પ્રાંત ખાલસા કરવામા આવ્યો ત્યારે અહીં ચીફ કમિશનરની નીમણુક કરવામાં આવતી હતી, પણ ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૮૫૯થી આ પ્રાંતનો ઉપરી અધિકારી લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર ઠેરવવામાં આવ્યો છે.

मुख्य शहेरोः–

लाहोर (૨,૨૯,૦૦૦) આ પ્રાંતનું રાજ્યમથક રાવી નદી પાસે આવેલુ છે સીખવંશની ગાદી સ્થાપનાર રણજીતસિંહનો મહેલ, તથા તેની કબર એ બે ઘણા જોવા લાયક મકાનો આ શહેરમાં છે. અકબરે થોડો વખત આ શહેરમા પોતાની રાજધાની રાખી હતી અહીંથી થોડે છેટે **मियानमिर**મા લશ્કરી છાવણી છે.

दिल्ही (૨,૩૩,૦૦૦) જમના નદીના જમણા કિનારા પર મુસલમાનોની છેલ્લી રાજધાનીનું નગર હતું આ શહેર અને તેની આસપાસની જગા **हस्तिनापुर** વગેરે જુદે જુદે નામે છેક પાંડવ કૌરવના વખતથી ઇતિહાસમા પ્રખ્યાત છે હાલનું દિલ્હી શાહજહાના વખતમા બંધાએલુ કહેવાય છે એમા જુમામસજીદ, મોતીમસજીદ, બાદશાહી મહેલો, કુતુબમિનાર વગેરે જોવા લાયક મકાનો છે આગલા દિલ્હી શહેરનાં ખંડેરો આજુબાજુ જોવામાં આવે છે. અહીંની શેતરંજી તથા માટીના વાસણ વખણાય છે અને ૧૯૧૨થી હિંદની રાજધાનીનુ શહેર કલકત્તાને બદલે દિલ્હી થયુ છે

अमृतसर (૧,૫૩,૦૦૦) રાવી અને બિઆસ વચ્ચેના દોઆબમા સીખ લોકોનું જાત્રાનુ મોટું ધામ છે. એક સીખ ગુરુએ અહીં અમૃતસર નામનું તળાવ બંધાવ્યુ છે, અને તે ઉપરથી

શહેર અમૃતસર કહેવાય છે ગરમ શાલ, રેશમી અને સુતરાઉ કાપડના વેપાર માટે આ શહેર પ્રખ્યાત છે.

अंबाला (૮૦,૦૦૦) સતલજ અને જમના વચ્ચે લશ્કરની છાવણીનું સ્થાન છે

पाणीपत (૨૭,૦૦૦)નું ઇતિહાસમા આટલુ બધુ પ્રખ્યાત થએલું મેદાન દિલ્હી અને અંબાલા વચ્ચે મધ્ય ભાગમા આવેલુ છે.

स्थानेश्वर અંબાલાની દક્ષિણે ઐતિહાસિક શહેર છે. એની પડોશમાં મહાભારતમાં લખેલુ **कुरुक्षेत्र** મેદાન છે.

सीमला હિમાલયના એક ફાંટા ઉપર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. આ ટેકરી ૭,૨૦૦ ફુટ દરીઆની સપાટીથી ઉચી છે, અને ત્યાં ઉનાળામાં વાઇસરોય સાહેબ રહે છે. પહેલા ગવર્નર જનરલ જે અહીં રહ્યા હતા તે લોર્ડ આમ્હર્સ્ટ હતા. એ સ્થળ મુબઇથી ૧,૨૦૦ માઇલને અંતરે આવેલુ છે, અને ત્યાં જતા ૪૫ કલાક લાગે છે છેક સીમલા સુધી રેલવેની સગવડ છે સીમલાથી ૩૨ માઇલને છેટે **कसावली** છે, અને તે હડખાયા જનાવરથી કરડેલા દરદીના દવાખાના માટે પ્રસિદ્ધ છે

मुलतान (૭૯,૦૦૦) **रावळपींडी** (૮૬,૦૦૦), અને **सियाळकोट** (૫૮ ૦૦૦) લશ્કરી છાવણીના સ્થાન છે

* **अलिवाल, सोब्राउन, फिरोजशहेर, मुडकी, गुजरात,** અને **चिलीअनवाला** ઐતિહાસિક શહેરો છે

देशी राज्यो.

પંજાબનાં દેશી રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ કાઠિઆવાડથી પોણાબેગણું છે, અને તેમા વસ્તી કાઠિઆવાડથી દોઢી છે એમા ૩૪ રાજ્યો છે, પણ તેમાના ઘણા તો બહુ નાના છે.

भावलपुरનું મોટુ મુસલમાની રાજ્ય (૧૫,૦૦૦ ચો. મા.) સતલજ અને સિંધુની દક્ષિણે આવેલુ છે. એ રાજ્ય મોટા રણ સુધી લાંબી ચીચરવટી છે. આ રાજ્યની રાજધાની **भावलपुर** છે.

पतिआळा સીખ રાજયોમા મોટુ (૫,૪૦૦) અને ફળદ્રુપ

---

* શિક્ષકે આનો ઇતિહાસ જોડેનો સબધ બતાવવો.

છે. આ રાજ્યનુ મુખ્ય શહેર पतिआळा (૫૪,૦૦૦) છે. આ ઉપરાંત झींद, नभा, कपुरथला, फरीदकोट અને मुद्दी, એ નાનાં સીખ રાજ્યો છે.

वायव्य सरहदनो प्रांत.

પંજાબની પશ્ચિમે જે નવો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો છે તે વાયવ્ય સરહદનો પ્રાત નામે ઓળખાય છે. એ પ્રાતમા પંજાબના પાચ જિલ્લા અને કેટલીક એજન્સિઓ જેવી કે–दीर, स्वात, चित्राळ, खाईबर, कुरम વગેરે આવેલી છે આ પ્રાત ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે, અને એ ચીફ કમિશનર એમાની એજન્સિઓ માટે એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ છે એ પ્રાતનો ખાલસા મુલક આપણા ઉત્તર વિભાગથી સહેજ મોટો છે, પણ વસ્તી આપણા વિભાગની અડધીથી થોડી વધારે છે.

આ પ્રાત પહાડી મુલક છે. માત્ર સિંધુ નદી તરફનોજ મુલક ફળદ્રુપ છે આ ભાગમા હિંદુસ્તાનમા આવવાનો મોટો માર્ગ खाईबर घाट પેશાવરની પશ્ચિમે અને કાબુલ નદીની દક્ષિણે આવેલો છે આ પ્રાતની ખેતી લાયક જમીનમાં ઘઉં, જવ, અને બીજાં અનાજો, તેલી બીઆં, રૂ, વગેરે થાય છે

લોકો પઠાણ જાતના મુસલમાન છે. દક્ષિણમા રહેનારા મુસલમાનો વાઝીરી નામે, અને ઉત્તરમાના કોહિસ્તાની નામે ઓળખાય છે. પહાડોમા લોકો પુશ્તુ ભાષા, અને મેદાનના મુલકમા ઉર્દુ અને પંજાબી બોલે છે. લોકોનો મુખ્ય વેપાર અફઘાનિસ્તાન જોડે છે.

मुख्य शहेरोः–

पेशावर (૯૮,૦૦૦) આ પ્રાંતનુ મુખ્ય શહેર છે, અને એમા લશ્કરની મોટી છાવણી છે.

डेराइसमाइलखान (૩૨,૦૦૦) ગોશાલ ઘાટમાથી ગઝની જવાના રસ્તા પર સિંધુ નદી પર આવેલુ ગામ છે.

चित्राल, कोहाट, [illegible]इसआबाद અને आबटाबाद બીજાં નાના શહેરો છે.

બલુચિસ્તાન.

વાયવ્ય સરહદ પરના પ્રાંતની દક્ષિણે બલુચિસ્તાન આવેલો છે. એમાંનો ૪૬,૦૦૦ ચો. મા એટલે કાઠિઆવાડથી બમણો મુલક ખાલસા છે, અને બાકીનો ૮૭,૦૦૦ ચો મા. જેટલા પ્રદેશ પર દેશી રાજ્યોનો અમલ છે આ ખાલસા મુલકનો ઇ. સ. ૧૮૮૮-માં એક પ્રાંત બનાવવામા આવ્યો હતો, અને તે વાઇસરોયની દેખરેખ નીચે છે, એટલે તે હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યનો ભાગ છે આ પ્રાંતનો ચીફ કમિશનર તે આ ભાગમા આવેલા દેશી રાજ્યોનો એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ છે.

આ પ્રાંત ઇરાનની ઉચ્ચ પ્રદેશના અગ્નિ ખુણાનો પહાડી અને રણનો ભાગ છે સુલેમાન પર્વત તરફનો એનો ભાગ ઘણોજ ઉચો છે અહીં શિઆળામા હવા ઘણીજ ઠંડી અને ઉનાળામા અતિશય ઉષ્ણ રહે છે સિંધુ નદીના કિનારાથી બોલન ઘાટ સુધીનો માર્ગ ઉનાળામા હિંદુસ્તાનમા ઉચામા ઉચા ઉષ્ણતામાનવાળો પ્રદેશ છે.

આ ભાગના ખાલસા મુલકની વસ્તી ૪ લાખ અને દેશી રાજ્યોની વસ્તી ૪ લાખ છે લોકો બે જાતના છે. બલુચી આર્ય જાતના, અને બ્રહુઈ મોગલ જાતના છે, પણ બને મુસલમાની ધર્મ પાળે છે આ પહાડી લોકો ઘણા મજબુત છે.

मुख्य शहेरोः—

क्वेटा (૩૪,૦૦૦) ચીફ કમિશનરનુ રહેવાનું સ્થળ બોલન ઘાટના ઉત્તર છેડાથી ૨૮ માઇલ પર દરીઆની સપાટીથી ૫,૫૦૦ ફુટ ઉંચાઈએ આવેલુ છે સિંધના સક્કર શહેરથી ક્વેટા સુધી રેલવે છે.

खिलात ખાનની રાજધાની ૬૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ ક્વેટાની દક્ષિણે ૮૪ માઇલ પર આવેલુ છે. ખિલાતના ખાનના તાબામા મોટો પ્રદેશ છે, અને એ હિંદુસ્તાનની સરકારનો તાબાનો રાજા છે.

अजमेर म्हेरवाडा.

પંજાબની દક્ષિણે રજપુતાના એજન્સિ આવેલી છે તે મધ્યે **अजमेर म्हेरवाडा** નામનો નાનો ૨,૭૦૦ ચો. મા. નો બ્રિટિશ પ્રાંત આવેલો છે. ઇ. સ. ૧૮૧૮ના સિંધીઆ સરકારની જોડે થએલા તહનામાની રૂએ અંગ્રેજ સરકારને અજમેર પ્રાંત મળ્યો હતો. મ્હેરવાડા પ્રાંત ૧૮૨૦મા જીતી અજમેરમા જોડી દેવામાં આવ્યો હતો રજપુતાનાના બીજા ભાગની માફક આમા ખેતી કરવા લાયક જમીન ઘણી થોડી છે, તે છતા ફળદ્રુપ જમીનમા મકાઈ, જવ, જુવાર, અને બાજરી થાય છે આ પ્રાંતનો ચીફ કમિશનર રજપુતાનાનો એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ છે. આ પ્રાંતમા વસ્તી ૫,૦૦,૦૦૦ છે.

આ પ્રાંતનુ મુખ્ય શહેર **अजमेर** (૮૬,૦૦૦) ઇ. સ. ૧૪૫-માં અજા રાજાએ વસાવેલુ કહેવાય છે આ શહેર રજપુતાના એજન્સિના એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલનુ મદર સ્ટેશન છે શહેરમા રાજકુમારોને શીખવવા સારૂ એક મહાવિદ્યાલય છે. એમાં ખાજે મુએઝીન-ઉદ્દ દીન ચીશતીની દરગાહ છે અને તેના માનમા છ દિવસનો મોટો મેળો ભરાય છે.

मध्य प्रांतो अने वराड.

રજપુતાના એજન્સિની પૂર્વમા મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિ આવેલી છે, અને તેની દક્ષિણે **मध्य प्रांतो** અને **वराड** આવેલા છે આ ભાગ અસલ ગોંડવાના નામે ઓળખાતો હતો, કારણ કે ગોંડ નામની અનાર્ય પ્રજાના અહીં રાજ્ય હતા

આ "નૉન રેગ્યુલેશન" પ્રાંત ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે. વરાડ પ્રાંત નિજામના તાબાનો મુલક હતો, પણ તે ઇ. સ. ૧૮૫૩માં કરજ પેટે અંગ્રેજ સરકારને આપવામા આવ્યો હતો, અને હાલ તેને મધ્ય પ્રાંતોમા જોડી દેવામા આવ્યો છે. આ પ્રાંતો લગભગ મદ્રાસ ઇલાકા જેવડા છે, પણ વસ્તી મદ્રાસ ઇલાકાથી લગભગ ત્રીજે ભાગે છે.

આ પ્રાંતોનો ઘણો ભાગ પહાડો અને જંગલોથી છવાએલો છે. **विंध्य** અને **सातपुडा** એ બે મુખ્ય પર્વતો છે. નદીઓના મુખ તરફનો એમાંનો પ્રદેશ નીચો છે **अमरकंटक** જબલપુરના અગ્નિ ખુણાનાં ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને ત્યાંથી નર્મદા નદી નીકળે છે. **नर्मदा** અને **तापी** ઉપરાંત બીજી પણ નાની નદીઓ આ પ્રાંતોમાં વહે છે **वर्धा** સાતપુડાના પર્વતમાંથી નીકળી ગોદાવરીને મળે છે. **वाईनगंगा** ઉપલી નદીને મળે છે, અને પછી આગળ એ બે નદીના પાણી **प्राणहिता** નદીને નામે ઓળખાય છે. **पेनगंगा** વરાડની દક્ષિણ સરહદ પર આવેલી છે, અને તે પણ વર્ધાને મળે છે. **पूर्णा** નદી વરાડમાં થઈ તાપી નદીને મળે છે.

વરાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં ગરમી વધારે લાગતી નથી, પણ નાગપુરના મેદાનમાં ઉનાળામાં તાપ સખત પડે છે મધ્ય પ્રાંતોનો ⅔ ભાગ જંગલ છે જંગલોમાં સાગ અને સાલ મુખ્ય ઇમારતી લાકડાં છે. વળી લાખ અને રેશમ પણ જંગલમાં એકઠું કરવામાં આવે છે વરાડ પ્રાંત ઘણોજ ફળદ્રુપ છે, અને મધ્ય પ્રાંતોમાં પણ સપાટ ભાગમાં પુષ્કળ અનાજ પાકે છે મુખ્ય પાક ઘઉં, ડાંગર, રૂ, તુવેર, અને તેલી બીઆ છે છત્તિસગઢમાં ઘઉં, અને વરાડમાં મુખ્ય પાક રૂનો છે મહા નદી અને વાઈનગંગાના પ્રદેશમાં ડાંગર થાય છે આ ભાગમાં કોયલાની ખાણો છે, અને ઉંચું લોખંડ નીકળે છે

આ પ્રાંતોમાં ચાર ભાગ હિંદુ અને એક ભાગના ગોંડ જાતના અનાર્ય લોક વસે છે. મધ્ય પ્રાંતોમાં લોકોની મુખ્ય ભાષા હિંદી છે, પણ મરાઠી, ઉર્દુ, ગોંડ, અને તેલુગુ ભાષા કોઈ કોઈ જગાએ બોલાય છે વરાડમાં મુખ્ય ભાષા મરાઠી છે. નાગપુરમાં સુતર વણવાની અને કાંતવાની મિલો છે

ઇ સ ૧૮૫૩માં નાગપુરનો છેલ્લો ભોસલે રાજા વારસ વિના મરણ પામવાથી તેના તાબાનો મુલક ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો. ઇ સ. ૧૮૬૧માં કેટલોક ભાગ જુના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી અને કેટલોક મદ્રાસ ઇલાકામાંથી લઈ મધ્ય પ્રાંતો નામનો

પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૦૨માં મધ્ય પ્રાંતોમાં વરાડ જોડવામા આવ્યો, તેથી મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ એવું આ ભાગનું નામ રાખવામાં આવ્યુ છે. ઈ. સ. ૧૯૦૫માં પૂર્વનો સબલપુર જિલ્લો બગાળામા જોડી દેવામાં આવ્યો.

મુખ્ય શહેરોઃ--

नागपुर (૧,૦૧,૦૦૦) મધ્ય પ્રાંતોની રાજધાની, ચીફ કમિશનરનુ મુખ્ય સ્થાન, અને વેપારનું મથક છે. એ શહેરથી નવ માઈલ પર કામટીમાં લશ્કરી છાવણી છે.

जबलपोर (૧,૦૧,૦૦૦) સાતપુડાની ઉત્તરે દરીઆની સપાટીથી ૧,૩૦૦ ફુટ ઉંચુ છે. આ રેલવેનુ તથા વેપારનુ મોટું સ્થળ છે.

सागर (૪૨,૦૦૦) ની હવા ઉંચાણને લીધે ઘણી સારી છે. ત્યા લશ્કરી થાણું છે

बुरानपुर (૩૩,૦૦૦) તાપી નદીના ઉત્તર કિનારા પર રેશમી અને કસબી કાપડ માટે વખણાય છે. એની પડોશમાં **असीरगढ**-નો કિલ્લો છે આ ઉપરાંત **खंडवा** (૧૬,૦૦૦), **पंचमढी**, **रायपुर** (૩૨,૦૦૦), અને **चांदा** (૧૬,૦૦૦) નાના ગામો છે. પચમડીમાં ઉનાળામા ચીફ કમિશનર રહે છે. ચાંડા ગોડની જુની રાજધાની મધ્ય પ્રાંતોના નૈર્ઋત્ય ભાગમા છે

वराड.

इलीचपुर (૨૬,૦૦૦) વરાડમાં મોટુ શહેર છે, અને મુસલમાની રાજ્યની એક વખતે રાજધાની હતી.

उमरावती (૪૦,૦૦૦) રૂના વેપારનુ મોટું મથક છે. આ ઉપરાંત **अकोला** (૨૯,૦૦૦) અને **आर्गाम*** બીજાં નાનાં શહેરો છે.

देशी राज्यो.

મધ્ય પ્રાંતોના દેશી રાજ્યોનો વિસ્તાર કાઠિઆવાડથી દોઢમણો છે, પણ વસ્તી કાઠિઆવાડથી પોણી છે. એ રાજ્યોમાં

*ઐતિહાસિક શહેર.

ઘણે ભાગે જંગલો આવેલાં છે, અને અનાર્ય પ્રજા રહે છે. એ રાજ્યોમાંનું મોટું રાજ્ય **बस्तार** છે, અને તેની રાજધાની **जगदलपुर** ઇંદ્રાવતી નદી પર છે.

देशी राज्यो.

હિંદુસ્તાનમા નાના મોટા ૬૮૦ દેશી રાજ્યો છે. તેમાંનાં ૪૮૦ રાજ્યો તો ઘણા નાના છે બાકીના રાજ્યોમાના મોટા જે પ્રાંતોની અંદર આવેલાં છે, તે પ્રાંતોના ઉપરી અધિકારીની દેખરેખ નીચે છે **काश्मीर, गायकवाड, निजाम,** અને **म्हैसुर** એ ચાર મોટાં રાજ્યો વાઇસરોયની દેખરેખ નીચે છે, એટલે તેની તરફથી ત્યા રેસિડેંટો રાજાઓને સલાહ આપવા રહે છે આ ચાર મોટા રાજ્યો ઉપરાંત રાજ્યોના સમૂહની બે એજન્સિઓ **रजपुताना,** અને **मध्य हिंद एजन्सि** પણ વાઇસરોયની દેખરેખ નીચે છે, એટલે કે તેની તરફનો અધિકારી એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ એ એજન્સિઓમા રહી રાજ્યો પર દેખરેખ રાખે છે આ મોટાં રાજ્યોમાના ગાયકવાડી રાજ્યનુ વર્ણન મુબઈ ઇલાકાની ભૂગોળમા શીખી ગયા છો, માટે બાકીના ત્રણ રાજ્યો, અને બે એજન્સિની ભૂગોળનુ વર્ણન હવે આપવામા આવશે.

काश्मीर.

પંજાબની ઉત્તરે જે મોટુ **काश्मीर**નુ દેશી રાજ્ય આવેલું છે તે હિંદુસ્તાનનો છેક ઉત્તરનો ભાગ છે એનો નૈર્ઋત્યને ભાગ કાશ્મીરની ખીણ કહેવાય છે અહીં મોગલ શહેનશાહો ઉનાળામા આવીને રહેતા હતા. ઉત્તરમા બાલિસ્તાનનો, ઇશાનમા લાડકનો, અને દક્ષિણમા જમ્મુનો મુલક કાશ્મીરના રાજાના તાબા હેઠળ હોવાથી, આખુ રાજ્ય હાલ કાશ્મીર કહેવાય છે. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮૧,૦૦૦ ચો મા છે

કાશ્મીર ખીણ અને પહાડોનો પ્રદેશ છે. આ રાજ્યમાં બરફથી છવાએલા શિખરો અથવા બરફની નદીઓ (ગ્લેશીઅર)

પણી છે. નૈઋત્યની ખીણ જે ખરૂ કાશ્મીર છે, તે ૮૦ માઈલ લાંબી, અને ૨૦ થી ૨૫ માઈલ પહોળી, અને ૫,૦૦૦ થી ૬,૦૦૦ ફુટ ઉંચી છે એવુ ધારવામા આવે છે કે એક વખત આ ખીણ સરોવરનું તળીઉં હતું. કાશ્મીરમા દાખલ થતી વખતે સિંધુ નદીની દરીઆની સપાટીથી ઉંચાઈ ૧૪,૦૦૦ ફુટ છે, અને કાશ્મીરમાથી પંજાબમા દાખલ થતી વખતે એની ઉંચાઈ ૪,૦૦૦ ફુટ છે ઉપલી બીના બનાવી આપે છે કે સિંધુનું પાણી કાશ્મીરમાં ૧૦,૦૦૦ ફુટ નીચે ઉતરવાથી ઘણી ઝડપથી વહેતુ હશે.

કાશ્મીરની ખીણની હવા ટાઢી અને ઘણીજ આનંદદાયક છે. મેવો, અને અનેક જાતના ફૂલ આ ખીણની અંદર થાય છે. એનો પાક પંજાબના જેવો છે કાશ્મીરી શાલો તિબેટના બકરાના ઊનમાથી બનાવવામા આવે છે, અને તે ઘણી કીમતી હોય છે, તેમજ ઘણી વખણાય છે. ઊંટના વાળની મેળવણીનુ પશમીના નામનુ સુંદર કપડુ પણ ત્યા બને છે.

આ પ્રાંતના વસ્તી ૩૧,૫૮,૦૦૦ છે, અને ક્ષેત્રફળ જોતાં એ ઘણીજ ઓછી છે, પણ તેનુ કારણ એ છે કે મુલક પહાડી છે. ઉત્તરમા અને પૂર્વમા વસનારા લોકો મોગોલ જાતના છે, અને તેઓ બૌદ્ધ અથવા મુસલમાની ધર્મ માને છે. મધ્ય ખીણના રહેવાસી કાશ્મીરી ઘણે ભાગે મુસલમાન છે, પણ ડુંગરમાં રહેનારા ડોગરા ઘણે ભાગે હિંદુ છે. કાશ્મીરીઓ ગૌર વર્ણના અને ખુબસુરત છે કાશ્મીરમાથી અનાજ, ઈમારતી લાકડુ, શાલ, મેવો, ઘી, વગેરે પંજાબ મોકલવામા આવે છે

રાજા ડોગરા જાતના રજપુત છે, અને સીખ લોકોનો મુલક જીતી લીધા પછી ઇ. સ ૧૮૪૬ મા લોર્ડ હાર્ડિન્ગે હાલના રાજાના વંશમાં આ મુલક સોપ્યો હતો.

મુખ્ય શહેરોઃ–

શ્રીનગર (૧૨૬,૦૦૦) રાજધાની અને મહારાજાનું ઉનાળામાં રહેવાનું સ્થળ ઝેલમ નદી પર ૫,૨૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ કાશ્મીરની ખીણના મધ્ય ભાગમાં આવેલુ છે. આ ઘણીજ રમણીય

જગા છે, અને શેરીમા હોડીમા બેસી ફરાય છે. લોકો ઘરોની અગાસી પર ફૂલના કુડા મૂકી બાગ બનાવે છે.

जम्मु (૩૬,૦૦૦) પંજાબના સિયાળકોટની ઈશાનમાં ૨૫ માઇલ પર આવેલું છે. કાશ્મીરનો રાજા કાશ્મીર અને જમ્મુનો મહારાજા કહેવાય છે.

लेह લાડકનુ મુખ્ય શહેર છે. એ સિંધુ નદી પર આવેલુ છે. ચિનાઈ-તુર્કસ્તાનનો વેપાર આ સ્થળને હાથ છે.

रजपुताना एजन्सि.

રજપુતાના એજન્સિનો પ્રદેશ પંજાબની દક્ષિણે આવેલો છે. એમાં ૨૦ રાજ્યો છે. તેમાના ૧૭ રજપુત રાજ્યો, ૨ જાટ સંસ્થાનો, અને ૧ મુસલમાની રાજ્ય છે આ બધાં રાજ્યનો ઉપરી અમલદાર એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ અજમેર રહે છે, અને તેના હાથ નીચેના અમલદારો રેસિડંટો જુદા જુદા રાજ્યમા રહે છે. આ બધાં રાજ્યોનુ ક્ષેત્રફળ આપણા ગુજરાતથી લગભગ બમણું છે, પણ વસ્તી ગુજરાતથી મહેજજ વધારે છે. મુખ્ય રાજ્યો **उदेपुर** અથવા **मेवाड, जोधपुर, बिकानेर** અને **जेसलमीर** છે. નાના રાજ્યો **बुंदी, कोटा, किशनगढ, भरतपुर** અને **धोळपुर** (જાટ), અને **टोंक** (મુસલમાન) છે.

अरवल्ली डुंगर રજપુતાના એજન્સિના મધ્ય ભાગમા આવેલો છે ડુગરાની પશ્ચિમનો ભાગ સપાટ મેદાન છે, અને તેમાં કોઈ કોઈ જગાએ રેતીના ડુંગર નજરે પડે છે વાયવ્ય તરફનો ભાગ તદ્દન રણનોજ પ્રદેશ છે ડુગરાની પૂર્વનો ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. એ ઉચ્ચ પ્રદેશનો નૈઋત્યભાગ ફળદ્રુપ છે. અરવલ્લીના દક્ષિણ ભાગમા **आबु शिखर** હવા ખાવાનું સ્થળ છે, અને ઉનાળામા એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ અહીં રહે છે આ ભાગમા નદીઓ થોડી છે. **लुणी** અજમેર આગળ અરવલ્લીના ડુગરમાથી નીકળી કચ્છના રણમા પડે છે એનું પાણી ખારૂં છે. **चंबल** મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિના પહાડોમાથી નીકળી ઉત્તરમાં આગ્રા આગળ જમનાને મળે છે. **बनास** નામની નાની નદી ચબલને મળે છે. ચબલ નદી રજપુતાનાની પૂર્વ સરહદ છે.

અરવલ્લી ડુંગરના પશ્ચિમ ભાગમાં વરસાદ ઓછો પડે છે, અને પૂર્વ ભાગમા વધારે પડે છે, તેથી પૂર્વ ભાગ વધારે ફળદ્રુપ છે. વાયવ્ય તરફ અતિશય ટાઢ, અને અતિશય તાપ પડે છે. રજપુતાના એજન્સિ ખેતીનો પ્રદેશ નથી. પાણીની તાણને લીધે પૂર્વ તથા દક્ષિણ ભાગ સિવાય બીજી કોઈ જગાએ એ પાક થતાજ નથી ઘઉં અને મકાઈ મુખ્ય અનાજ છે. **सांबर** સરોવર પર મીઠું પકવવામા આવે છે આ રણના પ્રદેશમાં મુખ્ય જનાવર ઊંટ છે. વિકાનેર તરફ ઊંટના લશ્કરની ટુકડીઓ છે. ખેતી તથા ગાડીના કામમાં પણ એ બાજુએ ઊંટજ વપરાય છે.

રજપુતાનામા મુસલમાનોની વસ્તી ઓછી છે રાજાઓ રજપુત (રાજપુત્ર) છે, તેથી આ ભાગનું નામ રજપૂતસ્તાન—રજપુતાના પડેલુ છે. લોકો મારવાડી અને ઉર્દુ અથવા હિંદી ભાષા બોલે છે.

मुख्य राज्यो:--

जोधपुर અથવા **मारवाड**નું રાજ્ય બધામા મોટું (૩૫,૦૦૦ ચો મા) છે એ રાજ્યમા વસ્તી ૨૦,૫૭,૦૦૦ છે, અને લોકો મારવાડી નામે ઓળખાય છે આ રાજ્યની મુખ્ય પેદાશ બાજરી, મઠ, અને જુવાર છે. એની રાજધાનીનુ નગર **जोधपुर** (૬૦,૦૦૦) ઇ. સ ની ૧૪મી સદીમા જોધા નામના રાજાએ વસાવ્યુ હતું

जयपुरનું **राज्य** જોધપુરના રાજ્યથી ક્ષેત્રફળમાં અડધુ છે, પણ તેમાની વસ્તી (૨૬,૩૬,૦૦૦) જોધપુરના રાજ્ય કરતા વધારે છે. એની રાજધાનીનુ નગર **जयपुर** (૧,૩૭,૦૦૦) જયસીંગ બીજાએ ઇ. સ. ૧૭૨૮મા વસાવ્યુ હતું એ શહેરના રસ્તાઓ તથા મકાનો એક સરખા બાંધેલા છે. હિંદુસ્તાનમા જોવા લાયક શહેરમાંનુ આ એક છે શહેરમા ગ્રહસ્થાન તથા વેધશાળા જોવા લાયક છે.

उदेपुर અથવા **मेवाड**નું રાજ્ય જયપુર કરતાં પણ નાનું છે, અને તેમા વસ્તી ૧૨,૯૩,૦૦૦ છે રજપુત રાજાઓમાં ઉદેપુરના રાજા ઉંચા કુળના ગણાય છે, કારણ કે તેઓએ પોતાની બેટી કોઈ પણ મુસલમાન રાજાને લગ્નમા આપી નથી. એની રાજધાની **उदेपुर** (૪૬,૦૦૦)માં રાજાનો મહેલ ઘણોજ સુંદર છે. એની

ઈશાનમાં ઉદેપુરના રાજ્યની જુની રાજધાની **चितोड** છે. એની ઉત્તરે ૧૨ માઈલ પર એકલિંગજી મહાદેવનું દહેરૂ, અને તેનાથી થોડે છેટે શ્રી નાથજીનું વૈષ્ણવોનુ જાત્રાનું મોટું ધામ છે.

विकानेरના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ઉદેપુરના રાજ્યથી લગભગ બમણું છે, પણ વસ્તી (૭,૦૦,૦૦૦) ઉદેપુરના રાજ્યથી લગભગ અડધી છે એનો રાજા જોધપુરના રાજાના વશનો છે, કારણ કે જોધાના છોકરા વિકાએ **विकानेर** (૫૩,૦૦૦) ઈ સ ૧૪૩૯મા વસાવ્યુ હતુ ઘણી ઉડાઈએ ખોદવાથી આ રાજ્યના કુવાઓમા પાણી નીકળે છે.

जेसलमीरના રાજ્યનુ ક્ષેત્રફળ ૧૬,૦૦૦ ચો મા છે, પણ વસ્તી ઘણીજ ઓછી (૮૮,૦૦૦) છે. આ રાજ્યનો લગભગ બધો ભાગ રેતીનું રણ છે રાજા યદુભટ્ટી જાતનો રજપુત છે. ઈ. સ ૧૧૫૬મા જેસલ નામના રાજાએ **जेसलमीर** (૧૧,૦૦૦) નગર વસાવ્યુ હતું અહીં પણ ૨૦૦–૩૦૦ ફુટ જમીન ખોદ્યા પછી પાણી નીકળે છે.

भरतपुरના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ થોડુ (૧૯,૦૦ ચો. મા) છે, પણ દેશ ફળદ્રુપ છે આ જાટ નામના રજપુત રાજાનો પ્રદેશ છે, અને એની રાજધાની **भरतपुर** (૪૪,૦૦૦) આગ્રાની પશ્ચિમે આવેલુ છે ભરતપુર શહેરનો માટીનો કિલ્લો ઘણો મજબુત ગણાતો હતો ભરતપુર પાસે **दींग**મા રાજાનો મહેલ હિંદુસ્તાનનાં સુંદર મકાનોમાનો એક છે.

आबु શિરોહીમા એક માઈલ ઉચ્ચુ હવા ખાવાનુ સ્થળ છે આરસની ઘણીજ સુંદર કોરણીવાળા જૈન દહેરા માટે એ પ્રખ્યાત છે.

मध्य हिंदुस्तान एजन्सि.

રજપુતાના એજન્સિની પૂર્વે આવેલી આ એજન્સિ ૧૪૮ નાના રાજ્યોની બનેલી છે. તેમા **सिंधीआनुं राज्य** મોટામાં મોટું છે એમાના ૧૨૪ રાજ્ય તો એટલા નાના છે કે તેમાનાં કોઈનુ ક્ષેત્રફળ ૫૦૦ ચો. મા કરતા વધારે નથી. આ બધા રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ કાઠિઆવાડથી ચારગણું છે, અને વસ્તી પણ ચાર-

ગણી છે. આ એજન્સિના એક ભાગમાં ગ્વાલીઅર (સિંધીઆનું)નું રાજ્ય, અને પ્રાચીન માળવાનો ઘણોખરો ભાગ છે, અને બીજામાં બુંદેલખંડ માહેલા દેશી રાજ્યો, અને રેવાનું મોટું રાજ્ય છે. આ બે ભાગો વચ્ચે સંયુક્ત પ્રાંતની એક સાંકડી પટી (ઝાંસીનો મુલક) આવેલી છે. મધ્ય પ્રાંતોનો સૌથી ઉત્તરનો સાગર જિલ્લો આ પટીને મળે છે.

આ પ્રદેશની ઉંચાઈ ૯૦૦ થી ૨,૦૦૦ ફુટ છે, અને એનો ઢોળાવ ઉત્તર અને ઈશાન તરફનો છે વિંધ્યાચળનો ઉત્તરનો પ્રદેશ માળવાનો ઉચ્ચ પ્રદેશ કહેવાય છે. બુંદેલખંડ અને રેવા પહાડી મુલક છે, અને તેમા દક્ષિણે મોટા મોટા જંગલો છે. એમા विंध्य અને सातपुडा પર્વતો આવેલા છે. વળી कमुर નામની વિંધ્યાચળની એક શાખા પૂર્વમા ઈશાન તરફ જાય છે નદીઓમાં नर्मदा, सोण, અને चंबल છે. સોણ નર્મદાના મૂળ પાસેથી નીકળી કૈમુરના ડુંગર આગળ થઈ બંગાળામા ગંગા નદીને મળે છે.

આ ભાગમા વરસાદ ૩૦–૩૫ ઈંચ પડે છે ઉત્તરમા હવા ઉનાળામા વધારે ગરમ, અને શિઆળામા વધારે ઠંડી છે દક્ષિણમા ઉચ્ચ પ્રદેશને લીધે હવા સમધાત છે. જમીન ઘણે ભાગે રસાળ છે સાધારણ અનાજ ઉપરાંત આ ભાગમા ઇંદોરની આજુબાજુ તમાકુ અને અફીણ થાય છે આ પ્રાંતના પૂર્વ ભાગમા કોયલાની મોટી ખાણો છે. વિંધ્યાચળની તળેટીમાથી લોખંડ નીકળે છે બુંદેલખંડ હીરા અને બીજા અમૂલ્ય ખનીજો માટે પ્રખ્યાત છે. ત્યાંના લોકો હિંદી ભાષા બોલે છે. સાતપુડા અને વિંધ્યાચળમાં ગોંડ અને ભીલ જાતના અનાર્ય લોકો રહે છે, અને તેઓ પોતાની ભાષા બોલે છે.

मुख्य राज्यो:—

रेवाના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૩ ૦૦૦ ચો. મા. છે, અને તેમાં વસ્તી ૧૩,૦૦,૦૦૦ છે. આ રાજ્યમા પુષ્કળ ખાણો અને જંગલો છે. એની રાજધાની रेवा (૨૫,૦૦૦) છે.

પન્નાનું નાનું રાજ્ય (૨,૬૦૦ ચો. મા) બુંદેલખંડમાં આવેલું છે, અને તે હીરાને માટે પ્રખ્યાત છે.

તેહરીનું રાજ્ય પણ (૨,૧૦૦ ચો. મા) નાનુ છે આ રાજ્યનો રાજા બધા બુંદેલ રાજ્યોમા મોટો ગણાય છે. બુંદેલા રજપુતોએ આ મુલક ૫૦૦ વર્ષ પર પોતાના કબજામાં લીધો હતો, અને એ રજપુતો પરથી આ ભાગનુ નામ બુંદેલખંડ પડ્યુ છે.

इंदोरના રાજ્યનુ ક્ષેત્રફળ ૮,૫૦૦ ચો મા છે, અને તેના રાજા મરાઠા છે. એ રાજાઓ હોલ્કરને નામે ઓળખાય છે. એની રાજધાની **इंदोर** (૪૫,૦૦૦) **अहल्याबाई**એ વસાવ્યું હતુ, અને ઇ. સ. ૧૮૧૮થી ત્યા રાજધાની રાખવામા આવી છે મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિના એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ આ શહેરમા રહે છે. ઇંદોરમા મધ્ય હિંદ એજન્સિના રાજકુમારોને માટે એક કોલેજ છે

महु (૩૬,૦૦૦) ઇંદોરથી નૈર્ઋત્યમા ૧૩ માઇલ પર અંગ્રેજી લશ્કરની છાવણીનુ સ્થળ છે.

भोपाळના મુસલમાની રાજ્યનુ ક્ષેત્રફળ ૭૦૦૦ ચો મા. છે. એ રાજ્યમા બેગમ અમલ ચલાવે છે તેની રાજધાની **भोपाळ** (૫૬,૦૦૦) છે ભોપાળના પોલિટિકલ એજન્ટ શહેરની પશ્ચિમે **शिहुर**મા રહે છે

ग्वालीअरના મરાઠી રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૨૯,૦૦૦ ચો. મા. છે, ને તેની વસ્તી ૩૦,૯૦,૦૦૦ છે મધ્ય હિંદુસ્તાનમા એ મોટામા મોટું રાજ્ય છે એના રાજા સિંધીઆ કહેવાય છે તેની રાજધાની **ग्वालीअर** અથવા **लश्कर** (૪૭,૦૦૦) છે ગ્વાલીઅરનો કિલ્લો અંગ્રેજ સરકારે સિંધીઆ સરકારને આપી તેની પાસેથી ઝાસી લીધું હતુ એ રાજ્યના ઉત્તરના ભાગમા તાપ પડે છે, અને મુલક રેતાળ અને ડુંગરવાળો છે દક્ષિણમા **उज्जन** (૪૦,૦૦૦) સિંધીઆને તાબે છે ઉજ્જનની પાસે જુની ઉજ્જન નગરીનાં ખંડેર જોવામા આવે છે. હિંદુ ખગોળશાસ્ત્રી ઉજ્જનથી પહેલુ રેખાંશવૃત્ત* ગણે છે પશ્ચિમમા **नीमच** અંગ્રેજી લશ્કરની છાવણી છે

*શિક્ષકે રેખાશવૃત્ત વિષે સમજણ આપી નકશાના રેખાશવૃત્ત ક્યાંથી ગણવામા આવે છે તે કહેવુ.

આ ઉપરાંત धार અને रतलाम એવાં બે નાનાં રજપુત રાજ્યો છે.

निजाम राज्य.

મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડની દક્ષિણે હિંદુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યો-માં મોટામા મોટું એવુ निजामनुं રાજ્ય આવેલુ છે આ મુસલ-માની રાજ્ય છે, અને રાજકર્ત્તા નિઝામને નામે ઓળખાય છે. આ રાજ્ય ગાયકવાડી રાજ્યથી દશગણું મોટુ છે, અને વસ્તી (૧,૩૩,૭૪,૦૦૦) ગાયકવાડી રાજ્યથા સાતગણી છે. ઔરંગ-ઝેબના મરણ પછી તેના એક સરદારે નિઝામ–ઉલ–મુલક (રાજ્યની વ્યવસ્થા કરનાર) નામ ધારણ કરીને દક્ષિણમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યુ હતું. નિઝામના દરબારમા બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રેસિ-ડંટ રહે છે.

આ મુલક દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઘણો ભાગ રોકે છે. એમાં કેટલાક પહાડો આવેલા છે, તેમાં વાયવ્યમા अजिन्टा મુખ્ય છે गोदावरी, कृष्णा, भीमा, અને तुंगभद्रा એ મુખ્ય નદીઓ છે. તુંગભદ્રા જે તુંગ ને ભદ્રા એ બે નામની નદીથી બનેલી છે, અને જે કૃષ્ણાને મળે છે, તે તુંગભદ્રા અને કૃષ્ણા નિઝામના રાજ્યની દક્ષિણ સરહદ પર આવેલી છે મુબઈ ઇલાકાની ભીમા નદી તુંગભદ્રાને મળે છે. રાજ્યની જમીન સાધારણ રીતે ફળદ્રુપ છે, પણ કેટલાક ભાગમા જગલો આવેલા છે. રાગી, બીજાં અનાજો, રૂ, અને તેલી બીઆં મુખ્ય પાક છે ગોદાવરીની ઈશાનની સરહદ પર કોયલાની મોટી ખાણો છે એ ખાણો નજદીક વળી લોખ-ડની કાચી ધાતુ પણ નીકળે છે.

આ રાજ્યમાં લોકો ઘણે ભાગે મુસલમાન છે, પણ પૂર્વમાં તેલુગુ, અને પશ્ચિમમાં મરાઠા લોક વધારે જોવામા આવે છે. મુસલમાનો ઉર્દુ, તેલુગો તેલુગુ, મરાઠાઓ મરાઠી અને કાનડીઓ (નૈર્ઋત્યમાં) કાનડી ભાષા બોલે છે.

मुख्य शहेरो:—

हैदराबाद (૫,૦૧,૦૦૦) નિઝામના રાજ્યની રાજધાની મુસી નદી પર આવેલું છે. હિંદુસ્તાનમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં આ ચોથુ

શહેર છે. શહેરમાં ઘણાં જોવા લાયક મકાનો છે. સિકંદરાબાદ અને બોલારમ હૈદરાબાદની પાસે લશ્કરી થાણા છે

ઔરંગાબાદ (૩૦,૦૦૦) વાયવ્યમા અજિંટા ડુંગર પાસે શહેર છે. એનાથી આઠ માઈલ પર **દૌલતાબાદ** અથવા **દેવગઢ**નો કિલ્લો છે ઔરંગાબાદમા ઔરંગઝેબની છોકરી બાબી મુકરમાનો રોઝો છે, અને તે તાજમહેલનો નમુનો છે

ગોવળકોંડા હૈદરાબાદની પશ્ચિમે સાત માઈલ પર જુની રાજધાની છે. એક વખત એ હીરાને માટે પ્રખ્યાત હતું

વરંગુળ તેલગણના રાજ્યની, **બીદર** (બેદર) મુસલમાની રાજ્યની રાજધાની, અને **કલ્યાણ** ચાલુક્ય રાજ્યની રાજધાનીના શહેર હતાં **રાયચુર** (૨૨,૮૮૦) જી આઈ પી રેલવે અને મદ્રાસ રેલવેનુ જંકશન છે **આસાઈ** ઐતિહાસિક શહેર છે **ઇલોરા** અને **અજિંટા** વાયવ્યમા બૌદ્ધ તથા હિંદુ લોકોના પહાડમાથી કોતરી કાઢેલા દેવાલયો અને ગુફાઓ માટે પ્રસિદ્ધ છે

મ્હૈસુર.

નિઝામના રાજ્યની દક્ષિણમા આ મોટુ હિંદુ દેશી રાજ્ય આવેલુ છે એ રાજ્યનુ ક્ષેત્રફળ ગ્વાલીઅરના રાજ્ય જેટલુ છે, પણ વસ્તી (૫૮,૦૦,૦૦૦) તે રાજ્યથી આસરે બમણી છે દેશી રાજ્યોમા આ એક સુધારામા આગળ પડતુ રાજ્ય છે વાઇસરોય તરફથી રસિડંટ અહીં રહે છે. અને તે પાસના બ્રિટિશ કુર્ગ પ્રાંતોના ચીફ કમિશનર પણ છે.

આ ઉચ્ચ પ્રદેશની સપાટી દરીઆથી લગભગ ૨,૦૦૦થી ૩,૦૦૦ ફુટ ઉચી છે એનો ઉત્તરનો ઢોળાવ તુંગભદ્રા તરફ, પૂર્વનો પેન્નેર, પાલાર, અને પનાર તરફનો, અને દક્ષિણનો કાવેરી તરફ છે પશ્ચિમ તરફનો ભાગ વધારે ડુંગરાળો છે એટલુજ નહિ પણ તે જંગલોવાળો ને વરસાદવાળો છે. ઉંચાણને લીધે હવા ગરમ નથી, અને ઘણા ભાગમા તો સમધાત છે. એની મુખ્ય પેદાશ રાગી છે અને લોકોનો સામાન્ય ખોરાક પણ તેજ છે બીજા પાકો ડાંગર, શેરડી, તમાકુ, અને રૂ છે પશ્ચિમ ભાગનો ડુંગરી ભાગ જે મલનાડ નામે ઓળખાય છે, તેમા બુદ થાય છે.

જંગલમાં પુષ્કળ ઇમારતી લાકડું, અને સુખડ ઉત્પન્ન થાય છે. કોલર જિલ્લા તરફ પુષ્કળ સોનુ નીકળે છે.

ઇ. સ. ૧૭૯૯મા ટીપુ સુલતાન પાસેથી અંગ્રેજ સરકારે એ રાજ્ય જીતી જે આગલા હિંદુ રાજાને હૈદરે પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો તેના વંશના એક બાળકને ગાદીએ બેસાડયો મ્હૈસુરના રાજાને કાયદા બાંધવાના કામમાં મદદ કરવા લોકોના પ્રતિનિધિની એક સભા છે, પણ હાલ તો તેને માત્ર સલાહ આપવાનો અધિકાર છે.

मुख्य शहेरो:–

बांगलोर (બંગલૂર) (૧,૮૯,૦૦૦) મદ્રાસની પશ્ચિમે ૨૧૯ માઇલ પર મોટું શહર છે એ દરીઆની સપાટીથી ૩૧,૦૦ ફુટ ઉંચુ છે, અને એની હવા ઘણીજ સારી ગણાય છે. ત્યાં વિદ્યાની શોધખોળને માટે એક સંસ્થા સ્થાપવામા આવી છે એ લશ્કરી છાવણીનુ અને રેસિડન્ટના મુકામનુ સ્થાન છે. સુતરાઉ અને ગરમ કપડ વણવાની મિલો પણ ત્યા છે

कोलर (૩૮,૦૦૦) સુલતાન હૈદરઅલીની જન્મભૂમિ છે. હાલ ત્યાની સોનાની ખાણોમાથી સોનું કાઢવામાં આવે છે.

म्हैसुर (૭૧,૦૦૦) રાજધાનીનુ નગર બંગલોરથી ૮૬ માઇલ પર નૈઋત્યમા છે એની ઉત્તરે દશ માઇલ પર કાવેરી નદીમા ટાપુ પર **श्रीरंगपट्टण** ટીપુ સુલતાનની રાજધાની હતું. ત્યાની હવા ખરાબ છે, તેથી શહેર ખડેર હાલતમાં છે.

स्वतंत्र राज्यो.

नेपाळ

હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્ય ઉપરાંત કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો છે તેમા **नेपाळनुं** રાજ્ય હિંદસ્તાનની ઉત્તરે આવેલુ છે, તે મોટામાં મોટું છે એ રાજ્યનુ ક્ષેત્રફળ સિંધ જેટલું છે, પણ વસ્તી સિંધ કરતા વધારે છે

આ આખુ રાજ્ય હિમાલયની તળેટીથી સરેરાશ ૫,૦૦૦ ફુટ ઉંચું પર્વત ઉપરના ઉચ્ચ પ્રદેશમા છે. એમાં હિમાલયનાં

ઉંચાં શિખરો **ધવલગિરિ** ને **એવરેસ્ટ** છે. **ગોગ્રા, ગંડકી** અને **કુસી** એ ત્રણ નદીઓનાં મૂળ પણ આ રાજ્યની સરહદમાં છે. પહાડોમાં કેટલીક ફળદ્રુપ ખીણો છે નીચલી ખીણના ભાગમા ખેડાણ લાયક જમીન છે. તેરાઈના જંગલમા ડાંગર, અનાજ, તેલી બીઆ, અને તમાકુ થાય છે. વળી સાગ અને સીસમનાં લાકડા પણ જંગલમા ઉત્પન્ન થાય છે.

લોકો ઘણે ભાગે મોગલ (મોંગોલ) જાતના છે, અને બૌદ્ધ ધર્મ માને છે ગુરખા નામના રજપુતોએ આ દેશ ઇ. સ ૧૭૬૭-મા જીતી લીધો ત્યારથી તેમની વસ્તી ત્યા વધારે થઈ છે. ઘણા ગુરખાઓ હિંદુસ્તાનમા લશ્કરી નોકરી બજાવે છે, અને તેઓ સીખ જેવા બહાદુર લડવૈયા છે. આ રાજ્યની મુખ્ય નિકાસ ચોખા, બીજાં અનાજ, તેલી બીઆ, ઢોર, શણ, અને ચામડા છે.

રાજા સિસોદીઆ રજપુત છે બ્રિટિશ રેસિડન્ટ દરબારમાં રહે છે, પણ તે રાજ્યના કામની અંદર હાથ ઘાલતા નથી આ રાજ્યની રાજધાની **ખટમંડુ** (૫૦,૦૦૦) દરીઆની સપાટીથી ૪,૫૦૦ ફુટ ઉંચુ ખીણમા આવેલુ શહેર છે.

ભુતાન.

ભુતાનનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સિક્કીમની પૂર્વે પહાડમાં આવેલુ છે, અને તે લગભગ કાઠિઆવાડ જેવડુ છે, પણ એમાં વસ્તી કાઠિઆવાડની વસ્તીનો પાચમો ભાગ છે બ્રિટિશ રૈયત પર જુલમ કરવાના વાકથી એનો કેટલોક મુલક ઇ સ. ૧૮૬૪માં ખાલસા કરવામા આવ્યો હતો. એની રાજધાની **પુનાખા** દાર્જિલીંગની ઈશાનમાં ૧૦૦ માઈલ પર આવેલુ છે. આ પ્રદેશ ખરો પહાડી છે, અને ઊન, મીણ, કસ્તુરી, અને ઘોડા (ટટ્ટુ) આ રાજ્યની નિકાસ છે. લોકો શરીરે મજબુત બાંધાના છે, અને બૌદ્ધ ધર્મ માને છે.

ફ્રેન્ચ સંસ્થાનો.

ફ્રેન્ચ સંસ્થાનોનુ ક્ષેત્રફળ ૨૦૦ ચો. મા. અને વસ્તી ૨,૮૨,૦૦૦ છે. એનુ મુખ્ય શહેર **પોંડીચરી** કોરોમંડલ કિનારા પર આવેલુ છે, અને ત્યા ફ્રેન્ચ ગવર્નર જનરલ રહે છે. તે શહેરમાં પાંચ

મિલ્રો છે. પોંડીચરી (૧,૮૫,૦૦૦) ઉપરાંત બીજાં ચાર સંસ્થાનો હિંદુસ્તાનમાં છે—**चंद्रनगर** (૨૫,૦૦૦) હુગલી નદી પર, **कारीकल** (૫૭,૦૦૦) કાવેરીના મુખના પ્રદેશમાં, **यानान** (૫,૦૦૦)ગોદાવરીના મુખ આગળ, અને **माही** (૧૧,૦૦૦) મલબાર કિનારા પર છે. આ સંસ્થાનોની મુખ્ય નિકાસ મગફળી, સુતરાઉ કાપડ, અને ચોખા છે.

फिरंगी संस्थानो.

ફિરંગી સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૦૦ ચો. મા. છે, અને વસ્તી ૫,૦૦,૦૦૦ છે. એના ત્રણ સંસ્થાનો **दीव**, **दमण** અને **गोवा** પશ્ચિમ કિનારા પર આવેલા છે (જુઓ મુંબઈ ઇલાકો). આ સંસ્થાનોની મુખ્ય નિકાસ નાળિએર, માછલા, અને સોપારી છે.

सिलोन.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે આવેલો સિલોન અથવા લંકાનો ટાપુ હિંદુસ્તાનનો ભાગ છે, અને બ્રિટિશ રાજ્યને તાબે છે, પણ તે હિંદુસ્તાનના વાઇસરોયની સત્તા નીચે નથી. ઇ સ. ૧૭૯૬માં અંગ્રેજ લોકોએ આ ટાપુ પરના વલંદા સંસ્થાનો વલંદા પાસેથી લઈ મદ્રાસ ઇલાકામા જોડી દીધા હતા, પણ ઇ. સ. ૧૮૦૧માં એને હિંદુસ્તાનના વાઇસરોયની સત્તા નીચેથી કાઢી એનું 'ક્રાઉન કોલોની'* કરવામા આવ્યું હતું. આ ટાપુનું ક્ષેત્રફળ કાઠિઆવાડથી સવાગણું છે, અને વસ્તી કાઠિઆવાડથી દોઢગણી છે.

આ ટાપુના દક્ષિણ ભાગનો મધ્ય ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને તે પર ઉંચા પર્વતો, અને શિખરો આવેલા છે—**पेद्रा ताला गला** પર્વત (૮,૨૦૦ ફુટ), અને **सामनिल्ला** શિખર (૮,૪૦૦ ફુટ). કિનારાનો અને ઉત્તરનો પ્રદેશ નીચો, અને સપાટ મેદાન છે

આ ટાપુ પર નૈર્ઋત્યનો વરસાદ હિંદુસ્તાનમા પડે તે અગાઉ પડે છે, અને તે નૈર્ઋત્ય ભાગ પર વધારે પડે છે. ઉત્તર ભાગની હવા કર્ણાટકની માફક સુકી અને ગરમ છે નૈર્ઋત્ય કિનારાની હવા ગરમ અને ભેજવાળી છે અહીં ઘણા ભાગમા પહેલાં જંગલ હતા ડુંગર ઉપર, અને નૈર્ઋત્ય કિનારા પર હજુ વનસ્પતિ

---

* જુઓ ભૂગોળ ભાગ બીજો, બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય.

ધાડી છે જંગલમાં તજ પુષ્કળ થાય છે, અને તે ઉપરાંત કીમતી ઇમારતી લાકડુ થાય છે. જંગલમાં હાથી, ચિત્તા, અને રીંછ જોવામાં આવે છે. આ બાજુએ અગાઉ બુંદ મોટી પેદાશ હતી, પણ તેને બદલે હાલ ચા મુખ્ય પેદાશ છે. એ ઉપરાંત સિંકોના, કેકાઉ, અને તમાકુ થાય છે. અનાજમા ચોખા મુખ્ય પાક છે માણેક વગેરે કીમતી ખનીજો, પ્લમ્બેગો, અને મીઠુ મુખ્ય ખનીજો છે. મનારના અખાતમાથી મોતી નીકળે છે, અને કિનારા પર પુષ્કળ મીઠુ પકવવામા આવે છે.

આ ટાપુમા સિંગાલીસ લોકોની વસ્તી વધારે છે ઉત્તરમાં તામીલ ભાષા બોલનારા લોકો વસે છે. વસ્તીના અડધા ભાગ કરતા વધારે લોક બૌદ્ધ ધર્મ માને છે એની મુખ્ય નિકાસ, ચા, બુંદ, નાળિએર, કોપરા, કોપરેલ, કાથાના દોરડા, સિંકોના, રબર, કોકો, તજ, એલચી, પ્લમ્બેગો, એબની, સોપારી, અને વેનીલા છે.

આ ટાપુનો ઉપરી ગવર્નર કહેવાય છે, અને તેને રાજકાજમાં મદદ કરવા પાચ સભાસદની મડળી, અને કાયદા બાધવાના કામમાં ૧૮ સભાસદની મંડળી છે ઇ સ ૧૮૧૫ મા કાંડીના રાજાને ગાદીએથી ઉઠાડી આખો મુલક ખાલસા કરવામા આવ્યો હતો.

मुख्य शहेरोः—

कोलंबो (૧,૫૮,૦૦૦) રાજધાની અને મુખ્ય બંદર છે એ બંદરેથી ચા, બુંદ, કોપરેલ, અને તજ ચઢે છે

पोइंटडीगाली (૩૭,૦૦૦) કોલંબોની ગોદી તૈયાર કરવામાં આવી તે અગાઉ મોટુ બંદર હતુ **त्रिंकोमाली** (૧૧,૦૦૦) દરિઆઈ લશ્કરી વહાણનું મુખ્ય મથક, અને **जाफना** (૩૪,૦૦૦) ઉત્તર કિનારે હિંદુસ્તાન જોડે વેપાર કરનારૂ સ્થળ છે, **कांडी** (૨૭,૦૦૦) સિંગાલીસ દેશી રાજાની રાજધાનીનું નગર હતું

मालद्वीप—સિલોનની પશ્ચિમે ૫૦૦ માઇલ પર પરવાળાના ટાપુનો સમૂહ **मालद्वीप** નામે ઓળખાય છે ત્યાના રાજા સિલોનના ગવનરના તાબા નીચે છે ત્યાંના રહેવાસી તેમજ રાજા મુસલમાન છે, ટાપુની મુખ્ય પેદાશ નાળિએર છે.

સમાપ્ત.